

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Strateji Araşdırmalar Mərkəzi

Azərbaycan-Türkiyə
İş Adamları Birliyi

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ
ƏLAQƏLƏRİ SON *20*
UĞURLAR VƏ İMKANLAR

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu)

Layihənin müəllifləri:

SAM | Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi
ATİB | Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi

Layihənin koordinatorları:

Cavid VƏLİYEV
Rəşad RƏSULLU
Kənan ASLANLI

Kitabda son iyirmi ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin müxtəlif tərəflərini əks etdirən məqalələr toplanmışdır. Məqalələrdə əks etdirilən fikirlər müəlliflərin şəxsi mülahizələridir, SAM və ATİB-in rəsmi mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər.

Kitab Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlərin inkişaf tarixi, meyilləri və perspektivləri ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabla bağlı fikir və tövsiyələrini bildirmək istəyən oxucular SAM və ya ATİB-ə müraciət edə, həmçinin aşağıdakı elektron ünvanlardan biri ilə əlaqə saxlaya bilərlər:
info@sam.gov.az və ya **office@atib.az**

Mündəricat

» Ön sözlər

Azərbaycan-Türkiyə: dostluq, qardaşlıq və strateji tərəfdaşlıq **5**
Elnur ASLANOV

Son iyirmi ildə Azərbaycan və Türkiyə əlaqələrinə qısa baxış **9**
Hulusi KILIÇ

» Məqalələr

Regional hadisələrin Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə təsiri **15**
Cavid VƏLİYEV

Parlamentlərarası əlaqələr: nailiyyətlər və perspektivlər **45**
Qənirə PAŞAYEVA

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri: əsas trendlər və nailiyyətlər **61**
Rəşad RƏSULLU, Kənan ASLANLI

Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətləri: çağırışlar və perspektivlər **83**
Gülmira RZAYEVA

Azərbaycan və Türkiyə arasında texniki yardım layihələri:
TİKA nümunəsi **97**
Salih POLAT, Abbas HÜMMƏTOV

Azərbaycanla-Türkiyə arasında təhsil əlaqələri **111**
Qulu NOVRUZOV

Hərbi-texniki sahədə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı (1991-2011) **123**
Yəhya MUSAYEV

Azərbaycan və Türkiyə ortaq tarix doktrinası:
erməni iddialarına qarşı yeni platformanın yaradılması **131**
Hatəm CABBARLI

Azərbaycan və Türkiyə QHT-ləri arasında əlaqələr **147**
Araz ASLANLI

Dr. Elnur ASLANOV

Prezident Administrasiyasının
Siyasi təhlil və informasiya təminatı şöbəsinin müdiri

Ön söz

Azərbaycan-Türkiyə: dostluq, qardaşlıq və strateji tərəfdaşlıq

Qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bu gün birgə, qarşılıqlı səylər və sarsılmaz iradə əsasında inkişaf etdirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin səsləndirdiyi “bir millət iki dövlət” ifadəsi yeni dövrdə iki dövlət arasında olan münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin çox gözəl təəcəssümüdür. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrə nəzər salsaq görürük ki, azərbaycanlılar və türklər hər zaman çiyin-çiyinə dövrün çətinliklərinə sinə gərib, ağır sınaqlardan alınacaq çıxıblar. Birinci Dünya müharibəsi zamanı Çanaqqala döyüşündə azərbaycanlı könüllülər türk qoşunları ilə birgə vuruşaraq, böyük rəşadət göstəriblər. Vaxtilə Bakını işğal edən erməni daşnaqları bolşeviklərin xeyrduası ilə 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədib, on minlərlə soydaşımızı qətlə yetiriblər. Qubada tapılan kütləvi məzarlıqdakı insan cəsədlərinin qalıqları Azərbaycanın digər bölgələrində də bu cür misli görünməmiş vəhşiliyin həyata keçirilməsindən xəbər verir. Məhz belə çətin anlarda Nuru Paşanın rəhbərliyi altında Qafqaz İslam Ordusu qardaş Azərbaycanın köməyinə gəlib.

Artıq həmin dövrdə geosiyasi maraqların diqqət mərkəzində olan Azərbaycan beynəlxalq sistemin əsas aktorlarının dünyada hegemonluq siyasətində mühüm strateji məntəqəyə çevrilmişdi. Zaman dəyişir, vasitələr

dəyişir. Lakin strateji düşüncələr hər zaman olduğu kimi obyektiv amillərə, o cümlədən dövlətin yerləşdiyi coğrafi mövqeyə, malik olduğu torpağın xüsusiyyətlərinə, təbii sərvətlərinə bağlıdır. Keçən əsrin əvvəlindən bu günə qədər uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan strateji əhəmiyyətini saxlayıb və hazırda regional siyasətin təyin edilməsində birbaşa iştirak edir.

1991-ci ildə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yeni mərhələsi başlayıb. Hər iki dövlət arasında tarixi və etnik köklərin vahidliyinə bağlı olan təbii yaxınlaşma, ümumi maraqlar ətrafında səylərin birləşdirilməsi müasir qloballaşan dünyada mövcud və potensial çağırışların aradan qaldırılmasına və gələcəyin möhkəm təməllər üzərində qurulmasına imkan yaradıb. Eyni zamanda, yeni dünya nizamında ədalətin əsas meyar kimi qəbul edilməsi, hər iki dövlətin siyasi fəaliyyətinin nail olmaq istədiyi əsas məqsədlərdən birinə çevrilib.

Sırr deyil ki, Azərbaycan ərazisinin 20%-i qonşu Ermənistan tərəfindən işğal edilib. Dünya birliyinin bu məsələdə tutduğu “ikili standart” mövqə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə zərbə olmaqla yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllini ləngidir, Ermənistanı davamlı surətdə təcavüzkar siyasət yürütməyə təşviq edir. Beynəlxalq hüquq təcavüzkar dövlətin cəzalandırılmasını tələb edir. Çünki heç bir dövlət digər dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə hərbi müdaxilə edə bilməz. Qardaş Türkiyənin 1993-cü ildə atdığı addımlar təqdirəlayiqdir. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin işğal edilməsinə cavab olaraq rəsmi Ankaranın təcavüzkar dövlətlə sərhədlərini bağlaması leqal bir addımdır və Ermənistanı beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına boyun əyməyə vadar etmək məqsədi güdür. Dünya birliyi bundan ibrət dərsi götürməli, Ermənistana qarşı təsirləri gücləndirməlidir. Bu, başəriyyətin gələcəyi üçün bir zərurətdir. Çünki Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı digər bir dövlətin hərbi gücdən istifadə etməsinə beynəlxalq birliyin laqeyd münasibəti hüquqi prinsip və normaların aliliyinə əsaslanan mövcud dünya nizamının pozulmasına, uzun illər ərzində dünya dövlətlərinin çətin səyləri nəticəsində əldə edilən uğurların, hüquqi mexanizmlərin sual altına alınmasına təkən vermiş olur və zərərli presedentin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu məsələ Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən beynəlxalq təşkilatlarda dəfələrlə qaldırılıb. Bu faydalı əməkdaşlıq çərçivəsinə Azərbaycan və Türkiyə parlament nümayəndələrinin multilateral çərçivələrdə sıx əməkdaşlıq fəaliyyətlərini də əlavə etmək olar.

Tarix siyasətçilər tərəfindən yazılmır, tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılıb gələcək nəsillərə ötürülür. Lakin biz qarşımızda erməni təbliğat ma-

şınının yalan və iftiralərini, tarixi məlumatları saxtalaşdırmaq cəhdlərini görürük. Ermənistan hakimiyyət orqanlarının vaxtaşırı səsləndirdiyi və heç bir tarixi reallığa əsaslanmayan bəyanatları onların yaxşı qonşuluq siyasəti prinsipindən nə dərəcədə uzaq olmasını və cılız düşmənçilik hisslərinin girovuna çevrildiyini göstərir. Biz erməni rəhbərliyini daha rəasional olmağa və gələcəyi düşünməyə çağırırıq.

Mövcud qloballaşan dünyada ən optimal çıxış yolu regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi, qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında yeni siyasi və iqtisadi münasibətlərin qurulmasıdır. Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlərin inkişaf tendensiyası buna ən gözəl nümunədir. 2011-ci ilin noyabrına qədər olan məlumatlara görə, iki qardaş ölkə arasındakı ümumi ticarət dövriyyəsi 1,4 milyard dollar təşkil edib. İl ərzində türk iş adamlarının Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırdığı investisiyanın həcmi 2 milyard dolları keçib. Bu gün bir sıra Azərbaycan şirkətləri, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) Türkiyə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə vəsait yatırır və öz fəaliyyət sferalarını genişləndirir. ARDNŞ-in yatırdığı vəsaitin həcmi təqribən 5 milyard dollar təşkil edir.

Hərbi sahədə əməkdaşlıq 2010-cu il avqustun 16-da imzalanan “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilədən sonra yeni mərhələyə qədəm qoyub. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi silah və sursatın birgə istehsalı dinamik inkişaf edən qarşılıqlı münasibətlərin məntiqi nəticəsidir. Bu, Azərbaycanın hərbi sənaye kompleksinin inkişafına təkan verəcək və ölkənin hərbi qüdrətinin artmasına kömək edəcək.

Hər iki dövlət arasında mövcud siyasi və iqtisadi münasibətlər onları regional geosiyasətin əsas aktorlarına çevirmişdir. Həyata keçirilən enerji layihələri Azərbaycanın dəstəyi və fəal iştirakı sayəsində mümkün olub. Türkiyədən keçən neft və qaz kəmərləri vasitəsilə Azərbaycan həm enerji resurslarını dünya bazarına çıxarır, həm də Mərkəzi Asiya ölkələrinin təbii sərvətlərinin daşınması üçün tranzit rolunu oynayır. Azərbaycan və Türkiyə arasında qarşılıqlı inam və etibar, dostluq və qardaşlıq belə global layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verən əsas amildir. Onlar Avropanın enerji təhlükəsizliyinin mühüm elementləridir.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilməsi və yaxın gələcəkdə istifadəyə verilməsi tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsini və regionun yeni nəqliyyat dəhlizinə çevrilməsini nəzərdə tutur. Regionun gələcək inkişafı üçün zəruri olan bu layihə iki tərəf arasında daşınmalarda mövcud çətinlikləri aradan qaldıracaq.

Bu gün çoxsaylı azərbaycanlı tələbə kontingenti Türkiyə Respublika-

sının müxtəlif təhsil ocaqlarında oxuyurlar. Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrin sayı durmadan artır. Təhsil sahəsində əlaqələrin genişlənməsi isə öz növbəsində hər iki ölkənin gəncləri arasında sıx və faydalı münasibətlərin formalaşmasına rəvac verir. Bir-birilə mütəmadi əlaqə saxlayan gənclərin gələcəkdə hər iki ölkənin həyatında qərarverici gücə çevriləcəyini nəzərə alsaq, bu münasibətlərin Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının gələcəyi üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığı məlum olar.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində iki ölkənin media qurumları arasındakı əlaqələr xüsusi bir istiqamət təşkil etməkdədir. Bir sıra Türkiyə telekanallarının Bakıda fəaliyyət göstərən nümayəndəlikləri ölkəmizin ictimai-siyasi həyatının ətraflı işıqlandırılmasında yaxından iştirak edir. Bütün bu nailiyyətlər hər iki tərəfi daha sıx və səylə fəaliyyət göstərməyə həvəsləndirir.

Eyni zamanda, son illər ərzində hər iki dövlətin beyin mərkəzləri arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri də qurulub. Belə əməkdaşlığın bariz nümunəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi ilə Türkiyənin bir sıra beyin mərkəzləri, xüsusilə Xarici İşlər Nazirliyi yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi ilə aktiv surətdə həyata keçirilən birgə layihələrin sayının durmadan artmasıdır. Bu isə vahid ekspert məkanının qlobal çağırışlara qarşı ümumi fəaliyyət strategiyasının formalaşması üçün zəmin yaradır. Elmi münasibətlərin və əlaqələrin təkmilləşdirilməsi bundan sonra da yüksələn xətt üzrə davam etməli, yeni uğurların əldə edilməsi üçün birgə səylər daha da artırılmalıdır.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərini qısa bir məqalə çərçivəsində əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bu kitab da belə bir çağırışlara cavab vermək missiyasını üzərinə götürür və hər iki dövlət arasında mövcud əlaqələrin müxtəlif sahələrdə inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırır.

Hulusi KILIÇ

Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı
fövqəladə və səlahiyyətli səfiri

Ön söz

Son iyirmi ildə Azərbaycan və Türkiyə əlaqələrinə qısa baxış

» Giriş

Soyuq müharibənin başa çatması beynəlxalq əlaqələrdə bir çox anlayışın yenidən müəyyənləşməsinə və bəzi ölkələrin strateji baxımdan əhəmiyyətinin nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarıb. Bu çərçivədə Cənubi Qafqaz dünya siyasətində maraq oyadan bölgələrdən biri olub. Bu bölgə istər vəd etdiyi fürsətlər, istərsə də soyuq müharibə illərinin siyasi və hərbi şərtləri fonunda müxtəlif anlaşılmazlıqların və qarşıdurmaların ortaya çıxması ilə hər zaman gündəmdə qalıb. Bununla yanaşı, qloballaşan dünyada artan enerji tələbatının ödənilməsi baxımından bölgə ölkələrinin həm mənbə, həm də tranzit ölkələr kimi önə çıxması, eyni zamanda strateji nəqliyyat xətlərinin kəsişdiyi nöqtənin bu regionda yerləşməsi beynəlxalq münasibətlərdə Cənubi Qafqaza yönələn nəzərləri daha da artırıb.

Artan siyasi, iqtisadi və akademik maraqlar çərçivəsində, regionda meydana gələn hadisələrin təhlilində beynəlxalq əlaqələrin realist nəzəriyyələrinə və törəmə dünyagörüşlərinə tez-tez müraciət edilir. Bu nəzəriyyələr və dünyagörüşlər həm region ölkələri arasındakı əlaqələri, həm də digər ölkələrin bölgəyə istiqamətlənmiş siyasətlərini “böyük bir oyun” içərisində, ölkələrin sadəcə maraq mərkəzli hərəkət etmələri fərziyyəsi ilə, strateji və geosiyasi ünsürləri xüsusilə vurğulayaraq izah edir.

Haqqında bəhs edilən nəzəriyyə və dünyagörüşlər bir çox hadisənin təhlilində müxtəlif üstünlüklər versə də, Türkiyənin regiona istiqamətlənmiş siyasəti, xüsusilə də Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin şərh üçün kifayət deyil.

Xalqlar arasında soy bağına, ortaq dilə, mədəniyyətə və ənənələrə sahib olan bu iki qardaş ölkə - Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin 20-ci ildönümünü qeyd etdiyimiz 2011-ci ildə ölkələr arasındakı münasibətlər istər hökumət, istərsə də xalqlar çərçivəsində əhatəli və köklü bir səviyyəyə çatıb, hətta bütün sahələr üzrə əlaqələr gün keçdikcə sürətlə inkişaf edir və güclənir.

Bu çərçivədə Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əməkdaşlıq klassik mənfəət əlaqələrindən kənar, “xüsusi” bir mahiyyətə sahibdir. Haqqında bəhs edilən xüsusi bağı əks etdirmək üçün Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin tarixi miqyası və diplomatik münasibətlərin qurulması ilə ikitərəfli əlaqələr və beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən əməkdaşlıq haqqında bəzi məqamlar aşağıda qeyd olunur.

» Tarixi miqyas və diplomatik əlaqələrin qurulması

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı yaxın əlaqələr, əsasən, ortaq tarix və köklərimizə əsaslanır. Qardaşlıq əlaqələrinin təbii nəticəsi olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti 1991-ci ildə, tam 71 il sonra müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan Respublikasını 1991-ci il noyabrın 9-da tanıyan ilk ölkə olub. Aramızdakı yaxın əlaqə və qardaşlıq münasibətlərinə təkcə XX əsr ərzində baxdığımız zaman 1918-ci ildə qardaş Azərbaycanın respublika olaraq elan olunmasını və 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru Paşanın komandanlığında olan Qafqaz İslam Ordusunun Bakını bolşevik və erməni işğalından xilas etməsini xatırlayırıq.

O dövrdə Azərbaycanın Anadoluda yaşayan qardaşlarına münasibətini ifadə etmək üçün Məmmədəmin Rəsulzadənin bu sözlərini xatırlamaq kifayətdir: “Kiçik Türkiyə xalqı ilə böyük Türkiyə xalqı arasındakı münasibət iki qardaş münasibəti qədər səmimidir...”. Mustafa Kamal Atatürk isə “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir” demişdir.

Azərbaycan türkləri sovet rejimində öz mədəniyyətini və dilini qoruyub və çətin şərtlər altında Türkiyə ilə əlaqələrini davam etdirməyə çalışıblar. İki ölkənin iftixar mənbəyi olan və ortaq tarixdən qaynaqlanan ənənələri, köklü mədəniyyəti, dili bu uzun həsrət dövründə iki xalqı birləşdirən bağı meydana gətirib.

Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycanı hər vaxt xüsusi bir maraqla müşahidə edib, məsələn, Azərbaycan xalqının müstəqillik mübarizəsində

1990-cı ildə yaşanan “20 yanvar qırğını” Türkiyədə ictimaiyyəti ayağa qaldıraraq, media, universitet ictimaiyyəti, hökumət və sıradan vətəndaşlar Bakıda yaşanan insanlıq dramını kəskin şəkildə qınayıb və Azərbaycan xalqına dəstəklərini bəyan ediblər.

Amma bu kədərli hadisələr qardaş xalqın müstəqilliyə olan həsrətini soyuda bilməyib və Azərbaycan Milli Məclisi 1991-ci il avqustun 30-da müstəqilliyini elan edib. Bu qərar 1991-ci il oktyabrın 18-də qüvvəyə minib. Azərbaycan Milli Məclisi 1991-ci il oktyabrın 29-da bütün dünya dövlətlərini və Birləşmiş Millətlər Təşkilatını ölkənin müstəqilliyini tanımağa dəvət edib.

Türkiyədən müstəqil Azərbaycana ziyarət edən ilk heyət Xarici İşlər Nazirliyi nümayəndələrindən təşkil olunub və 1991-ci il sentyabrın 12-14-də Bakıya rəsmi səfər edilib, görüşlər keçirilib. Heyət Türkiyəyə qayıtdıqda Azərbaycana ilk tanıyan ölkənin Türkiyə olması istiqamətində hökumətə hesabat təqdim edib. Belə ki, 1991-ci il noyabrın 9-da o dövrün Baş naziri Məsud Yılmaz Azərbaycanın müstəqilliyinin Türkiyə tərəfindən tanındığını bildirib. Qafqaz və Orta Asiya respublikalarının tanınmasında tələsik davranılmaması üçün edilən təzyiqlərə baxmayaraq Türkiyə Azərbaycana tanıyan ilk ölkə olub.

1991-ci il dekabrın 30-da Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Baş konsulluğunun səfirlik səviyyəsinə yüksəldilməsi haqqında qərar verib və iki ölkə arasında “Diplomatik əlaqələrin qurulmasına dair” Protokol 1992-ci il yanvarın 14-də imzalanıb. Bununla da Bakıda ilk səfirliyi Türkiyə açılıb.

1923-cü ildə respublikanın elan edilməsi ilə müstəqilliyinə qovuşan Türkiyə qaradaş türk respublikalarına ehtiyacı həmişə duymuş və müstəqillik əldə etdikdən sonra ortaq dil, mədəniyyət və tarixi bağları olan Azərbaycana imkan çərçivəsində kömək və dəstək verməyi özünün siyasi və mənəvi bir vəzifəsi bilmişdir.

» İkitərəfli əlaqələr və beynəlxalq sahədə əməkdaşlıq

20 il ərzində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bütün səviyyələrdə bir sıra səfərlər həyata keçirilib. Bu səfərlər zamanı ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yönəlik çoxlu sayda razılaşma əldə olunub. Türkiyə qaradaş Azərbaycanın güclənməsi və beynəlxalq səviyyədə layiq olduğu hörməti qazanması üçün hər cür dəstək verib və söz göstərib. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əliyev bu həmrəyliyi “Bir millət, iki dövlət” fikri ilə ifadə edib.

Keçən vaxt ərzində Türkiyə və Azərbaycan siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni, ictimai olmaqla bütün sahələrdə ortaq addımlar atıb, əsasən, regional miqyasda effektiv nəticələr verən əhəmiyyətli layihələri həyata keçirib.

Türkiyə ilə Azərbaycanın xarici siyasətlərində birlikdə hərəkət etmə, həmrəylik içərisində olma qanunu hər zaman istiqamətverici xüsusiyyət daşıyıb. Türkiyə qardaş Azərbaycanın torpaqlarının işğal edilməsinə reaksiya olaraq Ermənistanla sərhədləri bağlayıb. İkitərəfli əlaqələr baxımından bir dövlətin başqa bir dövlət üçün üçüncü bir dövlətlə sərhədini bağlaması münasibətlərin bənzərsiz olduğunun və başqa ölkə əlaqələri ilə müqayisə edilə bilməyəcəyinin göstəricisidir.

İki ölkənin daha sıx əməkdaşlıq etdiyi əsas mövzulardan biri Dağlıq Qarabağ problemidir. Türkiyə Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşı-qarşıya qaldığı Dağlıq Qarabağ probleminin ilk gündən etibarən yaxın təqibçisi olub, Azərbaycanın haqlı mövqeyini beynəlxalq sahədə və ikitərəfli görüşlərdə gündəmə gətirməyə səy göstərib.

Dağlıq Qarabağ probleminin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi və işğal edilən Azərbaycan torpaqlarının qaytarılması Qafqazda əhatəli barış və sabitliyin ən əhəmiyyətli ünsürünü təşkil edir. Qafqazda istiqrarlı sülh, sabitlik və xalqlar arasında inamın yenidən bərpa edilməsi Türkiyənin prioritetli hədəfidir. Bu mənada, Dağlıq Qarabağ məsələsi bölgənin təhlükəsizliyi, sabitliyi və inkişafı baxımından böyük bir maneə olub, problemin beynəlxalq hüquq qayda və qanunları çərçivəsində həlli və Azərbaycan torpaqlarının qısa müddətdə işğaldan azad edilməsi lazımdır.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bütün sahələrdə operativ qarşılıqlı müşavirə və ünsiyyət mövcuddur. 2010-cu il avqustun 16-da Türkiyə Respublikasının Prezidenti cənab Abdullah Gülün Azərbaycana səfəri zamanı "Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında" Müqavilənin imzalanması ənənəvi ortaqlığın, həmrəyliyin, əzm və möhkəmliyin təbii nəticəsidir.

Strateji əməkdaşlıq səviyyəsində olan əlaqələrin daha da möhkəmlənməsini təmin etmək məqsədilə 2010-cu ildə keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları İstanbül Sammiti zamanı Türkiyə-Azərbaycan Ali Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasına dair ortaq fikir yaranıb. Şuranın ilk toplantısı 2011-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ilə Türkiyə Respublikasının Baş naziri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə İzmirdə keçirilib. İki qardaş ölkədən 10 nazirin iştirak etdiyi toplantıda 20-yə yaxın sənəd imzalanıb, ikitərəfli əlaqələr geniş müzakirə olunub.

İqtisadi sahədəki əlaqələr hər keçən il daha sürətlə inkişaf edib, güclənən ikitərəfli münasibətlər Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətti və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xətti layihələri ilə fərqli özəllik qazanıb. 2013-cü ildə istifadəyə verilməsi planlaşdırılan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti Avrasiya miqyasında əhəmiyyətli bir nəqliyyat şəbəkəsi olacaq. Son olaraq, Ali Strateji

Əməkdaşlıq Şurasının I toplantısında imzalanan təbii qaz müqavilələri Türkiyə-Azərbaycan ortaqlığının regional miqyasda oynaya biləcəyi rolunu layiqincə göstərir. Bu, Azərbaycan və Xəzər dənizi qazının Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarlarına çatdırılmasının, yəni Cənub qaz koridorunun önünü açıb. Yaxın gələcəkdə Azərbaycan qazı Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarına çatdırılacaq.

İki ölkənin qarşılıqlı sərmayələri böyük rəqəmlərlə ifadə olunur. Türkiyənin Azərbaycandakı sərmayələri 6,5 milyard dollar məbləğindədir. Qardaş Azərbaycanın Türkiyədəki sərmayələri 4 milyard dollardır. 2011-ci il oktyabrın 25-də İzmir-Aliqada “SOCAR”-ın 5 milyard dollarlıq böyük bir sərmayəsinin - yeni bir neftayırma zavodunun təməli qoyulub.

Türk sahibkarları Azərbaycanda 25 min adama iş yeri təmin edərək, buranı öz vətənləri sayırlar. Xalqlarımız arasındakı sıx təmasın bir nümunəsi kimi Türk Hava Yolları və Azərbaycan Hava Yolları tərəfindən İstanbul-Bakı reysi ilə həftənin hər günü 6 səfər təşkil edilir.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı ticarət həcminin 2011-ci ilin sonunda 3 milyard dollara yaxın olması gözlənilir. Türkiyə qardaş Azərbaycanın iqtisadiyyatının gün keçdikcə inkişafından və uğurlu inkişaf strategiyası nəticəsində gücünün artmasından məmnundur. Türkiyə ilə Azərbaycanın global iqtisadi böhrana baxmayaraq böyüyən uğurlu iqtisadiyyata sahib olmaları sadəcə ikitərəfli deyil, regional iqtisadi/ticari əməkdaşlığın yüksək potensialından xəbər verir.

Bütün bunlarla yanaşı, əkinçilik, turizm, təhsil, mədəniyyət, texniki sahədə əməkdaşlıq, qeyri-hökumət təşkilatları arasında təcrübə mübadiləsi və getdikcə artan sayda tələbənin hər iki ölkədə təhsil alması münasibətləri daha da yaxınlaşdırır.

2011-ci il oktyabrın 23-də Türkiyədə Van və onun ətrafında meydana gələn zəlzələ zamanı Azərbaycan xalqı bədbəxt hadisənin baş verdiyi bölgənin əhalisinin ağrılarını paylaşmış və kömək göndərmək məqsədilə böyük əmək sərf edib.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında beynəlxalq və regional platformalarda mövcud olan əməkdaşlıq və həmrəylik çərçivəsində, demək olar ki, bütün mövzularda Türkiyə Azərbaycanı, Azərbaycan da Türkiyəni dəstəkləyir. Azərbaycanın BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına 2012-2013-cü illər üçün qeyri-dəimi üzv seçilməsinə Türkiyə aktiv dəstək verib və Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik və sülhə xidmət edən belə əhəmiyyətli bir vəzifəyə seçilməsindən böyük məmnuniyyət və qürur hissi duyar.

Azərbaycanın 20 il kimi qısa müddətdə BMT Təhlükəsizlik Şurasına 155 səs alaraq qeyri-dəimi üzv seçilməsi dünya ictimaiyyəti tərəfindən təqdirlə qarşılanıb. Azərbaycanın bu böyük uğurunu qardaş Azərbaycan

xalqına müstəqilliyin yenidən bərpasının 20-ci ildönümü hədiyyəsi kimi qiymətləndirirəm.

Türkiyənin 2009-2010-cu illər arasında BMT-də Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-dəimi üzvlüyünü yerinə yetirməsindən sonra Azərbaycanın da 2012-2013-cü illər üçün bu vəzifəni boynuna götürməsi hər iki ölkənin beynəlxalq planda əldə etdikləri nüfuzun göstəricisidir.

Əsasən bu nüfuz üçün Türkiyə və Azərbaycan müxtəlif platformalarda ortaq fəaliyyət göstərir. Məsələn, Türkiyə ilə Azərbaycan Asiyada Əməkdaşlıq və Etimad Yaratma Tədbirlər Konfransı, Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası və Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY) kimi ortaq təsis edilən regional təşkilatlarda əməkdaşlığı davam etdirirlər. Bundan başqa, Türkiyə NATO-nun ən əhəmiyyətli üzv ölkələrindən biri olaraq Azərbaycanla NATO arasındakı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün hər cür səy göstərir.

Türkiyə ilə Azərbaycanın türk dünyası üçün ortaq fəaliyyətlərinə xüsusilə toxunmaq lazımdır. 2009-cu ildə Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası) qurulub, Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları IX Zirvə Görüşü Naxçıvanda keçirilib. Naxçıvan Sammitində imzalanan Müqavilə və İstanbulda təşkil edilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları X Zirvə Görüşünün İstanbul Bəyannaməsi ilə Şuranın təşkilatlanmasının təməli atılıb. Türk Şurası ilk zirvə toplantısını 2011-ci il oktyabrın 20-21-də Almatıda keçirib.

» Nəticə

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrini başqa ölkələr arasındakı münasibətlərlə müqayisə etmək mümkün deyil.

Giriş hissəsində də yazıldığı kimi, soyuq müharibənin sona çatması Cənubi Qafqaza olan marağı daha da artırıb, bu çərçivədə, beynəlxalq əlaqələr nöqtəyi-nəzərindən bölgədə meydana gələn hadisələrə ümumən realist bir yanaşma meydana çıxıb. Amma bu yanaşma Türkiyənin bölgəyə istiqamətlənmiş siyasətini açıqlamaqda yetərsiz qalır. Xüsusilə, Azərbaycan ilə əlaqələrdə Türkiyənin xarici siyasətini təyin edən ünsürlər “maraqlar”dan kənardadır, bu ölkə ilə olan tarixi, mədəni və insani bağlarımız və ortaq mənfəətlərimizdir. Başqa sözlə, Türkiyə Azərbaycana istiqamətlənmiş xarici siyasəti çox dəyərli sayır və davam etdirir və bu təməl üzərində ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın daha da inkişafına səy göstərir. Əlaqələrin sahib olduğu bu xüsusi mahiyyət çərçivəsində siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, ictimai olmaqla bütün sahələrdə Türkiyə və Azərbaycanın daha böyük uğurlara birlikdə imza atmaları hamımızın ortaq istəyidir.

Cavid VƏLİYEV

Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin
Türkiyə koordinatoru

Regional hadisələrin Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə təsiri

Bugünkü Azərbaycan Respublikasının varisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) 1923-cü ildə Mustafa Kamal Atatürkün qurduğu Türkiyə Cümhuriyyətindən əvvəl, 28 may 1918-ci ildə müstəqillik qazanaraq Şərqi ilk demokratik dövləti statusunu əldə edib. Lakin 1920-ci ildə bolşeviklərin işğalı və 1922-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə müstəqillik itirilib. Türkiyə isə 1923-cü ildə Türkiyə Respublikasının qurucu anlaşması olan Lozan müqaviləsi ilə beynəlxalq münasibətlər sistemində suveren dövlət olaraq yerini alıb. 1991-ci ilə qədər Azərbaycan müstəqil bir aktor olmadığı üçün müstəqil xarici siyasət yeritməyib və bu mənada ona təsir edən xarici (regional və global) hadisələrə üzv olduğu İttifaqın mərkəzindən - Moskvadan cavab verilmirdi. Ötən əsrin 20-ci illərində müttəfiq olmasına baxmayaraq, II Dünya müharibəsindən sonra Türkiyə və Sovet İttifaqı, eyni zamanda Azərbaycan rəqib qütblərdə yer alıblar. Bu səbəbdən formal şəkildə Türkiyə ilə Azərbaycan beynəlxalq aləmdə və regionda bir-birinə rəqib olub.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində ikiqütblülüyün təcəssümü olan soyuq müharibəni Türkiyənin üzvü olduğu Qərbi İttifaqı udub və nəticədə Sovet İttifaqı dağılıb. Bu ittifaqın dağılması nəticəsində Azərbaycan 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi müstəqilliyini

elan edib və təkrar suveren aktor olaraq beynəlxalq münasibətlər sistemində yer alıb.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycana regionda cərəyan edən hadisələr birbaşa təsir göstərdiyi kimi ölkənin özü də regionda marağı olan dövlətlərin təsir dairəsinə girib. Suveren dövlət olaraq ölkənin milli maraqlarının qorunması məsələsi ortaya çıxdı və bu maraqlara təsir edən amillərə qarşı siyasi və müttəfiq münasibətlər qurma ehtiyacı yarandı. Regionda cərəyan edən hadisələr Türkiyə və Azərbaycanın müttəfiq münasibətlər qurmasına səbəb oldu. Regional hadisələr baxımından Türkiyə və Azərbaycanın müttəfiq münasibətləri hər zaman eyni səviyyədə olmayıb. Hər iki dövlətin digər regionlarda maraqlandığı başqa məsələlər olub. Lakin eyni zamanda hər iki dövlət çox vaxt arzuları ilə real siyasət arasında seçim etmək məcburiyyətində qalıb.

Bu məqalə Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsindən sonra Azərbaycan və Türkiyənin regionda maraqlarına təsir edən müştərək hadisələrin təhlili əsasında qurulub. Qarabağın işğalı, Rusiya, İran və Gürcüstanın regiondakı mövqeyi, Şimali Kipr Türk Respublikasının tanınması və iqtisadi izolədən azad olunması və İsrail məsələsi kimi hadisələr iki dövlət arasında münasibətlərə təsir edən amillər olub. İki dövlətin münasibətlərinə təsir edən amillərin başında, bəlkə də, enerji layihələri gəlir, lakin enerji mövzusunda SAM-ın enerji üzrə mütəxəssisi Gülmira Rzayeva, Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyinin nümayəndələri Rəşad Rəsullu və Kənan Aslanlı məqalələrində yer verdikləri üçün buna toxunmamışıq.

» Cənubi Qafqazda Türkiyə-Azərbaycan İttifaqı

İttifaqın süqutu ilə birlikdə bir tərəfdən Türkiyəyə qarşı böyük bir təhlükə ortadan qalxdı, digər tərəfdən həm Sovet İttifaqının, həm də kommunizmin məğlubiyyəti ilə Türkiyənin Avropa İttifaqı (Aİ) üçün əhəmiyyəti azaldı. Müstəqilliyini yenidən qazanan ölkələr Avropa ilə Rusiya arasında tampon bölgəni qalınlaşdırdı. İttifaqdan sonra regionda yeni, zəif dövlətlərin ortaya çıxması Türkiyə üçün yeni fürsətlər yaratdı. Lakin eyni zamanda meydana gəlmiş etnik münaqişələr Türkiyə üçün ciddi təhlükə doğurdu, Rusiya və İran kimi tarixi rəqiblərlə mübarizə aparmaq məcburiyyəti yaratdı.

Soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqı və İran birbaşa Mərkəzi Asiyaya aparan yollara hakim idilər. Türkiyə ilə Asiya ölkələri arasında fiziki bağlantı yalnız dolayı yollarla təmin olunurdu. Cənub Qafqaz beynəlxalq diplomatiyanın bir parçası olandan sonra Türkiyə üçün Mərkəzi Asiya və

Xəzər hövzəsinə aparan ticarət və enerji yolları açıldı. Nəticədə, Mərkəzi Asiya və Xəzər hövzəsi ölkələri ilə Türkiyə arasında daha yaxın coğrafi əlaqələr meydana çıxdı. Bu imkan regionda yaranmış güc boşluğundan qaynaqlanan geosiyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə daxil olma fürsəti verdi. Türkiyə həm tarixi, mədəni və sosial yaxınlığı, həm də siyasi və enerji maraqları səbəbi ilə region dövlətlərindən Azərbaycan ilə strateji əlaqələr qurmağa başladı. Gürcüstanın coğrafi mövqeyi və Azərbaycanla olan əlaqələri nəticəsində regionda Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə üçlüyü meydana gəldi.

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri iki sütun üzərində qurulan münasibətlərdir. Birinci sütun mənəvi yaxınlıq, digəri isə maraqların üst-üstə düşdüyü nöqtələrdir. Ümumilikdə, “Güclü Azərbaycan Güclü Türkiyə!” və ya “Güclü Türkiyə Güclü Azərbaycan!” şüarları hər iki dövlətin elitası tərəfindən qəbul olunsada, tərəflərin milli maraqlarına təsir edən regional hadisələr mövcuddur. Lakin eyni zamanda bəzi regional hadisələr Türkiyə və Azərbaycanın birlikdə hərəkət etmə zərurətini ortaya çıxarır və bu, bir ittifaqın yaranmasına səbəb olur. Lakin regional məsələlərlə bağlı iki dövlətin milli maraqlarına fərqli şəkildə təsir edən hadisələr də yaşanır.

Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu Azərbaycanı ümumi olaraq Qafqazda, xüsusi olaraq isə Cənubi Qafqazda ən vacib strateji müttəfiq kimi görür. Davudoğluna görə, Qafqazda Azərbaycan, Balkan yarımadasında isə Albaniya güclü və sabit bir regional mövqə əldə etmədiyi müddətcə Türkiyənin hər iki regionda ağırlığını artırması, yaxın dəniz hövzəsi olmaqla birlikdə Xəzərə doğru siyasi genişlənmə yaşaya bilməsi imkansızdır.¹

Türkiyə regionda güclü olmaq üçün Azərbaycanla tarixi və mədəni yaxınlığından faydalanaraq Azərbaycan üzərindən bölgədə var olmağa çalışır. Hər iki dövlətin region dövlətləri olan Rusiya, İran, Gürcüstan və Ermənistanla sərhədləri var. Hər iki dövlət Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzəsində cərəyan edən hadisələrlə qarşılıqlı təsir² içindədir.

Azərbaycan Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında boğaz rolunu oynayır. Rusiya və İran Türkiyənin müttəfiqi olan Qərb dövlətləri tərəfindən təcrid olunduğu üçün Mərkəzi Asiya neft və qaz yataqlarının Türkiyəyə və Qərbbə çatdırılmasında Azərbaycanın rolu artır. Türkiyənin enerji körpüsü rolu oynayaraq, geosiyasi dəyəri artırma strategiyası rəsmi Ankara üçün

¹ *Ahmet Davutoğlu*, “Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu”, İstanbul, Küre, 2009, 34. Baskı, s. 127-128.

² Qarşılıqlı təsir tərəflərin biri-birinə təsir etmə imkanının olmasıdır.

Azərbaycanın dəyərini qaldırır.

Türkiyənin qlobal siyasətdə gücü və dəyəri yaxın çevrəsindəki gücünə bağlıdır. Yaxın çevrəsi Cənubi Qafqazda güclü olmayan Türkiyə Orta Asiya və Xəzər hövzəsində güclü ola bilməz. Nəticədə, Rusiya və İran qarşısında dar sahədə rəqs edən bir “rəqqas” kimi Avropa İttifaqı və ABŞ üçün geosiyasi dəyəri azalar.³

Əhməd Davudoğlu Türkiyənin Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (Azərbaycanın da üzv olduğu) yönəlik siyasətini çaşqınlıq, xəyalpərəstlik, gözləmə mövqeyi və strateji axtarış şəklində dörd dövrə ayırır⁴. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Türkiyə Cənubi Qafqaz siyasətində üç böyük problem ilə qarşı-qarşıya qaldı: 1. Türkiyə 70 ildir sovet idarəsində olan regionu yaxşı tanımırdı; 2. Türkiyənin qarşısında Rusiya və İran kimi iki böyük rəqib var idi; 3. Regional etnik münaqişələr Türkiyə üçün təhlükə yaradırdı.⁵

» Dağlıq Qarabağ və Türkiyə-Azərbaycan

Dağlıq Qarabağ sadəcə separatçılıq, işğal faktı və ya Azərbaycanla Ermənistan arasında müharibə məsələsi deyil, eyni zamanda regional və qlobal güclərin Cənubi Qafqazda apardığı geosiyasi hakimiyyət mübarizəsinin bir parçasıdır. Qarabağ müharibəsi nəticəsində Rusiya və İranın müttəfiqi (eyni zamanda Türkiyənin rəqibi) olan Ermənistan Türkiyənin strateji müttəfiqi olan Azərbaycanın torpaqlarını işğal edib. Azərbaycan torpaqlarının işğalı Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı mövqələrinə ciddi zərbə olub. Bu mənada, Əhməd Davudoğlunun Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalını soyuq müharibədən sonra Türkiyənin ən əhəmiyyətli strateji itkisi⁶ kimi qiymətləndirməsi bu işğalın Türkiyənin region siyasətinə ciddi mənfi təsir göstərməsindən xəbər verir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Azərbaycanın qərbində erməniləri yerləşdirib. Mərhələli şəkildə Qarabağda sayı artan ermənilər 1918-ci ildə Qarabağın Ermənistana verilməsi üçün tələblər irəli sürüblər. Azərbaycan və Ermənistan bolşeviklər tərəfindən işğal olunduqdan sonra 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində muxtar status verilib. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda

3 *Ahmet Davudoğlu*, göstərilən əsəri, s. 125.

4 *Ahmet Davudoğlu*, göstərilən əsəri, s. 221.

5 *Kamer Kasım*, “Büyük Güçlerin Kafkasya Politikaları”, der. Cavid Veliev və Araz Aslanlı, Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji, Ankara, Berikan, 2011, s. 331.

6 *Ahmet Davutoğlu*, göstərilən əsəri, s. 127.

Qorbaçovun “glasnost” və “perestroyka” siyasətini elan etməsi ilə ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsini gündəmə gətirərək yerli azərbaycanlı əhaliyə hücum ediblər. Nəticədə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və ətrafındakı yeddi rayon Ermənistan tərəfindən işğal olunub.

O zaman bu məsələni Türkiyə dövləti ilk olaraq Sovet İttifaqının daxili problemi kimi qiymətləndirsə də, Türkiyə ictimaiyyəti daha sərt reaksiyalar verib. Türkiyədəki hakimiyyətlər Qarabağ məsələsindəki ehtiyatlılığı həтта Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonrakı illərdə də göstərib.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Türkiyə qısa bir müddət tərəfsiz mövqe tutaraq, tərəflər arasında vasitəçi olmağa çalışıb. Lakin Türkiyədə ictimai təşkilatlar Azərbaycana hərbi sahədə dəstək verməkdən çəkinməyiblər. Ermənilərin Qarabağda işğalı davam etdirmələri nəticəsində ictimaiyyətin və mətbuatın təzyiqləri ilə Türkiyə hakim dairələri vaxtaşırı Azərbaycanı dəstəkləyən mövqe sərgiləməyə məcbur olub. Qarabağ döyüşlərində iştirak edən Türkiyədən gələn qruplar bəzən Azərbaycanın daxili siyasi mübarizələrinə aktiv müdaxilə etsə də, Azərbaycanda sistemli ordu quruculuğu işlərinin başlaması ilə onlar Azərbaycanı tərk ediblər.

Ermənistanın strateji müttəfiqi olan Rusiya istər sovetlər dönəmində, istərsə də Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Qarabağ müharibəsinin kritik vaxtlarında erməniləri hərbi cəhətdən dəstəkləsə də, Türkiyə Azərbaycana dövlət səviyyəsində bu dəstəyi verməyib. Yalnız 1992-ci ilin mart ayından etibarən Türkiyə silah embarqosu həyata keçirmək məqsədi ilə ərazisinə enən Ermənistan təyyarələrinin yoxlanılacağını bildirib. Bundan başqa, Türkiyə Ermənistanla gedən yardımların Türkiyə üzərindən getməsinə qarşı çıxaraq, Azərbaycanın Ermənistanla qarşı iqtisadi embarqosuna dəstək verib. 1992-ci ilin mart ayında “*Washington Post*” qəzetinə müsahibə verən Süleyman Dəmirəl türk hökumətinin ciddi təzyiq altında olduğunu və daha ciddi addımlar atmaq və ya hərbi müdaxilə etmək məcburiyyətində olacağını bildirib.⁷

Digər tərəfdən, 1992-cı ilin noyabrında Türkiyənin Ermənistanla 300 milyon kv elektrik enerjisi satmaq üçün müqavilə imzalaması Azərbaycanda ciddi narazılıq yaratmışdı. Azərbaycanın ciddi etirazları nəticəsində müqavilə tətbiq olunmayıb.⁸

Qarabağ probleminə fərqli olaraq, Naxçıvan məsələsində Türkiyə aktiv və nəticəyə təsir edən bir mövqedən çıxış edib. Qars və Moskva

7 Svante E. Cornell, Turkey and The Conflict in Nagorno Karabakh, Middle Eastern Studies, Vol.34, No.1, January 1998, pp.51-72, p. 61.

8 Svante E. Cornell, göstərilən əsəri, s. 62, 67.

müqavilələrinin Türkiyəyə verdiyi zəmanət hüququ Türkiyənin bu məsələdə mövqeyini gücləndirib, Ermənistan və Rusiyanı isə daha ehtiyatlı olmağa məcbur edib.⁹

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində türk ictimaiyyəti və millətçi qrupların təzyiqlərinə və Azərbaycanın gözləntilərinə baxmayaraq, Türkiyənin erməni işğalına qarşı hərbi müdaxilə etməməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri olub.

1. Azərbaycan rəsmi olaraq heç vaxt Türkiyədən hərbi dəstək istəməyib. Azərbaycan Qarabağ həqiqətlərinin Qərb dövlətlərinə çatdırılmasında Türkiyənin dəstəyini gözləyib.¹⁰
2. Qərb dövlətləri Azərbaycana dəstək verməməsi üçün Türkiyəyə təzyiq göstərib.¹¹
3. Azərbaycanı hərbi sahədə dəstəkləmək üçün Türkiyə tərəfində güclü imkanlar və siyasi iradə yox idi.
4. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Rusiya Türkiyə üçün hələ də təhlükə mənbəyi olaraq qalırdı. Türkiyə Azərbaycan tərəfinə hərbi dəstəyin Rusiya-Türkiyə müharibəsinə yol açma biləcəyindən narahat idi. O dövrün Türkiyə Baş Qərargah rəisi Doğan Gürəş Rusiyanın Türkiyə üçün böyük təhdid olaraq qaldığını bildirmişdir. Xocalı soyqırımından sonra Prezident Turqut Özal Türkiyənin müharibəyə girmə ehtimalından danışmış və Türkiyədə müharibəyə müdaxilə məsələsi ciddi müzakirəyə səbəb olmuşdu. Rusiyanın müdafiə naziri Yevgeni Şapoşnikov Türkiyənin müdaxiləsinin üçüncü dünya müharibəsinə yol açma biləcəyini bildirmişdi.¹²

Həmin illərdə Türkiyə hadisələrə hərbi müdaxilə edə bilməsə də, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanı dəstəkləyən və məsələni beynəlxalq təşkilatların gündəliyinə gətirən tək dövlət olub. O dövrün Türkiyə xarici işlər naziri Hikmət Çətin Qarabağ məsələsini Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) gündəliyinə gətirmək üçün ciddi diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. 1992-ci ildə ATƏT tərəfindən Qarabağ məsələsinin diplomatik yolla həlli üçün Minsk Qrupu yaradılıb. Türkiyə də bu qrupun üzvü olub. Lakin 6 dekabr 1994-cü ildə yaradılan Minsk Qrupu həmsədrləri arasında Türkiyə yer ala bilməyib və bu hadisə Türkiyənin Qarabağ məsələsinə diplomatik müdaxilə imkanlarını məhdudlaşdırıb.

Türkiyə dövlətinin Qarabağ müharibəsinə aktiv müdaxiləsi 1993-cü ildən

9 Bilal Şimşir, "Azərbaycan", Bilgi Yayinevi, İstanbul, 2011, s. 175.

10 Svante E. Cornell, göstərilən əsəri, s. 60.

11 Svante E. Cornell, göstərilən əsəri, ss.63-65. Yakup Hurç, göstərilən əsəri, ss. 49-50.

12 Cumhuriyet, 21 Mayıs 1992, s. 17

etibarən başlayıb. Kəlbəcərin işğalından (3 aprel 1993-cü il) sonra Türkiyə Ermənistanı işğaldan əl çəkməyə çağırıb və münasibətlərini mərhələli olaraq məhdudlaşdırıb. Lakin Ermənistanın işğalı davam etdirməsindən sonra Türkiyə bu ölkə ilə sərhədlərini bağlamaq qərarına gəlib. 5 aprel 1993-cü ildə Prezident Turqut Özal ilə birlikdə türk respublikaları səfərinə çıxan xarici işlər naziri Hikmət Çətin bəyan edib ki, Türkiyə üzərindən Ermənistana gedən bütün humanitar yardımlara icazə verilməyəcək, bu qadağanı pozmaq istəyənlər təyyarələrə atəş açılacaq.¹³

1993-cü ildən sonra Türkiyənin Qarabağ məsələsinə müdaxiləsi, sərhədlərini bağlı saxlaması Azərbaycanın lehinə oldu. Sərhədləri açması üçün Türkiyəyə beynəlxalq səviyyədə ciddi təzyiqlər olmasına baxmayaraq, rəsmi Ankara daxili ictimai fikri və Azərbaycanın mövqeyini nəzərə alaraq sərhədləri açmayıb.

Lakin 2000-ci illərdən etibarən Qarabağ məsələsinin həllinin uzanması ilə Türkiyədə fərqli fikirlər səsləndirilməyə başlanılıb. Bu nöqtədə əsas iddialar aşağıdakılar olub:

1. Ermənistan bağlı sərhədlərlə yaşamağa öyrəndiyi üçün bu, məsələnin həllinə müsbət təsir göstərmir
2. Azərbaycan Qarabağ məsələsini həll etmək istəmir, bu səbəbdən Türkiyə sərhədləri açarsa, Qarabağ məsələsinin həllində rolu arta bilər.
3. Türkiyə-Ermənistan sərhədləri açılsa, Ermənistanın Rusiyadan asılılığı azalar, Türkiyənin Ermənistanda siyasi qərar vermə prosesinə təsiri artar və Ermənistanın Qarabağ məsələsində müsbət addım atmasına təsir göstərər.
4. Türkiyə Ermənistanla sərhədləri bağlamaqla Cənubi Qafqaz siyasətini Qarabağın əsiri edib, tərəf olub və Cənubi Qafqazın bütövlüyünə təsir etmək imkanı bu şəkildə məhdudlaşdı.
5. Türkiyə Ermənistanla sərhədləri bağladığı üçün bir çox dövlətlə, o cümlədən Avropa İttifaqı və ABŞ ilə münasibətləri zərər görür.

Bu iddialar Türkiyənin Ermənistan və Qarabağ siyasətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Proses Türkiyə-Ermənistan arasında əvvəlcə gizli görüşmələrin başlaması, sonra isə sərhədlərin açılması və diplomatik əlaqələrin inkişafına dair protokolların imzalanması ilə nəticələndi. 10 oktyabr 2010-cu ildə Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan protokollarda Dağlıq Qarabağ şərti yer almadı. Ermənistan Qarabağ məsələsinin Türkiyə-Ermənistan sərhədləri məsələsinə aid olmadığını bildirərək ABŞ və Rusiya vasitəsilə Türkiyəyə təzyiq edərək Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılmasına nail

¹³ *Aydın Tarixi*, Nisan 1993. *Yakup Huruç*, göstərilən əsəri, s. 55.

olmağa və Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə zərər verməyə çalışdı.

Vaxtaşırı Ermənistanla görüşən Azərbaycan Türkiyə-Ermənistan diplomatik görüşmələrinə qarşı çıxmadı. Azərbaycanda etiraz doğuran məsələ görüşmələrin gizli davam etməsi və protokollarda Qarabağ şərtinin yer almaması oldu. Sərhədlərin bağlı olmasını Ermənistana təzyiq vasitəsi kimi görən Azərbaycan Qarabağ məsələsi həll edilmədən sərhədlərin açılmasına qarşı çıxdı. Azərbaycan sərhədlərin açılmasından sonra Ermənistanın güzəştə getməyəcəyini və daha da cəsarətlənəcəyini düşünürdü. Bundan başqa, belə fikir də mövcud idi ki, Rusiyanın Ermənistana təsiri və gücü kifayət qədərdir və sərhədlərin açılması Türkiyəyə rəsmi Yerevanın siyasi qərarlarına təsir etmə imkanı verməyəcəkdi. Azərbaycan tərəfi bildirdirdi ki, Ermənistan 2008-ci ildə global dünyada baş verən iqtisadi böhran və Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin iqtisadi cəhətdən mənfi təsirindən qorunmaq üçün sərhədlərin açılmasına daha çox ehtiyac duyur.

Bu hadisə regional bir məsələdə Türkiyə-Azərbaycan arasında ortaya çıxan fikir ayrılığıdır. Lakin bu fikir ayrılığı uzun çəkmədi və Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) protokolları təsdiqləmədi. Ermənistan Konstitusiyaya Məhkəməsinin aldığı qərar isə prosesi dondurdu¹⁴. Protokolların imzalanmasından sonra Türkiyə Qarabağ məsələsini beynəlxalq aləmdə daha çox gündəliyə gətirdi. Türkiyə Ermənistanla normallaşma prosesinə daxil olmaq yolu ilə Minsk Qrupu həmsədr ölkələri arasında yer almağa çalışdı və bu nöqtədə Azərbaycan da Türkiyənin Minsk Qrupu həmsədr ölkələri arasına daxil olmasını dəstəklədi. Lakin Rusiya və Ermənistan protokolların Qarabağ məsələsinə aid olmamasını əsas gətirərək buna qarşı çıxdılar.

Qarabağ məsələsindən başqa Türkiyə və Azərbaycanı erməni məsələsində birləşdirən digər məqam hər iki dövlətin beynəlxalq aləmdə erməni diasporunun hədəfində olmasıdır. Erməni diasporu Türkiyəyə qarşı iddialarını və Qarabağın işğalını qəbul etdirmək üçün beynəlxalq aləmdə təbliğat aparır. Erməni diasporuna qarşı mübarizə apara bilmək üçün 2007-ci ildə Bakıda Türkiyə-Azərbaycan Diasporlararası Əməkdaşlıq Qurultayı keçirilib. Hazırda ABŞ və Avropada Türkiyə və Azərbaycan diaspor təşkilatları erməni iddialarına qarşı birlikdə hərəkət edir. 2010-cu ildə ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsinin 1915-ci il hadisələri ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərara qarşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türkiyə Respublikasının

¹⁴ Cavid Vəliyev. Türkiyə-Ermənistan protokolları: udan kim, uduzan kim? // "SAM-ın icmalı", buraxılış 1, may 2010, s. 25.

Prezidenti Abdullah Gülə zəng vuraraq Türkiyəyə dəstək, qərara isə etirazını bildirib.¹⁵ Həmin gün Azərbaycanda siyasi partiya nümayəndələri və dövlət rəsmiləri də açıqlamaları ilə ABŞ Konqresi Nümayəndələr Palatası Xarici əlaqələr komitəsinin qəbul etdiyi qərara öz etirazlarını bəyan ediblər. Azərbaycan Milli Məclisi isə 5 mart 2010-cu ildə Konqresə müraciət edərək, Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsi tərəfindən qəbul edilən bu qətnamənin Konqres tərəfindən qəbul edilməməsini tələb edib.¹⁶

» Rusiya və Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri

Azərbaycan təxminən son iki yüz il ərzində Rusiyanın idarəsi altında olub. 1991-ci ildə Azərbaycan rəsmi Moskvaya qarşı mübarizə apararaq müstəqilliyini əldə edib və bu mübarizə ərəfəsində yaşanan bəzi hadisələr Azərbaycan xalqında Rusiyaya qarşı “nifrət” hissənin yaranmasına səbəb olub. 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) bolşeviklər tərəfindən işğal olunması, tarixən Azərbaycan-Ermənistan müharibələrində rusların erməniləri dəstəkləməsi, 19-20 yanvar 1990-cı il tarixində Sovet Ordusunun Bakını işğal edərək dinc insanları qətlə yetirməsi və Qarabağ müharibəsi dövründə regiondakı rus qoşunlarının ermənilərə yardım göstərməsi Azərbaycan xalqında Rusiyaya qarşı etimadsızlıq yaradıb. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycandakı xalq hərəkatı liderlərinin şüarları xalqdakı bu nifrəti daha da artırdı.

Türkiyə ilə Rusiya Cənubi Qafqazda yüz illər boyu bir-birinə rəqib olub. XIX əsrdə iki dövlət arasında dörd müharibə yaşanıb. Cənubi Qafqaz eyni zamanda Rusiya təhlükəsinə qarşı Türkiyə üçün bir tampon bölgə olub. Məsələn, 1877-1878-ci illər Rus-Türk müharibəsində və İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqı Türkiyəni Cənubi Qafqaz üzərində təhdid edib.¹⁷

Ortaq düşmən (İngiltərə) səbəbi ilə 1920-ci illərdə Türkiyədə Qurtuluş mübarizəsi, Rusiyada isə Bolşevik inqilabı vaxtında müttəfiq olan bu iki dövlət İkinci Dünya müharibəsindən sonra təkrar “düşmən” dövlətlərə çevrildilər. İkinci Dünya müharibəsindən sonra regionda şərtlərin dəyişdiyini irəli sürən Sovet İttifaqı Birinci Dünya müharibəsində Türkiyəyə vermək məcburiyyətində qaldığı torpaqları geri tələb edib. Türkiyənin NATO-ya üzvlüyünə səbəb olan bu hadisə Stalinin ölümünə qədər davam edib, ondan

15 http://www.mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=00&article_id=20100305081100545, 2010-03-05

16 <http://www.meclis.gov.az/?/az/statement/view/27/>

17 *Ahmet Davudoğlu*, göstərilən əsəri, s.125.

sonra Sovet İttifaqı Türkiyə ilə münasibətlərini düzəltməyə çalışıb. Stalinin ölümündən sonra ikitərəfli münasibətlərdə ciddi problem yaranmasa da, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Cənubi Qafqaz uğrunda rəqabət hələ də davam edir.

Azərbaycan xalqı Rusiyadan fərqli olaraq Osmanlı dövlətini və Türkiyə Respublikasını özünün müttəfiqi qismində görüb. 1918-ci ildə Nuru Paşanın rəhbərliyindəki Qafqaz İslam Ordusunun Bakını işğaldan azad etməsi, 1920-ci ildə bolşevik işğalından sonra AXC nümayəndələrinin Türkiyəyə köçməsi, Sovet İttifaqı dönəmində Azərbaycanda milliliyin qorunub saxlanılmasında Türkiyənin mənəvi yardımını, ötən əsrin 80-ci illərində azadlıq hərəkatı, Qarabağ məsələsində Türkiyə ictimaiyyətinin Azərbaycana dəstəyi və milli hərəkat liderlərinin Türkiyə meyilli olması Azərbaycan elitasının və cəmiyyətinin Türkiyəni seçməsinə səbəb olub.

İttifaq dönəmində Azərbaycandakı xalq hərəkatını sovetlərin daxili məsələsi kimi görən Türkiyə hökumətləri öz ictimaiyyətindən fərqli olaraq həm Qarabağ, həm də milli hərəkata qarşı məsafədə dururdu.¹⁸ 1990-cı ildə ABŞ-a səfər edən Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın 20 yanvar hadisələri haqqında danışıarkən azərbaycanlıların şiə olmasını vurğulayaraq¹⁹ Azərbaycan məsələsinə sahib çıxmaması Türkiyənin bu siyasətinin işarəsidir. Azərbaycanın müstəqilliyinin Türkiyə tərəfindən tanınması prosesində Rusiyanın mövqeyi nəzərə alınıb. Dövrün diplomatlarından Bilal Şimşirin “Azərbaycanın müstəqilliyini tanımağı ruslara necə izah edəcəyik?”²⁰ kimi sual verməsi bu mənada etirafdan xəbər verir.

Türkiyə region ölkələri üçün parlament demokratiyası, sərbəst bazar iqtisadiyyatını əsas götürən iqtisadiyyat və dünyəvi dövlət sistemini ehtiva edən model ölkə olaraq göstərilir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Türkiyənin Cənubi Qafqazda əsas vəzifəsi Rusiyanın təsirini azaltmaq, bu regionun Qərb dünya sisteminə inteqrasiyasını təmin etməkdir. Bu dövrdə Türkiyə qərarvericilərinin əsas məqsədi Cənubi Qafqaz ölkələrini, o cümlədən Azərbaycanı köhnə Sovet sistemindən qopardıb, Qərb mərkəzli sistemə inteqrasiya etməyi təmin etmək olub. Eyni zamanda, Rusiya və İrani regiondan uzaqlaşdırmaq, onların regional hadisə və dövlətlərə müdaxiləsini minimuma endirmək hədəfi güdüldü.²¹

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində Türkiyənin Cənubi Qafqaza

18 *Bilal Şimşir*, göstərilən əsəri, s. 178.

19 *Milliyet*, 19 Ocak 1990, s. 13

20 *Bilal Şimşir*, göstərilən əsəri, s. 266.

21 *Mitat Çelikpala*, “Güney Kafkasya” da Yeni Jeopolitik Denge, der. Cavid Veliev ve Araz Aslanlı, Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji, Ankara, Berikan, 2011, s.297.

yönəlik enerji, təhlükəsizlik və iqtisadi siyasəti Qərblə müttəfiqlərinin planları ilə üst-üstə düşüb. Lakin Türkiyə Qərblə ortaq hərəkət edərkən Rusiyanı küsdürməməyə də çalışıb

Rusiyanın regionda mövqeyini zəiflətmə siyasətini Azərbaycan Əbülfəz Elçibəy vaxtında başlayıb, Heydər Əliyev və İlham Əliyevin vaxtında davam etdirib. Bu mənada Rusiyanın regiondakı təsir gücünü Azərbaycan qədər zəiflədən ikinci region dövləti olmayıb və Türkiyə ilə Azərbaycanın Rusiya siyasəti sanki bir-biri ilə yarışdı. Azərbaycanın ilk prezidenti Ayaz Müttəlibovun vaxtında Azərbaycan daha çox Rusiya yönli xarici siyasət həyata keçirib və 1991-ci il dekabrın 21-də Azərbaycan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olub.²² Mütəllibovun xarici siyasətdə Rusiyaya yönəlməsi Azərbaycanın üzləşdiyi daxili və xarici siyasət problemlərinin həllinə kömək göstərmədi, çünki Rusiya Azərbaycanla müstəqil dövlət kimi deyil, hələ də bir vilayəti kimi əlaqə qurmağa çalışırdı.

Mütəllibov dövründən fərqli olaraq Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti illərində xarici siyasətdə Türkiyə birinci plana keçir. Özünü “Atatürkün əsgəri” adlandıran Əbülfəz Elçibəyin prezidentlik dövründə Azərbaycan rus qoşunlarını ölkə ərazisindən çıxaran ilk postsovet ölkələrindən oldu. Ticarət-iqtisadiyyat əlaqələri bir anda aşağı düşdü və Bakı MDB-yə üzvlük müqaviləsini təsdiq etmədi.²³ Azərbaycan bu dövrdə Rusiya ilə bərabərhüquqlu dövlət kimi əlaqə qurmağa, Rusiyanın regionda təsirini azaltmaq və bu istiqamətdə Türkiyə və Qərblə müttəfiqləri ilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. Azərbaycan Türkiyə ilə strateji əməkdaşlığa dair və təhlükəsizlik sahəsində müqavilələr imzalamaq istəyirdi. Digər ölkələrdən fərqli olaraq Türkiyə ilə imzalanan dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsinin müddəti 5 il deyil, on il oldu və Türkiyə ilə iqtisadi, hərbi və təhsil sahələrində əməkdaşlıq genişləndi.²⁴

Həmin illərdə Rusiya Azərbaycanın üzləşdiyi bir çox problemin yalnız əsas mənbəyi deyil, həm də həll ünvanı kimi göstərilirdi. Elçibəy vaxtında Rusiyaya qarşı və Türkiyə meyilli siyasət Azərbaycanın daxili və xarici siyasətində Rusiyadan qaynaqlanan bir çox problemə səbəb oldu. Bu reallığı anlayan Heydər Əliyev enerji və Qarabağ görüşmələrində rəsmi Moskvanın mövqeyini yumşaltmaq üçün Rusiya ilə münasibətlərə əhəmiyyət verdi. 1993-cü ilin yay aylarında Rusiyaya səfərə edən Heydər Əliyev

22 *Eldar İsmayılov və başqaları*, Azərbaycan tarixi, Bakı, 1995, s. 341.

23 *Расим Мусабеков*, “На стыке полей притяжения”, <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Nastyke-polei-prityazheniya-15230>, 11 июня 2011

24 *Nazim Cəfərov*, “Bağımsızlığının Yirminci Yılında Azərbaycan”, der. Cavid Vəliyev və Araz Aslanlı, Güney Kafkasya: Torpak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji, Ankara, Berikan, 2011, s. 41.

Azərbaycanın xarici siyasətində Rusiya ilə əlaqələrə üstünlük verəcəyini və MDB-yə üzv olacağını bildirdi. 1993-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan parlamenti uzun müzakirələrdən sonra ölkənin MDB-yə üzvlüyünü təsdiq etdi və sentyabrın 24-də Heydər Əliyev Moskvaya gedərək MDB-yə üzvlük müqaviləsini imzaladı. Lakin Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk illərində xarici siyasətdə Rusiyaya üstünlük verməsi Azərbaycan üçün nəticəni dəyişdirmədi. Rusiyanın dəyişməz mövqeyi Azərbaycanı Qərb dövlətləri ilə daha sıx əməkdaşlıq apararaq, balanslaşdırma siyasəti yeritməyə vadar etdi.²⁵

Xüsusən, 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan “Əsrin müqaviləsi” Rusiyanın regiondakı gələcək mövqeyinin zəiflədilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynadı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTƏ) qaz xətləri regiondakı balansı son 20 ildə ciddi şəkildə dəyişib. Heydər Əliyevin Türkiyə Respublikasının o dövrdəki Prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə şəxsi münasibətləri həm ölkə daxilində, həm də Qərb dövlətləri ilə münasibətlərində Azərbaycana üstünlüklər verdi. Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri bu dövrdə “bir millət iki dövlət” şüarı əsasında inkişaf etməyə başladı.

1993-cü ildə qəbul etdiyi “Yaxın çevrə” doktrinası ilə Rusiyanın Azərbaycan siyasəti daha da sərtləşdi. Türkiyə ilə Rusiya arasında rəqabətin davam etdiyi bu dövrdə Rusiya Azərbaycandan daha çox güzəşt əldə etmək üçün həm daxildən, həm də Ermənistan vasitəsilə təzyiq göstərirdi. Rusiya-Ermənistan-İran üçlüyünün əhatəsinə düşən Azərbaycan yalnız Gürcüstan-Türkiyə vasitəsilə mühasirəni yarmağı bacardı. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə üçlüyü BTC, BTƏ kimi enerji xətlərini dəstəklədi, Qarabağ, Cənubi Osetya və Abxaziya kimi məsələlərin dövlətlərin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə dəstək verdi, Rusiya-Ermənistan-İran üçlüyü isə BTC, BTƏ və Qərb dövlətlərinin regionda enerji layihələrinə qarşı çıxdı, Xəzərin sektorlara bölünməsi problemini yaratdı, regionda Ermənistan kimi işğalçı dövləti, Abxaziya və Cənubi Osetiyada separatçı qüvvələri dəstəklədi.²⁶ Ötən əsrin 90-cı illərində belə mürəkkəb vəziyyətdə enerji layihələrini həyata keçirməyi bacaran Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə üçlüyü üstün çıxdı və regionda rəqib üçlüyün mövqeyini zəiflətməyi bacardı. Lakin rəqibin əlində həll olunmamış Qarabağ, Cənubi Osetya və Abxaziya kimi münaqişələr vasitə kimi qalır.

25 *Araz Aslanlı və İlham Həsənov*, “Haydar Aliyev Dönemi Azərbaycan Dış Politikası”, Ankara, Platin, 2005.

26 *Hatəm Cabbarlı*, “Bağımsızlıq Sonrası Ermənistan-Rusya İlişkileri”, Ankara Çalışması, ASAM, Ankara, 2004.

Rusiyada Putinin hakimiyyətə gəlməsi, enerji layihələrinin həyata keçməsi, münaqişə zonalarında nisbi sakitliyin yaranması regionda rəqabəti azaltdı. 2001-ci il Əfqanıstan əməliyyatı və 2003-cü il İraq əməliyyatları qlobal mənada diqqəti Cənubi Qafqazdan sözügedən yerlərə çəkdi. ABŞ-ın mübarizəsinə dəstək verən Azərbaycan İraq və Əfqanıstana əsgər yolladı, Əfqanıstandakı Azərbaycan əsgərləri türkiyəli həmkarlarının komandanlığı altında fəaliyyət göstərdi. Türkiyə və Azərbaycan kimi Rusiya da ABŞ-a dəstək verərək, bu məsələdə Türkiyə və Azərbaycanla eyni mövqedə yer aldı.

Regional mənada Türkiyə-Azərbaycan-Rusiya arasında fikir ayrılığına səbəb olacaq digər bir hadisə 2004-cü ildə Gürcüstanda yaşanan inqilab və Mixail Saakaşvilinin hakimiyyətə gəlməsi olub. Regionda Rusiya ilə Qərbi qarşı-qarşıya gətirən növbəti hadisə 2008-ci ilin avqustunda baş verən Rusiya-Gürcüstan müharibəsi idi. Saakaşvilinin hakimiyyətə gəlmə metodu və qərb meyilli, Rusiyaya qarşı radikal xarici siyasəti Azərbaycan və Türkiyədə müsbət qarşılanmasa da, Gürcüstanı qorumaq hər iki dövlətin regional siyasətinin əsasını təşkil etdi.

2000-ci illərdən etibarən Türkiyənin Rusiya siyasəti soyuq müharibə əhval-ruhiyyəsindən daha fərqli bir vəziyyətə keçdi və Türkiyə-Rusiya münasibətləri xüsusilə ticarət sahəsində inkişaf etdi. Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AK Parti) hakimiyyəti dövründə isə bu inkişaf siyasi sahəyə də yayılmağa başladı. 2008-ci ildə baş vermiş Rusiya-Gürcüstan müharibəsində müttəfiqi ABŞ və Gürcüstanın narazılığı bahasına Gürcüstanı yardım aparan ABŞ hərbi gəmilərinə 1936-cı il Montro Boğazlar Müqaviləsini tətbiq etdi və nəticədə, ABŞ gəmiləri 21 gün ərzində Qara dənizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Rəsmi Ankara Rusiyanın da daxil olduğu Sülh və Sabitlik Platformasını təklif etdi. ABŞ ekspertləri Türkiyənin bu təklifindən Vaşinqtonun xəbərsiz olmasını iradla qarşıladı. Gürcüstan Avropa İttifaqı və ABŞ-ın bu platformda yer almamasından narazılığını bildirdi, Azərbaycan isə qeyri-şərtsiz platformaya dəstək verdi. Əslində, bu dəstək Türkiyənin Cənubi Qafqazda qurmaq istədiyi sistemə dəstək anlamına gəlirdi.

2009-cu ildə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində Türkiyə-Ermənistan protokolları səbəbindən yaşanan böhranı Rusiya daha da dərinləşdirməyə çalışdı. Bir tərəfdən Türkiyənin Ermənistanla gizli protokollar imzaladığını rəsmi Bakıya bildirərək münasibətlərə zərər verməyə çalışan Rusiya Azərbaycanı öz tərəfinə çəkərək enerji müqavilələrində bu fürsətdən bəhrələnmək istədi. Digər tərəfdən Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılmasına qarşı çıxmayan Rusiya protokolların təsdiqlənməsi üçün Türkiyənin Qarabağ şərtinin qəbul edilməz olduğunu bildirdi. Azərbaycanın

Rusiya ilə enerji müqaviləsi imzalaması və Prezident İlham Əliyevin Rusiya səfəri Ankarada “Türkiyəyə qarşı gözdağı” kimi qiymətləndirildi. Azərbaycan regionun böyük dövləti, Qarabağ məsələsində açar rolunu oynayan və qonşusu Rusiya ilə yaxın əməkdaşlıq edərkən bəzən Türkiyənin narazılıqları ilə qarşılaşır. “Qarabağın işğalında əsas rol oynayan Rusiya” ilə Azərbaycanın əməkdaşlığını tənqid etməsi Türkiyə-Azərbaycan arasında bu məsələdə yanaşma fərqliliyini göstərir.

Türkiyə son illərdə xarici siyasətdə aktivliyini artırmaqla yanaşı, regionda Azərbaycana dəstəyini də çoxaldıb. Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül 2010-cu il avqustun 16-da Azərbaycana səfəri zamanı uzun illərdən sonra ilk dəfə iki ölkə arasında “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilə imzalanıb.²⁷ Müqavilənin 1-ci maddəsinə əsasən, *Tərəflərin hər hansı biri ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və sərhədlərinin toxunulmazlığının təhdid edildiyi və ya təhlükə altında olduğu qənaətində olduqda, Tərəflər bu təhdid və təhlükələrin aradan qaldırılması istiqamətində görülə biləcək tədbirlər barədə təxirəsalınmadan məsləhətləşmələr aparacaqlar.* 2-ci maddəyə görə isə *Tərəflərdən biri üçüncü dövlət və ya bir qrup dövlət tərəfindən silahlı basqın və ya hərbi təcavüzə məruz qaldıqda, Tərəflər BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi ilə tanınan fərdi və ya kollektiv özünü müdafiə hüququnun həyata keçirilməsi üçün hərbi imkan və qüdrətlərindən istifadə etmək də daxil olmaqla, mövcud imkanları çərçivəsində bütün zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərəcəklər. Bu yardımın forması və həcmi təxirəsalınmadan Tərəflər arasında razılaşdırılacaqdır.* Bu müqavilə əsasən Azərbaycanı Rusiya-Ermənistan ikiliyinin hücumundan qorumaq xarakteri daşıyır. Bu səfərdən üç gün sonra Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedev Ermənistana səfər edərək Ermənistandakı rus hərbi bazasının qalma müddətini 49 il uzatdı. İmzalanmış müqaviləyə əsasən, rus hərbi bazaları Ermənistanda olduğu müddət ərzində Ermənistan silahlı qüvvələri ilə birlikdə Ermənistanın təhlükəsizliyini qoruyur və bu məqsədlər üçün Rusiya tərəfi Ermənistan Respublikasının müasir və uyğun silahlar, hərbi (xüsusi) texnika ilə təminatının gerçəkləşməsinə yardımçı olur.²⁸

Türkiyə və Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətləri düzəltmək üçün gərgin fəaliyyətlərinə baxmayaraq, rəsmi Moskva Ermənistan kartından istifadə edir. Rusiya Cənubi Qafqazda Türkiyə ilə rəqabətini davam etdirir

27 Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bağlanmış “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilənin mətni üçün bax. http://www.mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=02&article_id=20101215054430699, (15 avqust 2010).

28 <http://www.tert.am/tr/news/2011/04/12/base/> (2 dekabr 2010)

və hələ də bəzi regional məsələlərin həllində rəsmi Moskvanın səmimi olmadığı düşünülür. Türkiyə və Azərbaycan Qərbin Cənubi Qafqazda müttəfiqidir, lakin hər iki dövlət regionda Rusiya ilə müsbət əlaqələr qurmadan mövqelərinin güclü olmayacağını düşünürlər. Hər iki dövlət bu mənada Cənubi Qafqaz problemlərinin həllində Rusiya ilə əməkdaşlığa əhəmiyyət verir.

Türkiyə ilə Rusiya arasında ikitərəfli münasibətlərdə yaşanan böhranlar Cənubi Qafqazda rəqabəti sərtləşdirir, bu isə Azərbaycana təzyiqləri artırır. Bir tərəfdə qonşusu, digər tərəfdə isə qardaş dövlət və strateji müttəfiqi Türkiyə arasında seçim etməkdə çətinlik çəkən Azərbaycan xarici, enerji və təhlükəsizlik siyasətində əlavə problemlərlə qarşı-qarşıya qalır. 2012-ci ildə Cənubi Qafqazda və Rusiyanın daxili siyasətində yaşanacaq bəzi dəyişikliklər regionda yeni rəqabət mərhələsi yaradacaq. Prezidentlik postu üçün təkrar namizəd olan Vladimir Putin “İzvestiya” qəzetində çap etdiyi məqaləsində bildirib ki, postsovet məkanında siyasi və iqtisadi sahədə inteqrasiya olunmuş “Avrasiya Birliyi” qurmaq arzusundadır. Bu strukturda iştirak etməyəcəyini bildirməsi Azərbaycana Rusiya təzyiqlərinin artmasına səbəb olacaq. Rusiyanın “Avrasiya Birliyi” layihəsi regionda Türkiyə-Rusiya rəqabətini artıracaq, eyni zamanda Türkiyənin Qərb ilə əməkdaşlığını sıxlaşdıracaq. Rəqabəti artıracaq digər məsələ isə NATO-nun Raket Öleyhinə Müdafiə Sistemində (RƏMS) qarşı Rusiyanın öz sistemini qurması qərarıdır. NATO-nun RƏMS-inin bir hissəsi Türkiyə ərazisində yerləşir və bu da Türkiyəni Rusiya raketlərinin hədəfinə çevirir.

Azərbaycana təzyiqləri artıracaq ikinci bir məsələ isə Türkmənistan və Qazaxıstan qazını Qərbə çatdıracaq qaz xəttinin Xəzərdən çəkilməsi planlarıdır. “Transxəzər” layihəsinə Qərb dövlətlərinin dəstəyi get-gedə artır. BTC və BTƏ-nin reallaşmasından sonra regiondakı gücünə ciddi zərər vurulduğunu düşünən Rusiya hesab edir ki, “Transxəzər” layihəsi onun Mərkəzi Asiyadakı gücünə qarşı yönəlib. Bu səbəbdən də Rusiya Azərbaycana və Türkmənistana təzyiqlərini artırma bilər.²⁹

» Gürcüstanın mövqeyinin gücləndirilməsi

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi və Türkiyəyə qarşı torpaq tələbləri nəticəsində hər iki dövlətlə sərhədlərinin bağlanması Gürcüstanın regionda geosiyasi dəyərini artırır. Gürcüstan Azərbaycanın

²⁹ Сергей Куликов, “Война на Каспии может стать реальностью”, http://www.ng.ru/economics/2011-11-22/1_kaspiy.html, 22.11.2011.

Qərbə çıxış qapısı və Xəzər hövzəsi enerji xətləri üçün yeganə etibarlı istiqamət olaraq qəbul olunur. Gürcüstanda 400 min azərbaycanlı yaşayır, onların sosial, iqtisadi və humanitar vəziyyəti Azərbaycan dövləti və cəmiyyətinin maraq dairəsindədir. Gürcüstanda yaşayan ermənilərin siyasi fəaliyyətləri həm Azərbaycan, həm də Türkiyənin diqqət mərkəzindədir. Türkiyə 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri ilə Gürcüstan sərhədləri daxilində müsəlmanların çoxluqda yaşadığı Acarıstan Muxtar Vilayətinin statusu üçün qarant dövlətdir.³⁰ Saakaşvilinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Acarıstanın muxtar statusunun azaldılması addımları Türkiyədə narazılıqla qarşılanıb.³¹ Azərbaycan və Türkiyə 1944-cü ildə Gürcüstandan Stalin tərəfindən qovulan Məshəti türklərinin geri qaytarılması üçün rəsmi Tbilisinin atdığı addımları dəstəkləyir. Türkiyədəki gürcü və abxaz lobbisi daim Türkiyənin buraya marağını artırır. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə Cənubi Osetiya və Abxaziya problemlərinin Gürcüstanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinin tərəfdarıdır.

Gürcüstan regionda əldə etdiyi geosiyasi dəyərdən maksimum güzəştlər qazanmaq üçün istifadə edir. Azərbaycan və Türkiyənin daxil olduğu layihələrin mərkəz ölkəsi olaraq Gürcüstan sadəcə Cənubi Qafqaz üçün deyil, Şərq-Qərb layihələrində də əhəmiyyət qazanıb. Qara dənizdə limanları olan Gürcüstan Azərbaycanın neft və digər məhsullarının açıq dənizlərə çıxışı üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

Ermənistan və erməni faktoru Gürcüstan-Türkiyə-Azərbaycan üçlüyünün ortaq problemi. Erməni millətçi təşkilatının doğuş yeri Gürcüstanın indiki paytaxtı Tbilisidir. 1918-ci ildə Gürcüstan da Ermənistanın hücumuna məruz qalıb. Sovet İttifaqının qurulması ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında olduğu kimi Gürcüstan-Ermənistan arasında da problemlər dondurulub və İttifaq dağıldıqdan sonra təkrar alovlanıb.³²

Gürcüstanda azərbaycanlılardan sonra ikinci böyük azlıq ermənilərdir.³³ Qamsaxurdiyana Gürcüstanda etnik siyasətindən narahat olan ermənilər 1990-cı illərdə təşkilatlanıb. Cavax Xalq Hərəkatı başda olmaqla bəzi erməni təşkilatları ermənilərin çoxluqda yaşadığı Cavaxetiya regionunda idarəçiliyi ələ keçiriblər. Bu təşkilatlar Rusiyadan aldığı dəstəklə mərkəzi hakimiyyətə qarşı muxtariyyət tələb edib. Gürcüstan mərkəzi hökumətinin

30 Türkiyə-Gürcüstan siyasi ilişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (19 noyabr 2011).

31 *Hasan Kanbolat*, "Gürcüstan`da neler oluyor?", *Zaman*, (8 Mayıs 2004).

32 *Kamil Ağacan*, "Ermənistan Gürcüstan İlişkileri", *Erməni Araştırmaları*, Sayı 19, Sonbahar 2005

33 *Ethnic Groups in Georgia-Armenians*, *The Georgian Times*, 14 april 2008.

zəif olduğu 1991-1994-cü illərdə Cavaxetiya üzərində nəzarət zəifləyib.³⁴

Sovet İttifaqından sonra Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində yerləşən 62-ci rus hərbi bazası burada yaşayan ermənilər üçün iqtisadi və təhlükəsizlik baxımından olduqca əhəmiyyətli idi. Bu səbəbdən bölgə erməniləri rus hərbi bazasının Gürcüstandan çıxarılma qərarına, Gürcüstan hökumətinin Türkiyə və Qərb dövlətləri ilə münasibətlərini möhkəmləndirməsinə, Türkiyə və Azərbaycanın Gürcüstanda mövqeyini gücləndirəcək hər cür addıma qarşı çıxıblar.³⁵

Gürcüstan ermənilərindən başqa Ermənistan dövləti də bir tərəfdən Rusiyadan asılı dövlət kimi,³⁶ digər tərəfdən isə Gürcüstanda yaşayan erməniləri dəstəkləmək yolu ilə Gürcüstan üçün təhlükə qaynağıdır. Türkiyə və Azərbaycanla sərhədləri bağlı olan və Rusiya ilə quru əlaqəsini Gürcüstan üzərindən təmin edən Ermənistan rəsmi şəkildə Gürcüstana qarşı *irredantist* siyasət izləyə bilmədi. Lakin Ermənistandakı bəzi radikal partiyalar və QHT-lər Gürcüstandakı ermənilərə dəstək verdi. Həm Gürcüstan, həm də Ermənistan qarşılıqlı olaraq bir-birindən asılı vəziyyətdə yaşayır. Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılması Ermənistanın Gürcüstandan asılılığını azaldacaq və bu isə Ermənistanın Gürcüstana qarşı siyasətinin dəyişməsinə səbəb ola bilər.³⁷

Azərbaycan və Türkiyə Rusiya və Ermənistan təzyiqlərinə qarşı Gürcüstanı qorumaqda birgə əməkdaşlıq edirlər. Hər iki dövlətin Gürcüstanı dəstəkləməsi onu regional layihələrə daxil etməklə başlayıb. Regional balansı dəyişən və tranzit ölkələrə xarici təzyiqlərə qarşı ciddi üstünlük verən BTC və BTƏ kimi enerji layihələri Gürcüstan ərazisindən keçir. 2008-ci ildə Gürcüstanın ərazisini bombalayan Rusiya hava qüvvələri BTC-yə toxunmayıb və bu xətt Gürcüstanın Rusiya tərəfindən təkrar işğalına qarşı bir qarant olub. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ, ingiliscə SOCAR) Gürcüstana 470 milyon dollar sərmayə yatırır, bir çox qazpaylayıcı şəbəkə SOCAR-ın əlindədir. Bu şirkət Kulevi neft terminalının sahibidir və onun Gürcüstanda 60-a yaxın yanacaq doldurma məntəqəsi var.³⁸

Azərbaycan və Türkiyənin ortaq dəstəyi ilə Gürcüstan ərazisindən keçən Bakı-Tbilisi-Axalkələk-Qars (BTAQ) dəmiryolu layihəsi qərb-şərq nəqliyyat strukturunda Gürcüstana mühüm rol verir. Azərbaycan və Türkiyə

34 Kamil Ağacan, göstərilən əsəri.

35 Mamuka Komakia, Armenian Population in Georgia, United Nations Association of Georgia, january-february 2003. S. 22.

36 2008-ci ildə Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı Ermənistanda Gümrüdə yerləşən rus hərbi bazasından qalxan təyyarələrin Gürcüstanı vurduğu iddia olundu.

37 Cavid Vəliyev, Türkiyə-Ermənistan protokolları: udan kim, uduzan kim?, göstərilən əsər, s. 31-32.

38 Trend, 26 iyul 2010.

etiraz etdiyindən sözügedən layihə Ermənistandan keçməyib, bu səbəbdən erməni diasporunun fəaliyyəti nəticəsində Avropa və ABŞ bankları layihəyə maliyyə dəstəyi verməkdən imtina edib. Maddi problemlər yaşayan Gürcüstan ABŞ və Avropa banklarının verəcəyi kreditlərdən məhrum olsa da, dəmiryolunun Gürcüstan hissəsinin tikilməsi üçün Azərbaycan bu ölkəyə 200 milyon dollar kredit verib. Bundan başqa, Azərbaycan köhnə dəmiryolunun bərpası üçün Gürcüstana illik 5%-lik dərəcə ilə 25 il müddətinə 575 milyon dollar kredit də ayırır. Layihənin 2013-cü ildə fəaliyyətə başlaması planlaşdırılır.³⁹ 2006-cı ildə Rusiya Gürcüstan kənd təsərrüfatı malları və mineral sularına embarqo tətbiq etsə də, buna qarşılıq olaraq Türkiyə Gürcüstanla imzaladığı “Sərbəst ticarət haqqında” Müqavilə ilə bazarını bu mallara açır.⁴⁰

Türkiyə gürcü ordusunun təliminə dəstək verir, lojistik və texniki kömək göstərir, Tbilisidə Hərbi Akademiya yaradıb, Marneuli hərbi hava limanını və rus ordusunun tərک etdiyi Vaziani hərbi bazasını müasirləşdirib.⁴¹ 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsində rus mətbuatı gürcülərin silahları və cəsarəti Türkiyədən aldığı yazırdı.

Rusiya-Gürcüstan müharibəsi regionda hərbi və siyasi güc balansında yeni dəyişikliklər edib. Cənubi Qafqazda 1991-ci ildən başlayan geosiyasi hakimiyyət uğrundakı mübarizənin ikinci mərhələsi kimi qəbul edilən bu müharibə Türkiyə və Azərbaycanın regiona siyasətinə də təsir göstərib. Müttəfiqləri Gürcüstanın Rusiyanın hücumuna məruz qalması Türkiyə və Azərbaycan üçün imtahan xarakteri daşıyırdı. Beynəlxalq aləmdə Qərb ilə Rusiyanın qarşı-qarşıya gəldiyi müharibə olaraq bilinən bu hadisədə Türkiyənin tərəf olmaması Rusiya ilə münasibətlərinə müsbət təsir göstərib.

Bu müharibə Azərbaycan üçün də imtahan xarakteri daşıyırdı. Çünki bir tərəfdə müttəfiqi Gürcüstan və onun separatçı regiona qarşı gücdən istifadə etməsi var idi. Gürcüstan güc vasitəsilə ərazi bütövlüyünü təmin etsə və buna Rusiya razılaşsaydı, Azərbaycan üçün müsbət presedent meydana gələcəkdi. Lakin Gürcüstana açıq şəkildə dəstək verməyin Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinə zərər verəcəyini düşünən Bakı dolayı yolla Gürcüstanı dəstəklədi.

Bu müharibə regionda balansı dəyişdiyi kimi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iki mühüm problem yaratdı. Müharibədən sonra Türkiyə

³⁹ <http://1news.com.tr/azerbaycan/ekonomi/20111110065053324.html>, 10.11.2011.

⁴⁰ *Ivane Chikhikvadze*, “Zero Problems With Neighbors: The Case of Georgia”, *Turkish Policy Quarterly*, Summer 2011 Vol.10 No.2. pp. 1-9, p.6.

⁴¹ *Ivane Chikhikvadze*, “Zero Problems With Neighbors: The Case of Georgia”, *Turkish Policy Quarterly*, Summer 2011 Vol.10 No.2. pp. 1-9, p. 3.

Ermənistanla görüşləri sürətləndirdi. Digər tərəfdən BTƏ və BTC uzun müddət fəaliyyətini dayandırdığı üçün Azərbaycan enerji rotasına alternativ yollar axtarmağa başladı. Əlbəttə, bu da iki dövlət arasında enerji sahəsində problemlər yaratdı. Lakin Türkiyə Böyük Millət Məclisinin protokolları təsdiqləməməsi və 2011-ci il oktyabrın 25-də Prezident İlham Əliyevin İzmir səfəri zamanı Türkiyə-Azərbaycan arasında imzalanan enerji müqaviləsi ilə problemlər həll olunub.⁴²

» Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri və İran

İran yüz illər boyu Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün regiondakı dövlətlərlə mübarizə aparıb. XVIII və XIX yüzillərdə Cənubi Qafqaz Rusiya Çarlığı, Osmanlı İmperatorluğu və Qacar dövləti⁴³ arasında paylaşdırılıb. Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycan İran və Rusiya arasında iki hissəyə parçalanıb. Bu parçalanmadan sonra indi sayı 30 milyona çatan azərbaycanlılar o vaxtkı Qacar dövlətinin sərhədləri içində qalıb.

1925-ci ildə İranda ingilislərin dəstəyi ilə fars əsilli Rza Şah Pəhləvi hakimiyyətə gələnə qədər İran coğrafiyası türk kökənli tayfalar tərəfindən idarə olunub və İranda baş verən sosial, mədəni və siyasi hadisələrdə orada yaşayan azərbaycanlılar mühüm rol oynayıb. 1905-1908-ci illər arasında baş verən Konstitusiyaya hərəkətində azərbaycanlılar mühüm rol malik olub, 7 aprel 1920-ci ildə Seyid Məhəmməd Xiyabani Azadistan dövlətini və 1945-ci ildə Sovet İttifaqının dəstəyi ilə Seyid Cəfər Pişəvəri Azərbaycan Milli Hökumətini qurmuşdu.⁴⁴ 1979-cu ildə İranda baş verən İslam inqilabında İranda yaşayan azərbaycanlılar əhəmiyyətli rol oynayıb, hazırda İranın siyasi, iqtisadi və hərbi strukturunda minlərlə azərbaycanlı işləyir. Azərbaycan şəhəri olan Təbrizin İran siyasi həyatında oynadığı rol İran seçkilərində özünü büruzə verir.

Soyuq müharibə dövründə (1945-1991) İranda şah rejimi hökm sürüb və NATO üzvü olmasa da, Yaxın Şərqdə NATO üzvü kimi ABŞ-dan dəstək görüb. Bu səbəbdən İran ilə Türkiyə arasında ciddi bir problem yaşanmayıb. Hətta Türkiyə və İran Sovet İttifaqının Yaxın Şərqdə kommunizmi yayma fəaliyyətlərinə qarşı ABŞ-ın qurduğu “Yaşıl kəmə” siyasətinin bir parçası idi. 1979-cu il İslam inqilabı ilə birlikdə İranda rejim və onun müttəfiqləri

42 Avropa'ya gaz 2018' de ulaşacak, CNNTürk, 26.11.2011.

43 İndiki İran dövləti.

44 Arif Keskin, “Güney Azerbaycan Milli Harekatının Tarihi Temelleri”, Avrasya Dosyası, Cilt 5, Sayı. 3. 1999.

dəyişdi. Xarici siyasətində “nə Qərb, nə də Şərq” prinsipini qəbul edən İran ABŞ-ı “Böyük şeytan”, Sovet İttifaqını isə “Kiçik şeytan” elan etdi. İran İslam rejiminin ixracını əsas məqsəd kimi qarşısına qoydu. Bu məqsədlə ətrafında və dünyanın bir çox regionunda onu dəstəkləyən qruplar yaradıb. Nəticədə, İran Qərb dövlətləri tərəfindən sanksiyalara məruz qalıb və dünya dövlətləri tərəfindən təcrid olunub. İran xarici siyasətində *Türkiyə* iki istiqamət üzrə qiymətləndirib: 1. İranın “Böyük şeytan” adlandırdığı ABŞ və onun təşkilatı NATO-nun regiondakı müttəfiqi; 2. Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olduğu üçün rejimini ixrac edə biləcəyi yer.

Sovet İttifaqı dağıldığı dövrdə İran Qərb dövlətləri tərəfindən iqtisadi sanksiyalara məruz qaldığı üçün dünyadan təcrid olunmuşdu, iqtisadi problemlərlə qarşı-qarşıya qalmışdı və rejim ixracını həyata keçirməyə çalışırdı. Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində İran üçün yaxın ətrafında iqtisadi təcridi yara biləcək təzə bazar yaranmışdı və əhalisi müsəlman olan dövlətlər rejimin ixracı üçün yeni fürsətlər vəd edirdi. Müstəqilliyini əldə edən türk-müsəlman dövlətləri Türkiyə və İran arasında yeni rəqabət meydanına çevrildi.

İran Azərbaycanın İslam, Türkiyə isə dünyəvi rejimi qəbul etməsini istəyirdi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Cənubi Azərbaycan siyasəti Türkiyədəki millətçi qruplar tərəfindən də dəstək görürdü. Qarabağ müharibəsi isə Azərbaycan və Türkiyədə olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da millətçi hissləri artırmışdı. Bu dövrdə Qarabağ döyüşlərində cənubi azərbaycanlılar da iştirak edir, cənubda Azərbaycana dəstək mitingləri də keçirilirdi. Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsi isə İranda yaşayan azərbaycanlılar üçün mənəvi bir dəstək idi. Azərbaycanın Türkiyə modelini seçməsi və türkçülük siyasəti həyata keçirməsi İranı regionda iki türk dövlətinin məngənəsinə saldı.

Azərbaycan hələ müstəqil olmamışdan əvvəl enerji ehtiyatlarının çıxarılması üçün Türkiyə, ABŞ və Avropa şirkətləri ilə görüşmələrə başladı. İran Qərb imperializminin vasitələri olaraq gördüyü bu şirkətlərin yaxın qonşusu olan Azərbaycanda fəaliyyətə başlamasını özünə təhlükə hesab edirdi. Yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın isə “off shore” enerji yataqlarında neft və qazı çıxarmaq üçün sərmayəsi və texnologiyası yox idi və Rusiya-İran sərmayəsi və texnologiyasına etibar etmirdi. Bundan başqa, Azərbaycan Türkiyə, ABŞ və Avropa şirkətlərinin regiona gəlməsini Rusiya və İrana siyasi təzyiqlərini balanslaşdırmaq məqsədi ilə istifadə edirdi. Enerji ehtiyatlarının çıxarılması üçün Qərb dövlətləri ilə Azərbaycanın imzaladığı müqavilələri əngəlləmək məqsədilə İran “Alov-Azəri-Şərq”

neft yataqlarına qarşı iddia irəli sürdü və bu məqsədlə 2001-ci ildə İran təyyarələri Azərbaycan sərhədlərini pozaraq Xəzərdə araşdırma apararaq gəmiləri təhdid etdi. Buna qarşılıq olaraq Türkiyə İrana nota verdi,⁴⁵ həmin ilin avqustun 24-də türk təyyarələrinin Bakı səmasında nümunəvi göstərişini təşkil etdi və Türkiyə Cümhuriyyəti Silahlı Qüvvələri Baş Qərargah rəisi, ordu generalı Hüseyin Kıvrıkoğlu Bakıya səfəri⁴⁶ ilə Azərbaycana dəstək verdi.

Enerji məsələsində İrani Türkiyə və Azərbaycanla rəqabətə itələyən digər bir məqam enerji ehtiyatlarının daşınması istiqamətində idi. İran Xəzər hövzəsi enerji ehtiyatlarını öz ərazisindən keçirərək dünya bazarına çıxarmaqla beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyini möhkəmlətmək istəyirdi. Azərbaycan və Türkiyə buna qarşı çıxdı, BTC və BTƏ nümunəsindən görüldüyü kimi enerji xətləri Türkiyə üzərindən dünya bazarına çıxarıldı.

İranın Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərində digər problem bu ikiliyin İsrail və ABŞ-la əlaqələridir. İran İslam Respublikası ekspertləri və səlahiyyətli dövlət şəxsləri bu səbəbdən vaxtaşırı Azərbaycanı sionist rejim olaraq adlandırdıqları İsrailin maraqlarını qoruyan dövlət adlandırır və İsrail kəşfiyyatının Azərbaycanda İrana qarşı məlumat topladığını iddia edir. Bu iddiaları gündəliyə gətirən İran rəsmiləri və mətbuatı Azərbaycan rəsmilərinə qarşı təhqiramiz açıqlamalar verib. ABŞ-ın Azərbaycanda hərbi baza qurduğunu və burdan da İrani vura biləcəyini iddia edən İran mətbuatı Azərbaycandakı dini inanclı insanları hakimiyyətə qarşı istifadə etməyə çalışıb. Lakin indiyə kimi “MOSSAD Azərbaycanda İrana qarşı fəaliyyət aparır” və ya “ABŞ Azərbaycanda İrana qarşı hərbi baza qurdu” iddiaları sübut olunmayıb.

Lakin İran xarici siyasətindəki ikili standartlar hələ də cavabını gözləyən suallar olaraq qalmaqdadır. İran rəsmiləri işğalçı dövlət adlandırdıqları İsraili yer üzündən silmə şüarları səsləndirir, lakin digər tərəfdən işğalçı dövlət olan Ermənistanı iqtisadi cəhətdən dəstəkləyir. Qərb dövlətləri və İsrail ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycanı ittiham etdiyi halda, Qərbin regiondakı əsas müttəfiqi olan Gürcüstanla qarşı eyni iradlarla çıxış etmir.

İranın nüvə proqramı Qərb dövlətləri qədər region dövlətlərini də narahat edir. Region dövlətləri, o cümlədən Türkiyə və Azərbaycan bu coğrafiyada İranla rəqib olduqları üçün nüvə proqramının nüvə silahı ilə nəticələnməsini istəmir. Digər tərəfdən hər iki dövlət İrana qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq olunmasına və hərbi müdaxiləyə qarşıdır. İrana qarşı

⁴⁵ *Hürriyet*, 13 avqust 2001.

⁴⁶ <http://www.voanews.com/turkish/news/a-17-a-2001-08-22-1-1-87860997.html>, 22 avqust 2001.

hərbi müdaxilə nəticəsində yaranacaq regional ixtişaşın hər iki dövlətə sıçrama ehtimalı olduğu kimi, İranda yaşayan milyonlarla türkün müharibə zamanı Azərbaycan və Türkiyəyə üz tutacaqları da aşkardır. Həm hərbi müdaxilə, həm də iqtisadi sanksiyalar Azərbaycan və Türkiyənin İranda iqtisadi münasibətlərinə ciddi zərər verəcək.

Ədalət və İnkişaf Partiyası (AK Parti) hökumətinin İrana qarşı iqtisadi sanksiyalar və hərbi müdaxiləyə qarşı çıxması İran tərəfindən razılıqla, ABŞ tərəfindən isə narazılıqla qarşılır. Türkiyə İranda münasibətlərdəki etimadsızlığın aradan qalxmasından istifadə edərək, Azərbaycan-İran münasibətlərinin də düzəlməsinə dəstək verməyə çalışdı. Bu məqsədlə Əhməd Davudoğlunun təşəbbüsü ilə Azərbaycan və İranın xarici işlər nazirləri arasında görüş keçirilib. 23 dekabr 2010-cu ildə İstanbulda keçirilən üçtərəfli görüşdə regional problemlərin dövlətlərin torpaq bütövlüyü çərçivəsində həlli, terrorizm, mütəşəkkil cinayət və silah, narkotika və insan alveri daxil olmaqla regional və qlobal səviyyədə müştərək maraq kəsb edən hadisələrdə xarici işlər nazirləri səviyyəsində birgə məsləhətləşmələrin davam etdirilməsi və nazirlərin mütəmadi görüşmələrinin davamlı olması qərara alınıb.⁴⁷

2011-ci ildə Yaxın Şərqdə baş verən “Ərəb baharı” Türkiyə-İran münasibətlərində yeni pərdə açıb. Türkiyə Yaxın Şərq ölkələrində (Misir, Tunis, Liviya və Suriya) cərəyan edən xalq hərəkatlarına ciddi dəstək verdi, İran isə ölkələrə görə fərqli mövqe nümayiş etdirir. Xüsusən İranın regiondakı müttəfiqi Suriyada cərəyan edən hadisələrdə Türkiyə və İran fərqli mövqelərdən çıxış edir. Bundan başqa, RƏMS-in radarlarının Türkiyədə İrana yaxın bölgəyə yerləşdirilməsi ikitərəfli münasibətlər üçün imtahan xarakteri daşıyır.

» Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri və İsrail

1970-ci illərdən etibarən Yaxın Şərqdə dəyişən vəziyyətə paralel olaraq Türkiyə-İsrail arasında ittifaq səviyyəsində geniş ikitərəfli əlaqələr yaranıb. Bu əlaqələr əsasən iki tərəfin təhlükəsizlik və hərbi texnologiya sahəsində qarşılıqlı ehtiyacından irəli gəlib. 1996-cı ildə bağlanmış bir müqavilə ilə ikitərəfli münasibətlərdə təhlükəsizlik və hərbi texnologiya sahəsində əməkdaşlıq rəsmiləşib.⁴⁸ Çox geniş hava və quru sahəsi olmadığı üçün

47 <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/spor/20110417110909741.html>, 17 aprel 2011.

48 *Mustafa Kibaroglu*, “Turkey and Israel Strategize”, *Middle East Quarterly*, Winter 2002, Volume IX, Number 1, pp. 61-65.

İsrail Türkiyənin hava və quru sahəsindən hərbi təlimlər üçün istifadə edib. Türkiyə də öz növbəsində hərbi texnologiya sahəsindəki boşluqlarını İsrail vasitəsilə doldurmağa çalışıb.

Ötən əsrin 90-cı illərində İsrailin adı Cənubi Qafqazdakı qütbləşmələrdə Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan üçlüyü ilə birlikdə hallanmağa başlayıb. İsrail və Türkiyə vaxtaşırı Azərbaycanın mövqeyinin regionda möhkəmlənməsi üçün əməkdaşlıq edib. Hər iki dövlətin Cənubi Qafqaz siyasəti üst-üstə düşürdü və ABŞ-ın regiondakı müttəfiqi idilər. İranın regionda yaymaq istədiyi rejimə qarşı Türkiyə-İsrail və Azərbaycanın maraqları üst-üstə düşür.

İsrail-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafında Sovet İttifaqının dağılmasından sonra İsrailə köç edən azərbaycanlı yəhudilərin və Türkiyənin böyük rolu olub. Azərbaycanın İsrail ilə müstəqillik dövründən sonra yaxın əlaqələr qurmasının özünəməxsus səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Müstəqilliyinin ilk illərində bir tərəfdən Ermənistanın işğalına məruz qalan Azərbaycan digər tərəfdən beynəlxalq aləmdə erməni diasporunun hədəfinə çevrildi. 1992-ci ildə ABŞ Konqresinin Azərbaycana qarşı “907-ci düzəliş”i qəbul etməsi erməni diasporunun zəfəri olaraq qiymətləndirilə bilər. Bu illərdə diaspor fəaliyyəti inkişaf etməmiş Azərbaycan yəhudi diasporunun imkanlarından istifadə etmək üçün İsrail ilə münasibətlərinə əhəmiyyət verdi.⁴⁹

2. Qarabağ müharibəsi illərində Ermənistan erməni diasporu və Rusiyadan ciddi silah dəstəyi alırdı, Azərbaycan isə hərbi texnologiya sahəsində çatışmazlıqlarını İsrail ilə əməkdaşlıq edərək aradan qaldırmağa çalışırdı.⁵⁰ Hərbi sənaye kompleksi yaratma istəyi Azərbaycanı bu sahədə inkişaf etmiş İsrail dövləti ilə əməkdaşlığa sövq edir.

İsrailin də Azərbaycanla yaxşı münasibətlər qurmaq üçün özünəməxsus səbəbləri var. İsrail enerji ehtiyatı olmayan və dünya enerji ehtiyatlarının 65%-nin çıxarıldığı Yaxın Şərq regionunda yerləşməsinə baxmayaraq, enerji zəngini Ərəb qonşuları ilə düşmən vəziyyətində olan dövlətdir. İsrail təbii qaz və neft ehtiyacını Azərbaycandan təmin etməyə çalışır. İsrail Azərbaycan ilə enerji əlaqələrini Türkiyənin Ceyhan limanı və Qara dəniz üzərindən qurur. Fələstin məsələsinə görə İslam dünyasında çox mənfi bir obrazı yaranan İsrail bu obrazı dəyişdirmək üçün digər müsəlman dövlətləri ilə (Pakistan, Türkiyə, Azərbaycan) yaxın əlaqələr qurmaq istəyir. Bu

49 *Ilya Bourtman*, “Israel and Azerbaijan’s Furtive Embrace”, *Middle East Quarterly*, Summer 2006, pp. 47-57, p. 48.

50 *Ilya Bourtman*, göstərilən əsəri, s. 49.

mənada Azərbaycanla qurduğu əlaqələr onun müsəlman dünyasında obrazının müsbət istiqamətdə dəyişməsinə xidmət edə bilər.

Bəzi təhlillərə görə, 90-cı illərdə Türkiyə-İsrail münasibətlərinin yüksələn xətlə inkişafı İsrail hökumətinin Fələstin məsələsində barışa yaxın olmasından irəli gəlirdi. 2000-ci ildə İsraildə Ariel Şaron hökumətinin hakimiyyətə gəlməsi ilə birlikdə İsrail sülh prosesindən uzaqlaşdığı üçün Türkiyə-İsrail münasibətləri dəyişməyə başlayıb.⁵¹ Dəyişən münasibətlər regional hadisələrə də təsir edib. İraqın işğalından sonra İsrailin Şimali İraqdakı fəaliyyətləri, 2006-cı ildə Fələstində keçirilən seçkilərdə Həmasın zəfərindən sonra Həmas Siyasi Bürosunun rəhbəri Halid Meşalın Türkiyə tərəfindən qəbul olunması, 2006-cı il İsrail-Livan müharibəsinə Türkiyənin sərt reaksiyası, 2008-ci ildə İsrailin Fələstinə qarşı hərbi əməliyyatı və bu əməliyyatda istifadə etdiyi silahlara Türkiyənin reaksiyası, Ərdəğanın Davosda İsrail Prezidenti Şimon Perezə qarşı jesti və nəhayət, “Mavi Mərmərə” gəmisində 9 türk vətəndaşının İsrail əsgərləri tərəfindən öldürülməsi iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin ikinci katib səviyyəsinə düşməsinə səbəb olub. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq “Davos” və “Mavi Mərmərə” hadisələri sadəcə siyasi deyil, iqtisadi və hərbi münasibətlərə də zərər verib. Türkiyə-İsrail münasibətlərində yaşanan böhranın İsrailin mövcud hökumətinin tutduğu mövqedən qaynaqlandığını müdafiə edən Türk hökuməti beynəlxalq aləmdə hər fürsətdə İsrailin mövcud hökumətinə qarşı sərt açıqlamalar verir. Türkiyə İsrail-Fələstin məsələsini və İsrailin nüvə silahları məsələsini beynəlxalq təşkilatlarda gündəliyə gətirmək yolu ilə İsrail hökumətinə təzyiqləri artırmağa çalışır.

İsrail hökuməti hər fürsətdə Türkiyə ilə münasibətləri düzəltmək istədiyini bildirsə də, Türkiyə hökuməti İsrailin Həmas və Fələstin məsələsinə baxış tərzini dəyişməyincə geri addım atmayacağını bildirir. Mütəxəssislərin bir çoxu Türkiyənin İsrailə qarşı bu siyasi dəyişikliyi ABŞ-dakı Barak Obama administrasiyasının İsrail siyasətinin dəyişməsindən irəli gəldiyini müdafiə edir. Bəzi mütəxəssislər isə Türkiyənin dəyişən İsrail siyasətinin Yaxın Şərqdəki Ərəb xalqlarının dəstəyini almaq məqsədi daşdığını bildirirlər.

Türkiyə-İsrail münasibətlərində yaşanan dəyişikliklər Türkiyədə Azərbaycanın da Türkiyəyə açıq dəstək verəcəyi gözləntisini yaratdı. Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri Hulusi Qılıçın “Türkiyə Azərbaycana görə Ermənistanla sərhədlərini bağlı saxladı, Azərbaycan da İsrail ilə münasibətlərini yenidən gözədən keçirməlidir” sözləri Türkiyə və

51 *Özlem Tür*, “Türkiyə-İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime?”, *Orta Doğu Analiz*, Nisan 2009, Cilt 1, Sayı. 4, ss. 22-29, ss. 23-24.

Azərbaycanda ciddi mübahisələrə səbəb olub. Hulusi Qılıcın açıqlamasına reaksiya verən Azərbaycan Prezidenti Administrasiyasının İctimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Əli Həsənov Azərbaycanın hər zaman Türkiyənin yanında olduğunu və bundan sonra da olacağını qeyd edib. İqtidar Partiyası olan Yeni Azərbaycan Partiyasının icraçı direktoru Əli Əhmədov Azərbaycanın Türkiyə və ya İsrail arasında seçim etmək məcburiyyətində olması halında Türkiyəni seçəcəyini bildirib.

Səfir Azərbaycanın İsrail ilə münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirməyi təklif etsə də, tam mənada Azərbaycandan İsrailə qarşı hansı tədbirlərin görülməsi açıqlanmayıb. Ümumiyyətlə, Türkiyənin istəklərinin nə olduğu bilinmir. Türkiyə-İsrail arasında olduğu kimi Azərbaycan-İsrail arasında da münasibətlər daha çox hərbi texnologiyalar sahəsindədir. Türkiyənin İsraildə səfirliyi mövcud olduğu halda Azərbaycanın İsraildə səfirliyi mövcud deyil, hətta İsrailin Baş naziri Benyamin Netenyahu 1997-ci ildə Heydər Əliyev ilə görüşündə bunu xahiş etsə də, indiyə kimi Azərbaycanın İsraildə səfirliyi açılmayıb.⁵² Azərbaycanın Türkiyə-İsrail münasibətlərindəki rolu haqqında ölkədə fikir ayrılığı mövcuddur. Bir qrup insan Türkiyənin İsrailə münasibətini dəyişməsinə düzgün hesab etmədiyi halda, digər qrup Türkiyəni dəstəkləməyin tərəfdarıdır. Üçüncü qrup məsələdə tərəf olmaqdan çox problemin həlli üçün Azərbaycanın vasitəçi ola biləcəyini qeyd edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın iki müttəfiqi arasındakı münasibətlərin daha çox zərər görməsi həm Azərbaycanın regional maraqlarına ziddir, həm də Azərbaycanı çətin vəziyyətə sala bilər.

» Azərbaycanın Şimali Kipr Türk Respublikası (ŞKTR) siyasəti

Kipr 1571-ci ildə Osmanlı dövləti tərəfindən fəth olunub və Anadoludan olan minlərlə türkmən adaya yerləşdirilib. 1878-ci ildə Osmanlı dövləti Rusiya ilə müharibədə İngiltərənin dəstəyinə qarşılıq olaraq Misir yolu üçün əhəmiyyətli olan Kiprin idarəçiliyini İngiltərəyə verir. Müqaviləyə əsasən, Kipr hüquqi cəhətdən Osmanlıya bağlı olub və vergisini İstanbula ödəyib. Lakin 1914-cü ildə Osmanlı dövlətinin İngiltərəyə qarşı Almaniya tərəfindən müharibəyə girməsi ilə İngiltərə adanı tamamilə ələ keçirib. İngiltərənin idarəçiliyinə keçəndən sonra hər fürsətdə Yunanıstanla birləşməyi (Enosis⁵³) tələb edən Kipr yunanları İkinci Dünya müharibəsi

52 *Elxan Şahinoğlu*, "İsraildə səfirlik açmaq lazımdır", <http://www.mediaforum.az/az/2009/05/29/%C4%B0SRA%C4%B0LD%C6%8F-S%C6%8FF%C4%B0RL%C4%B0K-A%C3%87MAQ-LAZIMDIR-014429267c02.html>, (29.05.2009).

53 "Enosis" yunan dilindən tərcümədə "bir ölkənin sərhədlərinə daxil olmaq", "birləşmək" mənasını verir.

zamanı və ondan sonra adada siyasi təşkilatlanmalarını artırırblar. 1950-ci illərdə “Enosis” tələblərinin adada yaşayan türklərə qarşı etnik təmizləmə siyasətinə çevrilməsi Türkiyədə ciddi narahatlıq yaradıb və İngiltərənin vasitəçiliyi ilə problemin həlli ilə əlaqədar London və Sürixdə Yunanıstan, Türkiyə, Kipr və İngiltərə arasında müzakirələr aparılıb. Müzakirələr nəticəsində dörd tərəf arasında Kipr Respublikasının qurulmasına aid Əsas Müqavilə; İngiltərə, Türkiyə, Yunanıstan və Kipr arasında Zəmanət Müqaviləsi; Kipr Respublikası, Türkiyə və Yunanıstan arasında İttifaq Müqaviləsi imzalanıb. Lakin bu müqavilələr problemi həll etməyib və 1964-cü ildə adaya müdaxilə etmək istəyən Türkiyə ABŞ Prezidenti Consonun məktubu ilə durdurulub.

Kiprdəki yunanların lideri Makarios ilə Yunanıstan arasında problemlərin yaşanması 1974-cü ildə Kipr adasına Yunanıstanın hərbi müdaxiləsi ilə nəticələnib. Türkiyə tərəfi bu müdaxiləni 1960-cı il Sürix və London müqavilələrinin pozulması kimi qiymətləndirib və 20 iyul 1974-cü ildə adadakı türkləri qorumaq üçün hərbi müdaxilə edib. Türkiyənin birinci müdaxiləsi beynəlxalq aləm tərəfindən etirazla qarşılanmayıb. Türk ordusu birinci müdaxilədə çox dar bir sahədə qalmışdı və adada yaşayan türklərin 65%-i hələ də yunanların idarəsi altında idi. Bunun üçün ikinci əməliyyat həyata keçirildi. Türkiyənin bu ikinci əməliyyatı beynəlxalq aləmin sərt tənqidinə məruz qaldı və BMT Təhlükəsizlik Şurası 1 noyabr 1974-cü ildə 3212 nömrəli qətnaməni qəbul edərək türk əsgərlərinin adadan çəkilməsini istədi.⁵⁴

1985-ci il noyabrın 15-də isə Kipr Türk Federal Dövləti Məclisi müqəddəratını təyin etmə hüququndan yararlanaraq Şimali Kipr Türk Respublikasını (ŞKTR) elan edib. ŞKTR elan olunduğu gündən sonra yalnız Türkiyə tərəfindən tanınıb. Pakistan və Banqladeş ŞKTR-i tanımaq istəsə də, xarici təzyiqlər nəticəsində geri addım atmaq məcburiyyətində qalıblar. Avropa İttifaqı tərəfindən ŞKTR-ə iqtisadi blokada tətbiq olunub və bu blokada günümüzə qədər davam edir.

Türkiyədə seçkilərdən sonra prezident və hökumət başçıları bir qayda olaraq ilk səfərlərini ya ŞKTR-ə, ya da Azərbaycana edirlər. Bu üç dövlət arasında bir çox regional məsələlər haqqında fikir birliyi mövcuddur. Türkiyədə olduğu kimi Azərbaycan cəmiyyəti də ŞKTR məsələsinə həssaslıqla yanaşır.

⁵⁴ Kipr problemi haqqında ətraflı məlumat üçün baxın: *Melek Fırat*, “Yunanıstanla İlişkiler”, der. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne: Olgular, Belgeler, Yorumlar*. I Cild. İletişim, 1-ci Basım 2011, İstanbul, ss. 718-767

Azərbaycan mətbuatı 1974-cü il Kipr Sülh Əməliyyatı haqqında Moskvanın icazə verdiyi məlumatlar çərçivəsində yaza bilib. Lakin 1988-ci ildən etibarən Azərbaycanda xalq hərəkatı ŞKTR-in Qərb tərəfindən tanınmamasını qınayaraq bu məsələyə həssaslığını ifadə edib. Bu tarixdən etibarən Azərbaycan mətbuatı ŞKTR məsələsini davamlı olaraq gündəliyə gətirir. Müstəqilliyin yenidən bərpasından sonra Azərbaycandakı bütün iqtidarlar ŞKTR məsələsində addım atmaq məcburiyyətini hiss edib.

1991-ci il noyabrın 11-də ŞKTR Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyıb⁵⁵ və 1991-ci ilin dekabrında ŞKTR Prezidenti müşaviri Əhməd Qazioğlu Azərbaycana səfər edib.⁵⁶ Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri olduğu dövrdə Naxçıvan Məclisi ŞKTR-i tanıyan qərar verib, lakin bu qərar Azərbaycan dövləti adına heç bir hüquqi məsuliyyət daşımır. Azərbaycanın ŞKTR-də diplomatik nümayəndəliyi yoxdur, lakin ŞKTR-in Azərbaycanda Ticarət Nümayəndəliyi və 2005-ci ildə qurulan Turizm və Tanıtım Koordinatorluğu var.⁵⁷

Azərbaycanla ŞKTR arasında sıx mədəni və sosial əlaqələr mövcuddur. ŞKTR-də keçirilən konfranslarda Azərbaycandan çoxlu sayda heyət iştirak etdiyi kimi, Azərbaycanda keçirilən tədbirlərdə də ŞKTR-dan nümayəndə heyətləri qatılır. Hətta 2007-ci ildə Bakıda keçirilən XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayına ŞKTR Prezidenti Məhmət Əli Tələt⁵⁸ Yunanıstan və Kiprin yunan icmasının təzyiqlərinə baxmayaraq dəvət olunub. Qurultayda Məhmət Əli Tələt çıxış edərək Kipr adasındakı son vəziyyət haqqında iştirakçıları məlumatlandırıb və ŞKTR-in izolyasiyadan çıxarılması yolları qurultayda müzakirə olunub.⁵⁹

2004-cü il aprelın 24-də Kipr məsələsinin həllinə dair BMT-nin Baş katibi Kofi Annan tərəfindən hazırlanan “Annan planı”⁶⁰ üçün keçirilən səsvermədə türk tərəfi 64.9% səsle bu plana “hə” deyib, yunan tərəfi isə 75.8% səsle “yox” bildirib. Səsvermənin bu nəticəsindən sonra türk tərəfi düşünürdü ki, ŞKTR tanınmasa belə Avropanın ona qarşı iqtisadi embarqosu ortadan qalxacaq. Lakin referendumdan sonra tam əks proses başladı və Kiprin yunan tərəfi 2004-cü il mayın 1-də bütün adanın təmsilçisi kimi Avropa İttifaqına üzv

55 *Turgut Turhan*, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti-Azerbaycan İlişkileri”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, No 60, Sayı 1. 2011. (175-196), s. 196.

56 *Sebahattin Şimşir*, “Azerbaycan Kamuoyunda Kıbrıs”, http://www.orkun.com.tr/asp/orkun.asp?Tip=Makale&Makale_Nu=IP*R/YYLPYDIWDUHLOKYSJAQOYHGUH*/E/DRLHBQGALVEEO*F-C/B,OQEA.JS/EOAA/WATDU!

57 *Turgut Turhan*, göstərilən əsəri, s. 196.

58 *Mustafa Ünal*, “Bir Haftada İki Kez Bakı”, Zaman. 10 Kasım 2007.

59 *Trend*, 13 noyabr 2007.

60 Annan planı, <http://www.abbulteni.org/pdf/ANNANPLANITrOZET.pdf>

qəbul olundu. Bu hadisədən sonra Türkiyə Respublikası Hökuməti Avropa İttifaqını səmimiyyətsizlikdə günahlandırdı və Avropa ölkələrindən ŞKTR-in təcridini ortadan qaldırma barədə sözünü tutmasını istədi. Avropa İttifaqı isə Türkiyə ilə ittifaq arasında müzakirələrin başlanması üçün Kiprin yunan tərəfinə qarşı iqtisadi embarqoların qaldırılması və limanlarının yunan gəmilərinə açılması tələbini irəli sürməkdə israr etdi.

Kiprdə keçirilən “Annan planı” referendumundan əvvəl Azərbaycan tərəfinin “türklər Annan planına “hə”, yunanlar isə “yox” deyərsə, biz ŞKTR-i tanıyacağıq” açıqlaması Kiprin türk tərəfində umud yaratdı. Lakin bu açıqlama yunan Kipri və Yunanıstanın Azərbaycana qarşı təzyiqlərinə səbəb oldu. Bu təzyiqlə Avropa İttifaqının bəzi üzv dövlətləri də dəstək verdi və ŞKTR-in Azərbaycan tərəfindən tanınması halında onların da Qarabağı müstəqil dövlət kimi tanıyacaqları bəyan edildi.

Referendumdan sonra Azərbaycan ŞKTR-i tanımadı, lakin 2005-ci ildə Azərbaycan ŞKTR-ə qarşı həyata keçirilən təcrid siyasətini ortadan qaldırmaq üçün iqtisadi addımlar atdı. 2005-ci ildə Bakıdan 8 millət vəkili olan bir heyət 1974-cü il Kipr Sülh Əməliyyatının ildönümü mərasimində iştirak etmək üçün iyulun 20-də ŞKTR-ə getdi.

2005-ci il iyulun 29-da Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi (ATİB) və ŞKTR-in müavfiq qurumlarının birgə təşkil etdikləri ŞKTR-Azərbaycan Biznes Forumunda iştirak etmək üçün sahibkarlar, dövlət təmsilçiləri, mətbuat nümayəndələri və sənətçilərdən ibarət heyət Bakıdan ŞKTR-ə birbaşa təyyarə reysi ilə uçdu. Bu, uzun illərdən sonra, Türkiyə nəzərə alınmazsa, ŞKTR-ə həyata keçirilən ilk birbaşa təyyarə uçuşu idi. Forum zamanı ATİB və Kipr Türk Sənaye və Ticarət Təşkilatı, ŞKTR Banklar Birliyi və Azərbaycan Banklar Assosiasiyası arasında əməkdaşlığa dair Protokol imzalandı.⁶¹

ATİB-in təşkil etdiyi səyahətə cavab olaraq 2005-ci il avqustun 29-da, 30 il sonra ilk dəfə ŞKTR-in keçmiş Prezidenti Rauf Denkaş və Baş nazirin müavini, xarici işlər naziri Sərdar Denkaşın rəhbərliyi ilə nümayəndə heyəti xarici bir ölkəyə - Azərbaycana birbaşa uçuş həyata keçirdi, qonaqlar Bakıda ŞKTR pasportları ilə qəbul edildi. Səfər zamanı Sərdar Denkaş təzyiqlərə baxmayaraq bu səfərin təşkilinə dəstək verdiyi üçün Azərbaycan rəhbərliyinə təşəkkür etdi.⁶² Bu səfərlə əlaqədar açıqlama verən Azərbaycan Prezidenti Administrasiyasının Xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri Novruz Məmmədov Azərbaycanın bu səfəri iqtisadi münasibətlərin

61 *Vatan Gazetesi*, 27 Temmuz 2005.

62 *Hürriyet*, 30 Ağustos 2005.

inkişafı kontekstində nəzərdən keçirdiyini⁶³ bildirdi. Səfər zamanı ATİB ilə ŞKTR-in turizm, kənd təsərrüfatı və ticarət təşkilatları arasında beş protokol imzalandı. ATİB-in sədri Ahmet Erentok 5 ay sonra ŞKTR-dən Azərbaycana portaqal ixracatına başlanacağını, Azərbaycandan da Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinə satılacağını və ilk olaraq illik ixracat miqdarının 1 milyon dollar olacağını bildirdi.⁶⁴

Bu səfərdən sonra Azərbaycandan ŞKTR-ə birbaşa uçuş olması gündəliyə gəldiyi üçün Yunanıstan və Kipr yunanları Avropa İttifaqı və Rusiya vasitəsilə Azərbaycana təzyiq göstərib. Avropa İttifaqı Komissiyasının xarici siyasət məsələləri üzrə məsul üzvü Benita Ferrero-Valdner ŞKTR-lə əlaqələrini kəsməzsə, Birliyin Azərbaycanla münasibətlərini gözdən keçirəcəyini bildirib. Kipr yunanları Azərbaycanın Avropa İttifaqının “Genişlədilmiş Avropa siyasəti” proqramına daxil olmasına veto qoyduqları üçün İttifaq Cənubi Qafqaz dövlətlərinə yönəlik bu proqramı ləğv edib. Yunanıstan Azərbaycana nota verib, Kiprin yunan tərəfi isə ŞKTR-ə Azərbaycandan birbaşa uçuş olarsa, Dağlıq Qarabağa birbaşa təyyarə reysləri təşkil edəcəyini bildirib.⁶⁵ Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini Əli Həsənovun sözlərinə görə, Azərbaycan ŞKTR-i tanıyarsa, 15 dövlət Qarabağın de-fakto müstəqilliyi tanıya bilər.⁶⁶

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi gündən etibarən ŞKTR-in tanınması istiqamətində bir addım atmaq məcburiyyətini hiss edib, lakin real siyasət bu istəyin qarşısında əngəl olub. Lakin Azərbaycanın ŞKTR-in tanınması və təcridin aradan qaldırılması istiqamətində atdığı addımlar bir nəticə verməyib. Azərbaycan ŞKTR-i tanımadığı kimi, ŞKTR-ə birbaşa uçuşlar da həyata keçirə bilmədi və iki tərəf arasında bu gün idxalat və ixracat həyata keçirilmir. Azərbaycanın atdığı addımların nəticəsiz qalmasında Qarabağ məsələsinin və bu istiqamətdə Kiprin yunan tərəfi və Yunanıstanın Avropa təşkilatları vasitəsilə Azərbaycana təzyiqlərinin rolu böyük olub. Bundan başqa, BMT Təhlükəsizlik Şurasının ŞKTR haqqında qəbul etdiyi qərar Qarabağ məsələsində Təhlükəsizlik Şurası qərarlarının tətbiq olunmasını istəyən Azərbaycana ŞKTR-in müstəqilliyinin tanınması baxımından çətinlik yaradır. Azərbaycan xalqı ilə ŞKTR-in türk icması arasında təhsil və mədəni sahələrdə əlaqələr davam etsə də, Azərbaycan dövləti və hökuməti real siyasət və arzuları arasında qalıb.

63 *Trend*, 29 avqust 2005.

64 *Vatan Gazetesi*, 31 Ağustos2005.

65 <http://www.usakgundem.com/haber/1567/rumlar-ab-kafkasya-ilkiskilerini-kilitledi.html>

66 *Haberturk*, 11.07.2011.

» Nəticə

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri sadəcə ikitərəfli əlaqələr olmayıb, regional balansa və hadisələrə təsir edən, regional və global güclərin regional siyasətinə qarşı ortaq mövqedən çıxış edə bilən və regional hadisələrin təsirinə məruz qalan münasibətlərdir. İki dövlətin bir çox regional hadisədə ortaq mövqe göstərməsi regional maraqlarının üst-üstə düşməsindən irəli gəlir. Enerji ehtiyatları və xətləri, erməni problemi, Rusiya, İran və ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti Türkiyə və Azərbaycanın münasibətlərinə təsir edən regional məsələlərdir və bu məsələlərdə hər iki tərəfin görüşləri bəzən fərqli olsa da, əsasən üst-üstə düşür.

Soyuq müharibədən sonra hər iki dövlət regionda eyni qrupda yer aldı. Qarşılıqlı ortaq güvən, ictimaiyyətin təzyiqləri, Azərbaycan siyasi elitasının Türkiyəni seçməsi və iki dövlətin regional mənada ortaq təhlükələrlə qarşı-qarşıya qalması onların regional siyasətlərinin üst-üstə düşməsinə və regional məsələlərə bənzər reaksiya verməsinə səbəb olub. Ortaq təhlükələrə qarşı bənzər reaksiyalar iki dövlətin region siyasətini birlikdə qurmasına gətirib çıxarıb.⁶⁷ Bu mənada iki dövlətin regional münasibətlərində bir qarşılıqlı asılılığın (“interdependence”) olduğunu söyləmək mümkündür.

Regional hadisələrə qarşı iki dövlət arasında reaksiyalar 2009-cu ilə qədər eyni olub. 2009-cu ildə Türkiyənin Ermənistanla sərhəd açılımlı və münasibətləri “normallaşdırma” cəhdi, həmçinin Qarabağ məsələsinin həllinə baxışda yaşanan fərqli yanaşma və 2011-ci ildə Yaxın Şərqdə cərəyan edən hadisələr məsələsində Türkiyənin rolu tərəflərin bəzi regional hadisələrdə fərqli mövqelərdən çıxış etməsinə səbəb olub.

Bu iki dövlətin regional əməkdaşlığı çərçivəsində həyata keçən layihələr hərbi layihələr deyil, region insanının sosial və iqtisadi rifahını artıracaq layihələrdir. BTC, BTƏ və BTAQ bu layihələrin bariz nümunələridir. Bu iki dövlət Gürcüstana da dəstək verərək regionda üçüncü bir dövlətin inkişafına və müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə kömək göstərib.

Türkiyə və Azərbaycan Ermənistanı vəd verib ki, Qarabağ ətrafındakı işğal etdiyi rayonlardan çəkilməyi halda kommunikasiya və enerji xətlərini yenidən bərpa edəcəklər. Ermənistan bu təklifi qəbul edəcəyi təqdirdə regionda onun da xeyrinə olan ümumi bir iqtisadi və sosial əməkdaşlıq mexanizmi yarana bilər. Bu işə regionda əməkdaşlıq təşkilatının ortaya çıxmasına və xarici güclərin regiondaxili məsələlərə müdaxiləsinin azalmasına səbəb ola bilər.

⁶⁷ Bilal Şimşir, göstərilən əsəri, s. 296.

Qənirə PAŞAYEVA

Azərbaycan Milli Məclisinin millət vəkili,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Parlamentlararası əlaqələr: nailiyyətlər və perspektivlər

» Giriş

Bu il Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 20-ci ili tamamlanır. Ötən illərin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyənin ortaq tarixi hər iki dövlətin yüksək səviyyəli əməkdaşlığını şərtləndirən əsas amillərdən biri olub. Bu tarix vahid etnik kökə, ortaq milli-mədəni və mənəvi dəyərlərə, zəngin adət-ənənələrə əsaslanır. Məhz bu ortaq tarix XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlərin məzmununu müəyyənləşdirərək, hər iki xalqın istiqlaliyyətə qovuşmasına töhfəsini verib. Azərbaycanlı könüllülər 1915-ci il Çanaqqala döyüşlərində türk qardaşları ilə çiyin-çiyinə iştirak ediblər. Birinci Dünya müharibəsində ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq Osmanlı dövləti Azərbaycana hərbi yardım göstərüb. Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ildə Bakının azad edilməsində müstəsna rol oynayıb. Azərbaycan Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra da Türkiyə daim sovet rəhbərlərinin Azərbaycan siyasətini izləyərək azərbaycanlıların hüquqlarının qorunmasına çalışıb. Ötən əsrin 20-30-cu illərində minlərlə azərbaycanlı türkcü, turançı, pantürkcü, Türkiyə agenti kimi repressiya edi-

lib, həbsxanalara salınıb, uzaq Sibir sürgünlərinə göndəriliblər.

Stalinin ölümündən sonra ölkədə baş verən nisbi yumşalma nəticəsində 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən SSRİ-Türkiyə münasibətlərində soyuqluq aradan qalxmağa başlayıb. Türkiyə nümayəndə heyətləri SSRİ-yə səfər çərçivəsində Azərbaycana da gəlirdilər. Bu əlaqələrdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) nümayəndə heyəti xüsusi yer tuturdu. SSRİ-yə səfər edən türk nümayəndə heyətləri Azərbaycanı SSRİ-Türkiyə münasibətlərində etibarlı körpü olaraq qiymətləndirirdilər. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında digər sahələrdə olduğu kimi parlamentlərarası əlaqələrdə də müəyyən addımlar atılıb. Lakin bu, birbaşa əlaqələr deyildi. 1991-ci ilin noyabrında hələ SSRİ dağılmamış Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıyıb. Bu, Türkiyənin cəsarətli bir addımı idi. Nəhayət, dünyanı uzun illər boyu qorxu altında saxlayan SSRİ-nin dağılması dünyada və regionda yeni bir vəziyyət yaratdı. Türkiyə region siyasətində yeni imkanlar qazanıb. Müstəqil əlaqələrin qurulması üçün ilk addımlar atılıb. Lakin bu əlaqələr daha çox hissiyyatın, uzun illər boyu bir-birindən ayrı düşmüş qardaş xalqların qovuşmasını özündə əks etdirən duyğuların təcəssümü idi.

1993-cü ildən etibarən Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələr yeni təməllər üzərində qurulmağa başlayıb. Parlamentlərin də müstəsna rol oynadığı bu əlaqələrin memarı böyük dövlət adamı Heydər Əliyev olub. Elə isə ötən illərdə iki ölkə arasında münasibətlərin vəziyyətini necə qiymətləndirmək olar? Parlamentlərarası əlaqələr hansı inkişaf yolunu keçib və qazanılan uğurlar hansılardır? Perspektivləri necə proqnozlaşdırmaq mümkündür?

» Qarşılıqlı maraqlar əsasında qurulmuş əməkdaşlıq

Azərbaycan və Türkiyənin strateji mənada bir-birini tamamlayan vahidin ayrılmaz hissələri olması ilə dünyanın aparıcı strateji araşdırma mərkəzləri və nüfuzlu analitikləri də həmfikirdirlər. Dil, din, mədəniyyət amilini kənara qoysaq belə, siyasi-strateji mənada hər iki ölkə bir-biri üçün zəruri tərəfdaş aktor önəmi kəsb edir. Türkiyə üçün Azərbaycanın önəmi bir neçə mənada xüsusi mahiyyət daşıyır.

Əvvəla, Cənubi Qafqazın lokomotiv aktoru olan Azərbaycan Türkiyə üçün bölgəyə giriş və orada möhkəmlənməyin başlıca təminatçısıdır. Yəni Cənubi Qafqazda geniş, əhatəli əməkdaşlıqlar mühiti formalaşdırmaq və

bunu uzunmüddətli perspektivdə sürdürmək üçün Azərbaycan-Türkiyə işbirliyi xüsusi önəm kəsb edir. Müxtəlif xarakterli layihələrin reallaşdırılması və bu layihələr çərçivəsində strateji üstünlüklərin əldə edilməsi rəsmi Ankara üçün xüsusi avantaj deməkdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və Bakı-Tbilisi-Qars kimi layihələr ərsəyə gələn zaman sərgilənən strateji tərəfdaşlıq-işbirliyi nümunələri deyilənləri əsaslandırın bariz dəlidir.

İkincisi, Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycan önəmli tranzit məntəqə-məkan kimi strateji açılımlar baxımından əvəzedilməz mövqeyə malikdir. Çünki Asiyadan Avropaya uzanmaq üçün Azərbaycan amili birmənalı zəruridir. Bu, istər müxtəlif enerji layihələrinin reallaşdırılması, istərsə də regional əməkdaşlıqlar zamanı özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

Üçüncüsü, Azərbaycan və Türkiyə daim beynəlxalq arenada bir-birinə qarşı “dual dövlət” mövqeyində çıxış edirlər. İstər BMT çərçivəsində, istər çoxtərəfli münasibətlər formatında, istərsə də qlobal miqyaslı digər münasibətlər fonunda Bakı və Ankara mütəmadi qaydada bir-birini dəstəkləyirlər. Bu da, heç şübhəsiz, qarşılıqlı, səmimi, faydalı və uzlaşdırılmış münasibətləri daha da möhkəmləndirən amildir.

Əlbəttə, Türkiyənin Azərbaycana qarşı daha həssaslıqla yanaşmasını şərtləndirən fundamental amillərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Amma hər halda bunlar ona dəlalət edir ki, Azərbaycan Türkiyənin xarici siyasət strategiyasının başlıca nəzərə alınan aktorlarındanıdır.

Eləcə də, Türkiyə Azərbaycan üçün zəruri strateji önəmə malik tərəfdaşdır. Regionda sülh və sabitliyin təmin olunması, imperialist aktorların dağıdıcı fəaliyyətinin neytrallaşdırılması, bölgədə yeni əməkdaşlıq platformalarının yaradılması, yeni enerji coğrafiyası və xəritəsinin formalaşdırılması, qlobal miqyasda milli və transmilli maraqların müdafiəsi mənasında Ankara Bakı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

» Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə ümumi baxış

Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan və Türkiyə “bir millət, iki dövlət” olub. Bu, qarşılıqlı münasibətlərin yeni keyfiyyət mərhələsindən xəbər verir. Azərbaycan Türkiyənin, Türkiyə də Azərbaycanın xarici siyasətində xüsusi bir yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, “dünyada Türkiyə ilə Azərbaycan

qədər bir-biri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə səmimi faydalı əməkdaşlıq edən ölkələr yoxdur”. Bu əməkdaşlıq yalnız etnik, mədəni və dil birliyinə deyil, eyni zamanda qarşılıqlı maraqlara əsaslanır. Dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan üçün Türkiyə ilə əməkdaşlıq ərazi bütövlüyünün bərpası, beynəlxalq dəstəyin qazanılması, Qərbin siyasi, iqtisadi, hərbi strukturlarına inteqrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qərb dövlətlərinin strateji müttəfiqi olan Türkiyənin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda yürütdüyü siyasətdə Azərbaycan xüsusi yer tutur. Regionun kilid ölkəsi olan Azərbaycanın geostrateji mövqeyi, zəngin enerji ehtiyatları, Mərkəzi Asiya regionuna açılan “qızıl körpü” rolunu oynaması həyata keçirilən istənilən siyasətin uğurlu olması üçün Azərbaycanın iştirakını labüd edir. Regionda hər hansı bir dövlət nüfuz qazanmaq istəyirsə, mütləq Azərbaycanla yaxından əməkdaşlıq etməlidir. Ötən illər ərzində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında qarşılıqlı münasibətlərin maddi təməlləri möhkəmləndirilib. Qurulan strateji əməkdaşlıq regionda bir çox mühüm layihələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradıb. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kimi enerji layihələrinin, Bakı-Tbilisi-Qars kimi Avropanı Asiya ilə birləşdirən nəqliyyat layihələrinin icrası iki ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarını təmin etməklə yanaşı, ümumən regionun inkişafında xüsusi rol oynayır. Bu layihələrin həyata keçirilməsi dünya siyasətində Azərbaycan və Türkiyənin əhəmiyyətini artırır, onları qaz və neftpaylaşdırıcı ölkəyə çevirir. Bu, iki ölkənin sıx əməkdaşlığı nəticəsində mümkün olub. Əbəs deyil ki, Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan-Türkiyə işbirliyi olmadan bölgədə heç bir layihə reallaşa bilməz” sözləri ortaq maraqlara əsaslanan bu əməkdaşlığın regionda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ortaq tarixə və ümumi maraqlara əsaslanan əməkdaşlıq bu iki dövlətin problemlə sahələr üzrə də birgə fəaliyyətini zəruri edir. Türkiyə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinə cavab olaraq, bu ölkə ilə sərhədlərini bağlayıb və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycanı həmişə dəstəkləyir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münasibətlərinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli Azərbaycanla yanaşı, Türkiyənin də xarici siyasətində prioritet vəzifə kimi qalmaqdadır. Türkiyənin son dövrlərdə Ermənistanla münasibətlərini normalaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan Türkiyənin prezident, baş nazir və xarici işlər naziri səviyyəsində verdiyi “Dağlıq Qarabağın işğalına son qoyulmayınca, Ermənistanla sərhədlər açılmayacaq” vədinə

inanır. Ermənistan-Azərbaycan və Türkiyə-Ermənistan münasibətləri həllini eyni vaxtda tapmalıdır. Uydurma erməni “soyqırımı” iddiaları da Azərbaycan və Türkiyənin ortaq problemi kimi qəbul edilir. Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları, təzminat tələbləri irəli sürən və “soyqırımı iddiaları”nın beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmasına çalışan Ermənistanın, erməni diaspor və lobbisinin bu addımı sadəcə Türkiyə deyil, bütün türk dünyasının ümumi mənafeələrinə qarşı yönəlib. Azərbaycan erməni iddialarına qarşı mübarizədə hər zaman Türkiyənin yanında olub, onu dəstəkləyib. Xüsusilə, Azərbaycan ABŞ Konqresində erməni “soyqırımı”nın tanınmasını nəzərdə tutan qanun layihəsinin mümkün qəbuluna etirazını bildirib, bu işdə ABŞ-dakı Azərbaycan diasporu türk diasporu ilə birgə hərəkət edib. Ümumilikdə, Azərbaycan və Türkiyə regionda və dünyada gedən proseslərə ümumi maraqlar baxımından yanaşır. Hər iki ölkə arasında ümumi maraqlara əsaslanan strateji tərəfdaşlıq, problemlə məsələlərə ortaq münasibət iki ölkənin mövqeyinin tam uyğunluğunu və onlar arasında əməkdaşlığın keyfiyyət səviyyəsini nümayiş etdirir. Ötən illərin təcrübəsi göstərir ki, bu əlaqələrdə parlamentlər də mühüm rol oynayırlar.

» **Parlamentlərarası əlaqələrin inkişaf dinamikası**

Ötən illər ərzində iki ölkə arasında parlamentlərarası əməkdaşlıq qarşılıqlı səfərlər, birgə müzakirələr, məsləhətləşmələr, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq və s. formalarla inkişaf etdirilib.

1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfəri, keçirdiyi görüşlər və TBMM-də etdiyi çıxış parlamentlər arasında əlaqələrdə yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyub. Azərbaycan Prezidenti iki xalq və iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin tarixinə və mövcud vəziyyətinə nəzər yetirib, bu əlaqələrdə parlamentlərin xüsusi yer tutduğunu bildirib. O, parlamentlərarası əlaqələri intensivləşdirməyi tövsiyə edib.

1994-cü ilin sonlarında TBMM-in sədri Hüsəməddin Cindorukun başçılığı ilə 5 nəfərlik parlament heyətinin Azərbaycana səfəri əməkdaşlığa yeni impuls verib.

Bu səfərin ardından 1995-ci ilin aprelində Azərbaycan parlamenti nümayəndə heyətinin Türkiyə Respublikasının qurulmasının 75-ci ildönümü ilə bağlı tədbirlərə qatılması əlaqələrdə növbəti bir addım olub.

1997-ci il martın 19-20-də Azərbaycana rəsmi səfərə gələn Türkiyə par-

lamentinin spikeri Mustafa Qələmli başda olmaqla nümayəndə heyətinin əsas məqsədi iki ölkə parlamentləri arasında münasibətləri inkişaf etdirmək idi. Mustafa Qələmli həm də türkdilli dövlətlərin beynəlxalq parlament təşkilatının yaradılmasının ideya müəlliflərindən olub.

1999-cu ildə Türkiyədə Demokratik Sol Partiya (DSP), Milliyətçi Hərəkat Partiyası (MHP) və Ana Vətən Partiyası koalisiya hökuməti qurduqdan sonra iki ölkə parlamentləri arasındakı münasibətlər daha da canlandı. 2000-ci il fevralın 7-də TBMM-in sədri İldırım Akbulut Azərbaycana səfər edib. Akbulutun səfəri zamanı iki ölkənin parlament sədrləri arasındakı müzakirələrin əsas mövzusu Qərbdəki bəzi dövlətlərin parlamentlərinin qondarma erməni soyqırımını tanımaları barədə olub. Azərbaycan parlamenti də öz növbəsində dəfələrlə qondarma erməni soyqırımını müzakirəyə çıxaran və ya tanıyan ölkələrin parlamentinə sərt müraciətlər etməkdən çəkinməyib. 2000-ci il noyabrın 7-də qondarma soyqırım iddialarını qəbul edən Fransa Senatına Azərbaycan parlamenti reaksiya verməkdə gecikməyib. Azərbaycan tərəfi məsələyə dair prinsipial mövqeyini bəyan edib.

Artıq 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq iki ölkə parlament sədrləri və millət vəkilləri arasındakı qarşılıqlı səfərlər sıxlaşmağa başlayıb.

2001-ci il iyulun 9-14-də Türkiyədə rəsmi səfərdə olan Milli Məclisin sədri və parlamentin nümayəndə heyəti Türkiyənin Prezidenti Əhməd Necdet Sezər, TBMM-in yeni sədri Ömər İzgi və Türkiyənin Baş naziri Bülənt Ecevit ilə görüşüb. Ömər İzgi ilə qarşılıqlı müzakirələr zamanı Milli Məclisin sədri Murtuz Ələsgərov Türkiyədə iqtisadi maraqlar güdən bəzi qüvvələrin Ermənistanla sərhədlərin açılması və münasibətlərin normallaşması ilə bağlı fəaliyyətlərindən Azərbaycanın keçirdiyi narahətçiliği Türkiyə rəsmilərinə çatdırıb.

2002-ci il fevralın 7-də Bakıya gələn TBMM-in sədri Ömər İzgi Türkiyə-Ermənistan münasibətləri barədə bu ifadələri işlədib: “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmadan, heç bir Türkiyə-Ermənistan münasibətlərindən söz gedə bilməz”.

2000-ci illərdə Türkiyə və Azərbaycan parlamentləri beynəlxalq parlament təşkilatlarında da əməkdaşlıq edib. Avropa Şurası Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan nümayəndə heyəti türkiyəli həmkarları ilə birgə hərəkat edərək, bir sıra sənədlərin qəbul olunmasına, təşkilata üzv dövlətlərin nümayəndələrinə paylanmasına nail olub. AŞPA-nın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı 2005-ci

ildə 1416 sayılı qətnaməni qəbul etməsinə də Türkiyə nümayəndə heyəti kömək edib. Bu qətnamə Ermənistandan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından geri çəkilməsini, azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin yurd-yuvalarına dönməsinin təmin olunmasını tələb edir. Eyni zamanda, Azərbaycan nümayəndə heyəti də daim Türkiyə ilə münasibətlərdə birmənalı olaraq qardaş ölkəni dəstəkləyib. Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvü Mövlud Cavaşoğlunun AŞPA-nın sədri vəzifəsinə seçilməsinə aktiv dəstək verib.

AŞPA-dan başqa iki dövlətin nümayəndə heyətləri ATƏT, NATO, QİƏT və s. beynəlxalq qurumların parlament təşkilatlarında ciddi əməkdaşlıq edirlər. Azərbaycan nümayəndə heyətləri bu xarakterli təşkilatlarda qəbul olunacaq ümumi maraqlara xidmət edən hər hansı bir sənədə imza atmazdan əvvəl türkiyəli həmkarları ilə də məsləhətləşmələr aparırlar. Hər iki tərəfin bəzi məsələlərə dair məsləhətləşməsi və müzakirələr aparması, demək olar ki, ənənəvi xarakter alıb.

2000-ci illərin əvvəllərində iki ölkə parlament üzvlərinin qarşılıqlı səfərlərində, hər iki ölkənin parlamentində mövcud olan dostluq qruplarının keçirdiyi görüşlərdə ən çox Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, enerji (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri; Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri; Türkmənistan qazının Azərbaycan və Türkiyədən keçərək Avropaya idxalı və s.) məsələləri, qondarma erməni soyqırımını mövzusu, türkiyəli iş adamlarının Azərbaycandakı yatırımları kimi məqamlar müzakirə olunub.

2002-ci ildən iki ölkənin parlamentləri arasındakı əlaqələr daha da canlanmağa başlayıb. TBMM-in sədri Bülent Arıncın 2005-ci il fevralın 9-da Bakıya səfəri, ardından Milli Məclisin sədri Oqtay Əsədovun 2006-cı il fevralın 8-12-də Türkiyəyə rəsmi səfəri iki ölkə arasında çoxsahəli əlaqələrin inkişafına təkan verib. Bülent Arıncı ilə keçirilən görüşdə Oqtay Əsədov Atatürkdən “Azərbaycanın üzüntüsü bizim üzüntümüzdür, Azərbaycanın sevinci bizim sevincimizdir” sitatını gətirərək iki ölkə parlamentlərarası əlaqələrinin vacibliyini vurğulayıb. Azərbaycan-Türkiyə dostluq qrupunun da səfərdə iştirakından danışan Oqtay Əsədov bunun Azərbaycan parlamentində ən böyük qrup olduğunu qeyd edərək “əgər imkan olsaydı, 125 millət vəkili hamısı bu dostluq qrupunda olmaq istəyərdi” fikrini əlavə edib. Türkiyə iş adamlarının Azərbaycandakı yatırımlara görə 2-ci yerdə olduğunu bildirən Azərbaycan parlamentinin sədri əlaqələrin güclənməsi üçün parlamentlərarası əməkdaşlığın əhəmiyyətli olduğunu xatırladıb.

2008-ci il iyunun 17-19-da TBMM-in yeni spikeri Köksal Toptanın Azərbaycana səfəri zamanı parlamentlərarası əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilib. Keçirilən görüşlər sadəcə dostluq qrupu və millət vəkllərini deyil, Azərbaycan parlamentində qanunvericiliyin, informasiya texnologiyalarının, modern kitabxana sisteminin inkişafı üçün aparat nümayəndələrini də əhatə edib. Görüşün nəticəsi olaraq Milli Məclisin geniş tərkibli qruplarından biri 2010-cu ilin iyulunda TBMM-in təcrübəsindən yararlanmaq məqsədi ilə Ankarada olub.

2008-ci il iyunun 16-da Azərbaycan-Türkiyə Tarix Araşdırma Cəmiyyəti (ATAF) qondarma erməni soyqırımını araşdırmaq məqsədilə fəaliyyətə başlayıb. ATAF-ın təsis edilməsində hər iki ölkənin parlamentləri ciddi səy göstərib. Qurumun fəxri sədrləri iki ölkənin prezidentləri, sədr müavinləri isə Türkiyə və Azərbaycanın parlament sədrləri olub.

Bakıda səfərdə olan TBMM-in sədrləri Azərbaycan parlamentində çıxış edərək dəfələrlə “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmadan, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmadan, Azərbaycanın 1 milyona yaxın köçküni dədə-baba yurduna dönmədən Türkiyə-Ermənistan münasibətlərindən söz gedə bilməz” bəyanatlarını veriblər. Lakin 2009-cu ilin əvvəllərində Türkiyə və Ermənistan nümayəndələrinin iki ölkə arasındakı münasibətlərin normallaşdırılması və sərhədlərin açılması barədə Sürixdə gizli müzakirələr aparması həm Azərbaycan-Türkiyə hökumətləri, həm də iki ölkə parlamentləri arasındakı münasibətlərdə yumşaq sözlə yeni “qayğılar” yaratmışdı. Bu zaman MHP-li İzmir millət vəkili Şenol Balın dəvəti ilə 2009-cu il aprelin 15-də Türkiyəyə səfər edən bir qrup qadın millət vəkili Türkiyədə Prezident Abdullah Gül, TBMM-in sədri Köksal Toptan, müxalifət partiyaları olan MHP-nin sədri Dövlət Baxçalı, CHP-nin sədri Dəniz Baykal və digər siyasətçilərlə görüşlərdə son hadisələrlə bağlı Azərbaycanın narahatçılığını ifadə ediblər.

Millət vəklləri bütün görüşlərdə qeyd ediblər ki, Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin qaydaya salınması üçün görülən işlərdə Azərbaycanın maraqlarının nəzərə alınması vacibdir. Türkiyəli millət vəklləri Azərbaycanın narahatçılığını anlayışla qarşılayıblar.

Bu səfərinin ardından, aprelin 19-da TBMM-də təmsil olunan müxalifət partiyaları MHP və CHP üzvü millət vəkllərindən ibarət nümayəndə heyəti Bakıya gəlib.

TBMM-in yeni sədri Məhmət Əli Şahin ilk xarici ölkə səfərini Azərbaycana edib. Azərbaycan rəsmiləri ilə görüşən Şahin bildirib ki,

Türkiyə hakimiyyətinin Azərbaycanla bağlı siyasətində heç bir dəyişiklik baş verməyib və Dağlıq Qarabağ məsələsi həll edilmədən, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmadan Ermənistanla heç bir diplomatik əlaqələrin qurulmasından və sərhədlərin açılmasından söhbət gedə bilməz. TBMM sədrinin bu səfəri iki ölkə arasında yaranmış gərginliyi azaltsa da, “Protokol böhranı” ilə meydana çıxan gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Milli Məclisin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr komitəsinin sədri Səməd Seyidovun başçılıq etdiyi 11 nəfərlik deputat qrupu Ankarada Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan, TBMM-in sədri Məhmət Əli Şahin, ana müxalifət partiyalarının rəhbərləri ilə görüşlər keçirərək məsələni müzakirə edib.

Bu səfərdən qısa bir müddət sonra TBMM-in Xarici əlaqələr komitəsinin sədri Murad Mərcanın rəhbərliyi ilə nümayəndə heyəti Azərbaycana gəlib. Prezident İlham Əliyev və parlamentin sədri Oqtay Əsədovla görüşən nümayəndə heyəti Azərbaycanın maraqlarını zədələyəcək heç bir addım atılmayacağını bir daha bəyan edib.

Türkiyə Ermənistan ilə sərhədini açmayıb. Bu məsələ ilə bağlı görüşlərin birində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “dünyada Türkiyə ilə Azərbaycan qədər səmimi əməkdaşlıq edən ölkələr yoxdur” deyərək ölkələr arasındakı münasibətlərin səviyyəsini qiymətləndirib.

» Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyasının qurulmasına gedən yol

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən illər ərzində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında çoxtərəfli parlament əlaqələri özünəməxsus yer tutub. Belə əməkdaşlıq qurumlarından biri Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyası olub. Dövlətçilik, müstəqillik, ərazi bütövlüyü, milli təhlükəsizliyin qorunması, beynəlxalq aləmə çoxtərəfli inteqrasiyanın təmin olunması, iqtisadi və geostrateji maraqların həyata keçirilməsi xarici siyasətdə mühüm vəzifələrdən biridir. Dövlətlərin ikitərəfli əməkdaşlıqla yanaşı, regional və daha geniş global mexanizmlər çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlığı bu istiqamətlərin reallaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq münasibətlərin mövcud vəziyyətində hər bir dövlətin beynəlxalq həyatda nüfuz və mövqeyinin möhkəmlənməsi, ümummilli problemlərin həllinə yönəlmiş addımlarını beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində reallaşdırması məhz çoxtərəfli əməkdaşlıqla, digər dövlətlərin kollektiv dəstəyini

əldə etməklə mümkün olur.

Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlər ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyin təmini, habelə siyasi-iqtisadi-sosial problemlərin həllini beynəlxalq aləmə inteqrasiyada gördüyündən ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığa üstünlük veriblər. Bu ölkələr dövlət müstəqilliklərini bərpa etdikləri ilk illərdə BMT, ATƏT, MDB kimi universal və regional təşkilatlara üzv olub və ya namizəd statusu əldə edib. Zaman keçdikcə bu dövlətlər yerləşdikləri regionda inteqrasiya prosesini sürətləndirmək və milli maraqlarının daha yüksək səviyyədə təmin olunması məqsədi ilə sadəcə mövcud olan müəyyən təşkilatlara üzvlüklə kifayətlənməyiblər. Daha böyük təcrübəyə və Qərblə sıx əlaqələrə malik olan dövlətlə müəyyən regional təşəbbüs və ideya ətrafında birləşərək, bu mexanizm çərçivəsində qarşılıqlı problemlərinin bərabərhüquqlu əsaslarda həlli və mövcud əməkdaşlıq meyillərinin gücləndirilməsinə zərurət yaranıb. Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyasının yaradılmasını bu zərurətin təzahürü saymaq olar. Türkdilli ölkələrin bu addımı tarixi, mədəni, dini və dil birliyinə əsaslanan əlaqələrinin müasir mərhələdə daha da inkişaf etdirilməsi, dövlətlərin mənafeələrinə uyğun çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi istəyi ilə izah edilə bilər.

Əlbəttə, türkdilli ölkələrin qanunvericilik orqanlarının müəyyən mexanizm çərçivəsində və müxtəlif istiqamətlər üzrə birgə fəaliyyət təşəbbüsü regional kontekstdə kifayət qədər əhəmiyyətli və uğurlu addımdır. Digər tərəfdən bu təşəbbüsə və onun reallaşmasına şərait yaratmış və daha əvvəl baş vermiş proseslərin nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var.

Əvvəl də qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan xarici siyasətlərində beynəlxalq aləmə inteqrasiyanı prioritet vəzifələrdən biri kimi görüb və bu çərçivədə eyni etnik və tarixi köklərə malik olduqları Türkiyə ilə əməkdaşlığa əhəmiyyət veriblər. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Türkiyə bu dövlətlərin müstəqilliyini tanıyan ilk ölkələrdən biri olub və onlarla əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə səy göstərib. Belə bir məqamda, Türkiyənin 1992-ci ildə irəli sürdüyü Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları'nın Zirvə Görüşünün keçirilməsi təşəbbüsü və onun reallaşması yeni müstəqillik qazanmış ölkələrə həm Türkiyə ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, həm də öz aralarında sovet dövründə mövcud olan siyasi-iqtisadi əlaqələrin bərpası məqsədilə alternativ mexanizmin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətli olub. Bu mənada, Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1995-ci il avqustun 28-də Bişkekdə ke-

çirilmiş Türk Dövlət Başçıları III Zirvə Görüşündə söylədiyi aşağıdakı fikirlər diqqəti cəlb edir: “Bizim respublikalarımız Sovet İttifaqına daxil olarkən həm iqtisadi baxımdan, həm də mədəni dəyərlərlə mübadilə baxımından görüşlər keçirilməsi, bir-birinə nümayəndə heyəti göndərilməsi baxımından daha sıx bağlı idilər. İndi bu əlaqələr zəifləmişdir. Amma biz istəyirik ki, bu əlaqələr geniş olsun. Tarixi keçmişimizi, ümumi köklərimizi, bizi bu görüşə toplayan zəmini əsas tutaraq Azərbaycan dövləti istəyir ki, Mərkəzi Asiyanın bütün ölkələri daha sıx iqtisadi, mədəni, elmi-texniki əməkdaşlıq yaratsın və bu inteqrasiyaya daxil olsun”.

Yeni mexanizmin formalaşdırılmasında Türkiyənin də rolu danılmazdır. Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın da qeyd etdiyi kimi, soyuq müharibənin başa çatması və SSRİ-nin dağılması Türkiyəyə regionda lider ölkə olmaq imkanı qazandırıb. “XXI əsr türk əsri olacaq”, “Adriatik dənizindən Çin səddinə uzanan Türk Dünyası” kimi idealların müəyyən formada reallaşmasına çalışan Türkiyə regionda təsir imkanlarını genişləndirməyə, türkdilli dövlətlərlə eyni dəyərlərə əsaslanan əməkdaşlığını sürətləndirməyə, digər tərəfdən də bu dövlətlərin beynəlxalq aləmə inteqrasiyasında “birləşdirici həlqə” rolunu oynamağa səy göstərib.

1992-2001-ci illər arasında təşkil olunmuş yeddi zirvə görüşü türkdilli ölkələr arasında və ümumən regionda mövcud olan problemlərin, əməkdaşlıq perspektivlərinin müzakirəsi baxımından əhəmiyyətli olub. Lakin bu dövrdən etibarən zirvə görüşlərində fasilə yarandığı müşahidə edilirdi. Bu da ölkələrin daha çox ikitərəfli əməkdaşlığı ön plana çıxarması, Qərbin regiona olan marağının artması və Rusiyanın əvvəlki nüfuzunu bərpa etmək istəyi ilə izah edilə bilər.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçıları zirvə toplantılarının 5 illik fasilədən sonra bərpa edilməsi təşəbbüsü tarix, din və mədəniyyət birliyinə sahib olan dövlətlərin sadəcə siyasi deyil, dövrün reallıqlarına və tələblərinə uyğun şəkildə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin də genişləndirilməsi istəyindən və daha pragmatik əsaslara söykənən əməkdaşlıq perspektivlərinin müəyyən edilməsi söylərindən irəli gəlir. Türkdilli ölkələrin daimi fəaliyyət göstərən təşkilatının yaradılması niyyəti də bu söylərin təzahürüdür. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu il oktyabrın 2-3-də Naxçıvanda keçirilmiş Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları IX Zirvə Görüşündə türkdilli ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul olunub ki, bu, türkdilli ölkələr arasındakı əməkdaşlıq mexanizminin işlək strukturunun formalaşdırılması istiqamətində atılmış addımdır.

İki ölkə arasında Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması haqqında Birgə Bəyannamənin imzalanması Bakı-Ankara münasibətlərində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmaqla yanaşı, bütün sahələrdə daha geniş və əhatəli addımların atılması üçün əlavə imkanlar formalaşdırır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türkdillil Ölkələrin Dövlət Başçıları X Zirvə Görüşündə iştirakı çərçivəsində Türkiyə Respublikasının Prezidenti Abdullah Gül və Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğanla iki ölkə arasındakı strateji münasibətlərin inkişaf meyillərinə dair fikir mübadiləsi aparıb. Prezident İlham Əliyevin Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğanla “Çırağan” sarayında görüşü çərçivəsində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında yüksək səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında” Birgə Bəyannamə imzalanıb. Bəyannamənin imzalanması ilə ölkələr arasındakı münasibətlər keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyub.

Tarixin müxtəlif dövrlərində olduğu kimi son zamanlar da bəzi güclər Azərbaycanla Türkiyə arasında nifaq toxumu salmağa hesablanmış addımlar atırlar. Daha doğrusu, dünyanı idarə edən bəzi global aktorlar və onların əlaltıları özlərinin milli və transmilli maraqlarını reallaşdırmaq naminə dağıdıcı siyasi aktlar gerçəkləşdirməklə iki qardaş ölkənin münasibətlərinə zərbə endirməyə çalışırlar. Məsələn, “Böyük Ortadoğu” layihəsinin növbəti halqası olan Türkiyə ilə Ermənistan arasında “Sürix protokolları”nın imzalanmasına cəhd etməklə nəhəng aktorlar Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi xəritə yaratmağa meyil edirlər. İşğalçı Ermənistanın blokadadan çıxması məqsədini də ehtiva edən bu protokol Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin ruhuna zidd prinsipləri daşımaqla bərabər, iki ölkə arasındakı tarixi təməllərin sarsılması mənasına gəlirdi. Amma Azərbaycanın pragmatik siyasi-strateji kursuna paralel olaraq Türkiyə özünün və ən yaxın tərəfdaşının milli maraqlarını zərbə altına qoymayaraq protokolların təsdiqlənməsindən imtina etməklə növbəti dəfə dünyaya sarsılmaz qardaşlıq əlaqələrinin əbədiyini sübut etdi. Rəsmi Ankara birmənalı şəkildə bəyan etdi ki, qardaş ölkə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunmadan - Ermənistanın işğalına son qoyulmadan sərhədlərin açılması baş tuta bilməz. Bundan başqa, Qərbin və onun tərəfdaş aktorlarının (buraya bəzi hərbi-siyasi alyanslar, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar daxildir – müəllif) təxribat xarakterli addımları da Bakı-Ankara tandeminin əsaslarını sarsıda bilmədi.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında yüksək səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması haqqında bəyannamənin imzalanması siyasi, iqtisadi,

hərbi, mədəni-ideoloji və digər sahələrdə daha geniş, əhatəli birgə addımların atılması üçün yeni imkanlar yaradacaq. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı bildirib ki, iki ölkə arasında imzalanmış bu sənəd strateji əhəmiyyət daşıyır və tərəflərin tam şəkildə müttəfiqliyini nümayiş etdirir: “Bu gün həqiqətən tarixi bir gündür və belə bir gündə bərabər olduğumuzdan çox məmnunam. Əminəm ki, bu gün Türkiyə və Azərbaycan arasında imzalanmış tarixi sənəd hər iki ölkənin münasibətlərinin gələcək inkişafını təmin edəcək... Bizim xalqlar arasında əsrlər boyu dostluq, qardaşlıq münasibətləri mövcuddur. Bu əlaqələr bu gün zənginləşir və yeni səviyyəyə qalxır. Bu münasibətlər, əslində, iki ölkə arasında olan əlaqələrin təməlidir. Möhkəm təməl üzərində biz bu əlaqələri qururuq. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Türkiyə ilə münasibətləri daim inkişaf edir və bu gün bu əlaqələr müttəfiqlik səviyyəsinə qalxır”.

Məhz belə bir kontekstdə, 2006-cı ildə Antalyada keçirilmiş Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Zirvə Görüşündə təklif edilmiş Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyasının yaradılması türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın mühüm amili olub. Parlament diplomatiyasının əhəmiyyətinin və rolunun xeyli artdığı müasir dünyada bu qurumun yaradılması türkdilli ölkələr arasında parlamentlər birliyi şəklində ortaqlıq bir mexanizmin qurulmasına və qarşılıqlı münasibətləri gücləndirərək siyasi baxışların uyğunlaşdırılmasına, təcrübə mübadiləsinə, birgə layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verir.

» **TürkPA çərçivəsində əməkdaşlıq**

2008-ci il fevralın 21-22-də Antalyada Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyası (TürkPA) ilə bağlı keçirilmiş ilk iclasda Assambleyanın yaradılmasına dair niyyət protokolu imzalanıb. Martın 27-28-də Astanada keçirilən iclasda isə qurumun yaradılması ilə bağlı sənədlər razılaşdırılıb. Nəhayət, 2008-ci il noyabrın 21-də Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan parlament rəhbərlərinin İstanbulda görüşü keçirilib. Görüşdə Milli Məclisin sədri Oqtay Əsədov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyəti iştirak edib. Tədbir nəticəsində “Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyasının yaradılmasına dair” İstanbul Anlaşması imzalanıb və TürkPA qurulub. Bu təşkilatın əsas məqsədlərindən biri parlamentlərarası əməkdaşlığın keyfiyyətə yeni mərhələsi olan parlament diplomatiyası vasitələrinin köməyi ilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf

etdirilməsinə kömək göstərməkdir.

TürkPA-nın 2009-cu il sentyabrın 29-da Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Qazaxıstan Respublikası Parlamenti Senatının, Qırğızıstan Respublikası Joqorku Keneşinin, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə Bakıda keçirilmiş birinci plenar iclası qurumun gələcək fəaliyyəti ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi baxımından əhəmiyyətli olub. İclasda təşkilatın 26 bənddən ibarət Nizamnaməsi və katibliyin Əsasnaməsi, habelə iclasın yekunlarına dair Bakı Bəyannaməsi qəbul edilib. Bəyannamədə TürkPA çərçivəsində əməkdaşlığın üzv dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələri dərinləşdirməyin, xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırmağın mühüm bir vasitəsi olduğu, parlament diplomatiyası vasitələrinin köməyi ilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdiriləcəyi, regional və qlobal təhlükəsizliyi qorumaq məqsədi ilə müxtəlif təşəbbüslərin irəli sürülməsi və həyata keçirilməsi üçün əlverişli siyasi meydan açacağı qeyd olunur.

Türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsində, həmçinin TürkPA-nın yaradılması prosesində Türkiyə və Azərbaycan xüsusi rol oynayıb. Türkdilli ölkələrin birliyinin yaradılması təşəbbüsünü irəli sürmüş və bu işdə böyük səylər göstərmiş Türkiyə ilə yanaşı Azərbaycan da bu ideyaların həyata keçirilməsi yönündə intensiv fəaliyyət göstərmiş, türkdilli ölkələrin birliyinin yaradılması və inkişaf edilməsi ideyasını özünün xarici siyasətinin mühüm prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edib. Azərbaycanın eyni vaxtda həm TürkPA-nın ilk plenar iclasına, həm də dövlət başçılarının zirvə toplantısına ev sahibliyi etməsi onun bu birliyə nə dərəcədə əhəmiyyət verməsinin göstəricisi idi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin türk birliyini dəstəkləməsi ilə bağlı dəfələrlə bəyanatlar səsləndirməsi bu istiqamətdə siyasi iradənin nümayişi kimi başa düşülməlidir: “Biz çox istəyirik ki, türkdilli xalqlar, ölkələr arasında birlik daha da güclənsin. Bu, bizim tariximizdir, bizim mədəniyyətimizdir, bizim köklərimizdir. Eyni zamanda, bu, bugünkü vəziyyətin reallıqlarıdır”. Təşkilatın Daimi katibliyinin Bakıda yerləşdirilməsi Azərbaycana bu prosesdə xüsusi rolun ayrılması anlamına gəlir. Çünki hazırda Azərbaycan Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya arasında siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyət daşıyan körpü funksiyasını həyata keçirir.

Türkmənistan və Özbəkistanın türkdilli ölkələr arasındakı əməkdaşlıqda zəif iştirak etməsi və xüsusilə TürkPA-nın üzvləri sırasında olmaması türkdilli ölkələr arasındakı inteqrasiya proseslərinə mənfi təsir göstərir. Əlbəttə,

qurumda iştirak könüllülük əsasında həyata keçirilir. Lakin gələcəkdə həyata keçiriləcək layihələrin bu ölkələr üçün cəlbədicilə olacağına və onların da təşkilatın işinə qoşulacağına ümid var.

Türkdilli ölkələrin real birliyinin yaradılması baxımından mövcud mexanizmlər çərçivəsində ortaq dildən istifadə olunması vacib amil kimi ön plana çıxır. Əvvəllər türkdilli dövlətlər arasında keçirilən zirvə görüşlərində və yüksək səviyyəli digər toplantılarda əksər hallarda rus dilindən istifadə olunsada, TürkPA-nın İstanbul toplantısında hər bir dövlətin nümayəndəsi ana dilində danışır, bu çıxışlar sinxron tərcümə edilirdi. Bu həm türklərin bir-birlərini daha yaxından başa düşməsi üçün geniş imkanlar açır, həm də hər bir türkdilli dövlətin özünəməxsusluğunu toplantı iştirakçılarına çatdırmağa imkan verir. Bu mənada, türkdilli ölkələrin gələcəkdə vahid dildə danışıması ideyasının reallaşması istisna edilməməlidir.

TürkPA-nın gələcək inkişafı və nüfuzlu beynəlxalq təşkilata çevrilməsi ilə bağlı real perspektivlər mövcuddur və bu perspektivlərin artıq indidən müəyyənləşdirilərək həyata keçiriləcək tədbirlər planına daxil edilməsi təşkilatın çevik mexanizmə çevrilməsinə imkan yaradacaq. Hazırda üzv dövlətlər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli qaydada reallaşdırılan enerji, nəqliyyat, mədəniyyət və digər sahələrdə layihələr mövcuddur. TürkPA üzv dövlətlərin problemlərinin müzakirəsi, narahatlıq doğuran məsələlərə hüquqi qiymətin verilməsi, ortaq qanunvericilik aktlarının hazırlanması, bu sahədə təcrübə mübadiləsi, üzv ölkələrlə bağlı tövsiyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi üçün mühüm platforma rolunu oynamağa qadirdir. Digər tərəfdən, üzv dövlətlər arasında mövcud olan və reallaşdırılması mümkün layihələrin təşkilat çərçivəsində müzakirəsi, fikir birliyinin əldə olunması və dəstəklənməsi bu layihələrin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yarada bilər. Üzv dövlətlər arasında hərtərəfli inteqrasiyanın əldə olunması üçün iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və bu istiqamətdə ortaq layihələrin reallaşdırılması zəruridir. Hətta üzv dövlətlər arasında vahid iqtisadi məkanın, azad ticarət zonalarının yaradılması ideyaları da istisna edilməməlidir.

TürkPA-nın fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi türkdilli ölkələrin birlik formasında beynəlxalq aləmdə təmsil olunması nəzərdən keçirilə bilər ki, bu məqsədlə qurumun beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin gücləndirilməsi zəruridir. TürkPA-nın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda qonaq, müşahidəçi və üzv statusunda qəbul olunması türkdilli ölkələrin mövqelərinin beynəlxalq müstəvidə kollektiv şəkildə müdafiə edilməsinə, mövcud problemlərlə bağlı

beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində müəyyən təşəbbüslərin irəli sürülməsinə imkan yarada bilər.

Müxtəlif ölkələrin parlamentlərinin türk əsilli deputatlarının, türkdilli muxtar qurumların təşkilatın işinə cəlb olunması imkanları da araşdırılmalıdır. Bu, təşkilatın beynəlxalq səviyyədə tanınması və əhatə dairəsinin genişlənməsi üçün zəruridir.

Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyasının yaradılması türkdilli ölkələrin birliyi üçün mühüm hadisədir. Bu, türkdilli ölkələr arasında əlaqələrin geniş formatda sürətlə inkişaf etdiyini göstərir, onların qloballaşan dünyaya inteqrasiyası və dünya miqyasında böyük gücə çevrilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır.

Rəşad RƏSULLU

Azərbaycan Türkiyə İş Adamları Birliyinin
İdarə Heyəti sədrinin müavini

Kənan ASLANLI

Azərbaycan Türkiyə İş Adamları Birliyinin
şöbə müdiri

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri: əsas trendlər və nailiyyətlər

» Giriş

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı ikitərəfli iqtisadi əlaqələr son 20 ildə digər qonşu ölkələr üçün nümunə və model ola biləcək keyfiyyət və dinamika səviyyəsinə yüksəlib. 1991-ci il noyabrın 9-da Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyıb, diplomatik əlaqələr isə 1992-ci il yanvarın 14-dən qurulub. Türkiyə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətdir¹. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində müstəqilliyin ilk illərində olduğu kimi son dövrlərdə də maraqlı yeniliklər yaşanır. İlk növbədə Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasını qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, enerji sahəsi başda olmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrində əməkdaşlıq yeni səviyyəyə çatıb. Qarşılıqlı rəsmi səfərlərin intensivliyi xeyli artıb.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında əvəzsiz rolunu oynayan türk şirkətlərinin (*sayı 1000-dən artıqdır*) ölkədə neft və qeyri-neft sektoruna qoyduğu investisiyaların ümumi həcmi 6 milyard dollardan çoxdur. Bunun yarısı qeyri-neft sektorunun payına düşür ki, son məlumatlara əsasən, bu rəqəm 3 milyard dollardan artıqdır. Türkiyə sərmayəli şirkətlərdə

¹ <http://mfa.gov.az/images/stories/ikiterefli%20munasibetler/Avropa/Turkiye.pdf>

ümumilikdə 50.000 işçi çalışır². Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyə şirkətlərini digər ölkələrin şirkətlərindən fərqləndirən əsas cəhət odur ki, bu şirkətlər iqtisadiyyatın, demək olar ki, bütün sektorlarında fəaliyyət göstərir. Türkiyə şirkətləri qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusi rol oynayır. Türkiyə şirkətlərinin inşaat, xidmət, kənd təsərrüfatı və qida sektoru, bank və sığorta sahəsi, tekstil və yüngül sənayedə mövqeləri kifayət qədər güclüdür. Son zamanlar yerli Azərbaycan şirkətləri idarəetməyə türkiyəli menecerləri geniş şəkildə cəlb etməkdədirlər ki, bu da ölkələrimiz arasında sosial-iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət töhfə verir. Son illərin mühüm tendensiyalarından biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan əsas etibarilə Dövlət Neft Şirkətinin (*ARDNŞ/SOCAR*) timsalında Türkiyəyə dəyəri milyard dollarla ölçülən sərmayələr yatırır. Daha da konkretləşdirsək, hazırda Türkiyədə 850 Azərbaycan şirkəti fəaliyyət göstərir və son illər həmin şirkətlər Türkiyə iqtisadiyyatına 4.5 milyard dollar investisiya qoyub³.

» İkitərəfli iqtisadi əlaqələrin hüquqi bazası

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi əlaqələrin hüquqi çərçivəsini təşkil edən “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında” Saziş 1992-ci ildə, “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” Saziş ilə “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması haqqında” Saziş isə müvafiq olaraq 1994 və 1997-ci illərdə imzalanıb və bununla da hüquqi bazanın qurulması önəmli ölçüdə tamamlanıb.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanan mühüm iqtisadi əməkdaşlıq sazişləri

No	Sənədin adı	Yeri və tarixi
1.	“Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş	Ankara, 2 noyabr 1992
2.	“Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında mütəxəssis kadrların hazırlığı haqqında” Protokol	Ankara, 2 noyabr 1992

² <http://www.atib.az> (2011)

³ http://abc.az/news_28_11_2011_59965.html

3.	"Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında" Saziş	Ankara, 2 noyabr 1992
4.	"Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında kicik və orta həcmli sənaye müəssisələrini inkişaf etdirmək sahəsində texniki əməkdaşlıq haqqında" Protokol	Ankara, 2 noyabr 1992
5.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında" Saziş	Ankara, 9 fevral 1994
6.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında kənd təsərrüfatı sahəsində elmi, texniki və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında" Protokol	Ankara, 9 fevral 1994
7.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında gömrük sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardıma dair" Protokol	Ankara, 9 fevral 1994
8.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında gəlirlərin ikiqat vergiyə cəlb edilməsinin qarşısının alınması haqqında" Saziş	Ankara, 9 fevral 1994
9.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında" Memorandum	Bakı, 8 dekabr 1995
10.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Azərbaycan təbii qazının Türkiyəyə tədarük edilməsinə dair" Saziş	Ankara, 12 mart 2001
11.	"Azərbaycan Respublikası Milli Bankı ilə Türkiyə Bank Tənzimlənməsi və Nəzarəti Agentliyi arasında bank nəzarəti sahəsində Anlaşma Memorandumu"	7 sentyabr 2005
12.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq Programı və İcra Planı"	Bakı, 6 noyabr 2007
13.	"Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi ilə Türkiyə Respublikasının Kapital Bazarı Şurası arasında əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi haqqında" Anlaşma Memorandumu	Ankara, 13 iyul 2010
14.	"Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında" Müqavilə	Bakı, 16 avqust 2010
15.	Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında" Birgə Bəyannamə.	İstanbul, 15 sentyabr 2010

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi

2010-cu il avqustun 16-da Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında" Müqavilədə tərəflər ölkələrində və üçüncü dövlətlərdə karbohidrogen ehtiyatlarının inkişaf etdirilməsi, daşınması və satışının təmin edilməsi üçün müştərək investisiya layihələri həyata

keçirmək məqsədilə *Enerji Sahəsində Birgə Komissiya* formalaşdırmaq barədə ilkin razılığa gəliblər⁴.

2007-ci il noyabrın 6-da Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq Proqramı və İcra Planı”na əsasən isə tərəflər iqtisadi əməkdaşlıqda 8 prioritet sahə müəyyən ediblər ki, bunlar da aşağıdakılardır: *ticarət, azad iqtisadi zona, sənayə, energetika, nəqliyyat, rabitə, turizm və kənd təsərrüfatı*. Sənədə əsasən, Azərbaycan-Türkiyə azad iqtisadi zonasının yaradılması imkanlarının araşdırılması məqsədilə müzakirələr başlanmalı və müzakirələr nəticəsində tərtib olunacaq hesabat azad iqtisadi zona layihəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə məşğul olan təşkilat və firmalara təqdim edilməlidir. Azərbaycanda azad iqtisadi zonanın yaradılması zamanı lazım olan təlim dəstəyi və texniki yardımları Türkiyə təmin edəcək⁵.

» İkitərəfli iqtisadi münasibətlərin institusional bazası

2010-cu il sentyabrın 15-də İstanbul şəhərində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında *Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının* yaradılması haqqında” Birgə Bəyannamə imzalanıb. Bəyannaməyə əsasən, “Şura Azərbaycan və Türkiyə arasında mövcud olan siyasi, hərbi, iqtisadi, ticarət, energetika, nəqliyyat, mədəniyyət, elm və humanitar sahələrdə həyata keçirilən əlaqələrin strategiyasını müəyyən edəcək, bu strategiyanın əsasında əməkdaşlıq layihələrinin inkişafını və həmin layihələrin icra olunmasını təşviq edəcək. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Türkiyə Respublikasının Baş naziri Şuranın həmsədrləri vəzifəsini üzərlərinə götürürlər. Şuranın iclaslarında, gündəlikdə olan mövzulara uyğun olaraq Azərbaycan və Türkiyə Respublikası hökumətlərinin üzvləri iştirak edəcəklər. Şuranın iclasları tərəflərin razılığı ilə mütəmadi keçiriləcək. Hökumət üzvləri Şuranın qərarlarının həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyacaqlar. Şuranın bazasında, siyasi mövzularda iki ölkə arasındakı əlaqələrin və əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, ikitərəfli, regional və qlobal mövzularda siyasi fikir mübadiləsinin aparılması və əməkdaşlığın prioritet sahələrinin və layihələrinin müəyyən edilməsi məqsədilə *Birgə Strateji Planlaşdırma Qrupu* təsis ediləcək. Qrupun iclasları il ərzində ən azı bir dəfə, xarici işlər nazirlərinin həmsədrliyi ilə keçiriləcək. Birgə Strateji Planlaşdırma Qrupu lazım olduğu

4 <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=21158&doctype=0> (2011)

5 <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=13851&doctype=0> (2011)

təqdirdə müşavir/müşavirin müavini və nazir müavini səviyyəsində və aidiyyəti digər qurum nümayəndələrinin iştirakı ilə əlavə iclaslar təşkil edə bilər. Qrup iclasların nəticəsi haqqında Şuraya məlumat verəcək.

İqtisadi və ticarət məsələlərində iqtisadi əməkdaşlıq üzrə *Birgə Hökumətlərarası Komissiya* əsas mexanizm rolunu oynamağa davam edəcək. Komissiya iclasların nəticələri haqqında Şuraya məlumat verəcək. Enerji təminatı, nəqli və təhlükəsizliyi sahəsində birgə layihələrin işlənilib-hazırlanması və tətbiq olunması məqsədilə iki ölkənin əlaqədar orqan və təşkilat nümayəndələrinin iştirakı ilə təsis ediləcək Birgə Energetika Komissiyası energetika sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məsələsində əsas mexanizm rolunu oynayacaq. Komissiya il ərzində ən azı bir dəfə yığılacaq və fəaliyyətinin nəticələrini Şuraya təqdim edəcək.

İki ölkənin xalqları arasında mövcud olan çoxyönlü və hərtərəfli əlaqələr çərçivəsində dialoq kanallarının səmərəliliyini daha da artırmaq, eyni zamanda vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının əməkdaşlığını gücləndirmək və şaxələndirmək məqsədi ilə *Vətəndaş Cəmiyyəti Forumu* təsis ediləcək. Forumu biznes dairələri, təlimçilər, diaspor təşkilatlarının da daxil olduğu müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri, sənətcilər, elm xadimləri, mətbuat orqanlarının nümayəndələri də daxil olmaqla cəmiyyətin bütün təbəqələri töhfəsini verə biləcək. Forum iclasları Şura iclaslarından əvvəl və ya eyni vaxtda, Şura iclasının təşkil olunacağı şəhərdə keçiriləcək⁶. Əslində, bu yeni institusional mexanizm rəsmilərin daha intensiv görüşməsinə və cari məsələlərə daha operativ münasibətinə təkan verəcək.

» **İnvestisiya axını və birgə müəssisələr**

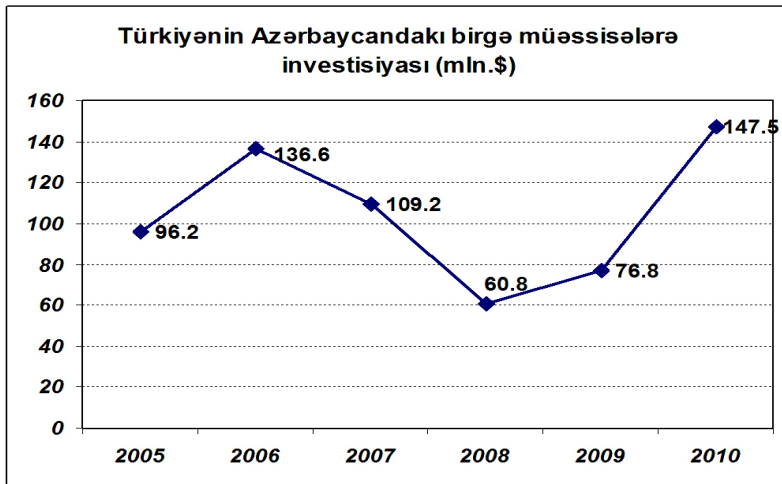
ARDNŞ-in Türkiyədə investisiya yatırımlarının intensivliyini artırması, iki ölkənin neft-kimya komplekslərini inteqrasiya etmək niyyətini açıqlaması gələcəkdə mühüm nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu inteqrasiya iki qardaş ölkə iqtisadiyyatlarının ümumi bir vəhdət halında çalışması istiqamətində ciddi bir addım olacaq. Bütün bunlar göstərir ki, artıq ölkələrimiz arasında investisiya axınları qarşılıqlı xarakter alır. Əgər bir neçə il bundan əvvələ qədər, adətən, Türkiyənin Azərbaycana investisiya qoyuluşlarından danışılırdısa, artıq Azərbaycan da Türkiyəyə irihəcmli investisiya qoyuluşları həyata keçirməyə başlayıb⁷. Türkiyənin hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatına sərmayəsinin həcmi 10 milyard dollara

6 <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=21161&doctype=0> (2011)

7 <http://www.gun.az/interview/15000> (2011)

yaxınlaşmaqdadır. Türkiyə, həmçinin, Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiyaların həcminə görə liderliyini qoruyur. Azərbaycandakı 1000-dən çox türk şirkətinin (*Azərbaycandakı bütün xarici sərmayəli şirkətlərin üçdə biri*) ümumi sərmayəsi Türk Petroları Anonim Ortaqlığının (TPAO) enerji sektoruna sərmayələri daxil olmaqla 6 milyard dollar həcmindədir. Türk şirkətlərinin (əsasən tikinti sektorunda) 2010-cu ilin əvvəlinə Azərbaycanda üzərlərinə götürdükləri 198 layihənin ümumi dəyəri 3.3 milyard dolları ötüb⁸. Hazırda Azərbaycanda türk kapitalı ilə 5 bank da fəaliyyət göstərir.

2010-cu ildə Türkiyədə əcnəbilərin təsis etdiyi 2 min 479 şirkətdən 136-sı Azərbaycan iş adamlarına məxsus olub. Azərbaycanlılar Türkiyədə şirkət quran əcnəbilərin siyahısında 4-cü sıraya yüksəlib. Bu ilin ilk 5 ayının rəqəmlərinə əsasən, Türkiyədə xarici ölkə vətəndaşları tərəfindən 401 şirkət yaradılıb ki, bunun da 86-sı azərbaycanlıların payına düşür. Türkiyədə Azərbaycan kapitalının iştirakı ilə qeydə alınan şirkətlərin 74-ü İstanbulda yaradılıb. 2010-cu ildə Azərbaycan kapitalının iştirakı ilə 6 səhmdar cəmiyyət və 130 məhdud məsuliyyətli cəmiyyət yaradılıb. Azərbaycan kapitalının iştirak etdiyi şirkətlərin çoxu tikinti sektorunda fəaliyyət göstərir. 2010-cu ildə Türkiyədə xarici iştirakla yaradılan məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər arasında Azərbaycan dördüncü, səhmdar cəmiyyətlər arasında isə 14-cü yerdədir⁹.

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

8 <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>

9 <http://www.milli.az> (2011)

Azərbaycan tərəfi də son illər Türkiyədə birgə müəssisələr yaratmaqla yeni-yeni sərmayə qoyuluşları həyata keçirməkdə maraqlıdır. 2008-ci ildə ARDNŞ-in SOCAR & TURCAS Enerji A.Ş. (*STEAS*) alyansı “PETKİM” kimya konserninin 51 faizlik səhm paketinin satışı üzrə tenderin qalibi olub və bunun üçün 2,04 milyard dollar vəsait ödənilib. PETKİM Petrokimya Holding plastik qablaşdırma, parça, yuyucu vasitələr və s istehsal edir və Türkiyədə bu cür məhsulun yeganə istehsalçısıdır. 2011-ci ildə ARDNŞ ümumi kapitalı 2010-cu ilin əvvəlində 3.4 milyard dollar olan¹⁰ “SOCAR-TURCAS” birgə müəssisəsində payını artırdığını da bildirib. Türkiyənin Aksoy şirkəti (“SOCAR-TURCAS”ın təmsilçisi) ilə yeni sazişdən sonra birgə müəssisənin nizamnamə kapitalında ARDNŞ-in payı 51%-dən 74,98%-ədək artıb. Habelə, ARDNŞ İstanbul və Ankaranın qazpaylayıcı şəbəkələrinin özəlləşdirilməsində iştirak etmək istəyir. Beləliklə, 2012-ci ildə ARDNŞ “PETKİM”-in fəaliyyətindən artıq gəlir gözləyir. 2010-cu ildə ARDNŞ-in gəlirləri Türkiyədə 1.6 milyard manat təşkil edib¹¹. Onu da qeyd edək ki, son illər aktiv şəkildə fəaliyyətini genişləndirən ARDNŞ-in təsis etdiyi “SOCAR-TURCAS” şirkəti Türkiyənin daxili bazarında təbii qazın topdan ticarəti hüququnu əldə edib. Türkiyənin Enerji Bazarını Tənzimləmə Qurumu “SOCAR-TURCAS Petrokimya” şirkətinə bu ölkədə təbii qazın topdan satışı üçün 30 illik lisenziya verib. “SOCAR-TURCAS”-ı ARDNŞ idarə edir və o, Azərbaycanın ən vacib xarici aktividir. ARDNŞ 2011-ci ildən Türkiyənin daxili bazarında 1,2 milyard kubmetr qaz satmağı planlaşdırır. Bu həcmnin böyük hissəsi Petkim Holdingə, qalanı istilik elektrik stansiyalarına veriləcək.

2011-ci il oktyabrın 25-də hər iki ölkənin dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə İzmirdə “SOCAR”-ın sərmayəsi ilə tikiləcək yeni neft-kimya kompleksinin təməlinin qoyulması ikitərəfli iqtisadi əlaqələrdə yeni mərhələnin simvoluna çevrilib. “Star Rafinerisi” adlanan kompleksi “SOCAR-TURCAS” birgə müəssisəsi müştərək inşa edir və bu layihəyə qoyulacaq sərmayələr 5.5 mlrd. dollardır. “SOCAR” və “TURCAS” şirkətlərinin sahibi olduqları “PETKİM” şirkətinə məxsus ərazidə inşa ediləcək “STAR” neft-kimya kompleksinə yönəldilən sərmayə Türkiyə özəl sektorunun tarixində tək nöqtəyə yatırılan ən böyük investisiyadır. 2015-ci ildə ilk qurğuları işə düşəcək neft-kimya kompleksində ildə 1 milyon 600 min ton nafta istehsal ediləcəkdir ki, bu da “Petkim” şirkətinin bu məhsulla olan tələbatını tam ödəyəcək və onun hazırda bu məhsul üzrə idxaldan 80%-lik asılılığını sıfıra endirəcək. İllik emal gücü 10 milyon ton olan zavodda “PETKİM” şirkətinin ana xam maddəsi nafta ilə yanaşı, təxminən 6 milyon ton aşağı kükürlü motorin, 500 min ton aviasiya yanacağı, 500

10 <http://www.socarturcas.com.tr/Content/1/561/HAKKIMIZDA.aspx>

11 <http://www.socar.az> (2011)

min ton reformat, 630 min ton petrokok və s. məhsullar istehsal ediləcəkdir ki, bunların da nəticəsində Türkiyənin illik xarici ticarət kəsiri təxminən 2 milyard dollar azalacaq. Kompleksin inşası zamanı 10 min nəfər, fəaliyyəti zamanı isə min nəfər işçi çalışacaq. Kompleksin tikintisi nəticəsində Petkim kompleksi xammalla təmin olunmalı, ARDNŞ dizel yanacağı, aviasiya kerosini və kimya sənayesi üçün xammalla Aralıq dənizi bazarına çıxmalıdır. Bütövlükdə, “SOCAR-TURCAS” birləşmiş müəssisəsi “Petkim”ə 2023-cü ilə qədər 10 milyard dollar sərmayə qoymağı planlaşdırır¹².

ATİB-in fəxri sədri Ahmet Erentok bu layihə ilə bağlı bildirib ki, Türkiyə və Azərbaycan arasında sarsılmaz qardaşlıq münasibətlərinin simvollarından olacaq “STAR” neft-kimya kompleksi ölkələrimiz arasındakı strateji müttəfiqliyi daha da gücləndirəcək: “25 oktyabr Azərbaycan və Türkiyə üçün tarixi gündür. Azərbaycan nefti artıq xammal kimi deyil, əlavə dəyər yaradılaraq yarımfabrikatlar və hazır məhsul kimi üçüncü ölkələrə ixrac ediləcək. Eyni zamanda, istehsal edilən məhsullar Türkiyənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı, idxalı əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq. Həmçinin, hər iki ölkə iqtisadiyyatlarının əsas sektorlarından olan neft-kimya komplekslərinin inteqrasiyası digər sektorlar üçün multiplikator effekti rolunu oynayaraq onların da inteqrasiyasına gətirib çıxara bilər. Hazırkı Avropa Birliyinin əsasında Avropa Kömür və Polad Birliyi dayanır. Azərbaycan və Türkiyənin neft-kimya komplekslərinin inteqrasiyasının regionda analoji nəticəyə gətirib çıxaracağı iddiasından uzaqam. Amma bu inteqrasiya iki qardaş ölkə iqtisadiyyatlarının ümumi bir vəhdət halında çalışması istiqamətində ciddi addım olacaq. Bir sözlə, Türkiyə və Azərbaycanın strateji gücünü artıracaq bu layihə ölkələrimizin regiondakı və dünyadakı mövqelərini daha da qüvvələndirəcək”¹³.

» Ticarət münasibətləri

Son on ildə iki ölkə arasında mal dövriyyəsi, demək olar ki, 10 dəfə artıb və hazırda ildə 2,5 milyard dollar təşkil edir. 2010-cu ildə Türkiyə və Azərbaycan arasında mal dövriyyəsi 12,2 faiz artıb. 2010-cu ildə Azərbaycana Türkiyədən 771.2 milyon dollarlıq mal idxal edilib ki, bu da idxal üzrə əsas tərəfdaş ölkələr arasında Rusiyadan sonra 2-ci mövqedir. Azərbaycanın əsas idxal tərəfdaşları arasında Türkiyənin mövqeyi (*Rusiyadan sonra 2-ci yer*) son dörd ildə dəyişmədən stabil qalır¹⁴. 2010-cu ildə Türkiyəyə 170.8 milyon dollarlıq mal ixrac olunub¹⁵. Bu göstəriciyə görə, Türkiyə Azərbaycanın ixrac üzrə əsas tərəfdaşları sırasında hətta Taylanddan da geridə qalır. İdxal-ixrac

12 http://abc.az/news_28_11_2011_59966.html

13 <http://www.atib.az> (2011)

14 <http://www.azstat.org> (2011)

15 <http://www.customs.gov.az> (2011)

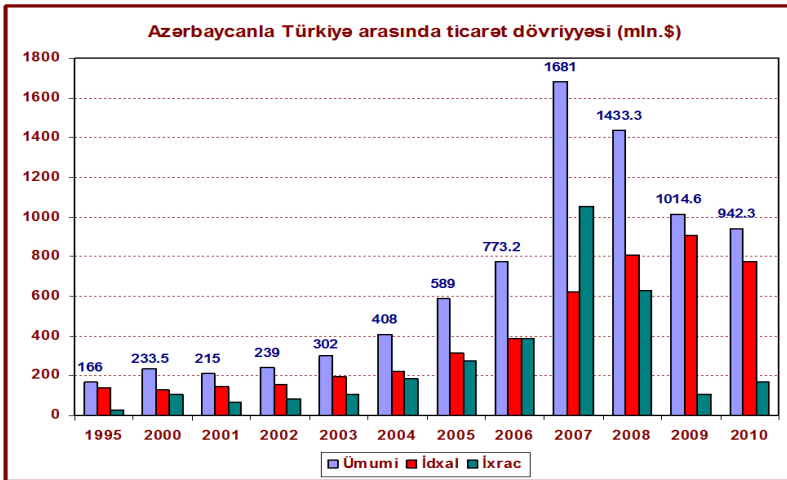
üzrə Türkiyə və Azərbaycanın rəsmi statistik mənbələri, aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, fərqli məlumatlar verir.

Azərbaycan-Türkiyə ticarət dövriyyəsinə dair hər iki ölkədən statistik göstəricilər

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Azərbaycanın rəsmi statistikasına əsasında						
İxrac (mln.\$)	276	388.2	1056.3	626.2	107.6	170.8
İdxal (mln.\$)	313	385	624.6	807.1	906.9	771.2
Türkiyənin rəsmi statistikasına əsasında						
İxrac (mln.\$)	272.3	340.5	329.7	928.4	752.8	865.1
İdxal (mln.\$)	528.1	695.3	1047.7	1667.5	1400	1551

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi; Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsi; Türkiyə İstatistik Kurumu

Tərəflər yaxın illərdə qarşılıqlı mal dövriyyəsinə 5 milyard dollara çatdırmağı nəzərdə tutur. Türkiyənin Azərbaycana yönəlik ixracatının 85.6 %-i sənaye məhsulları, 10.96%-i isə kənd təsərrüfatı mallarıdır. Türkiyənin Azərbaycandan idxalatında isə 81.9%-i neft və təbii qaz təşkil edir (2009)¹⁶.

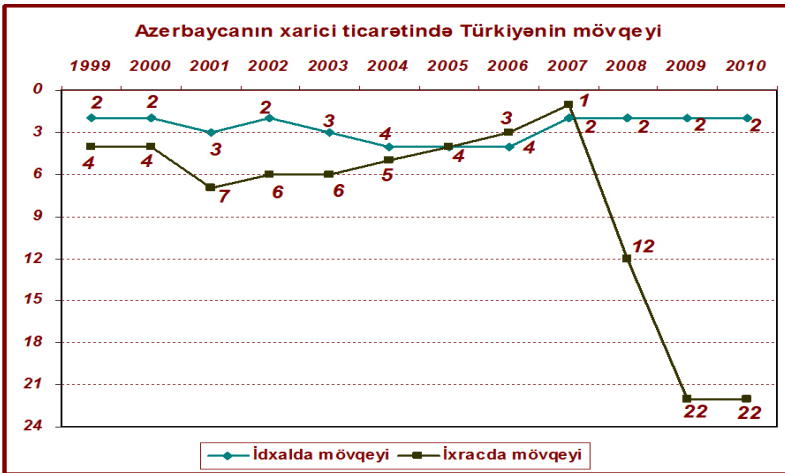

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

¹⁶ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>

Azərbaycanla Türkiyə arasında ticarət dövriyyəsi diaqramından da görüldüyü kimi, iki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsinin dinamikası son 5 ildə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha yüksək olub. Azərbaycanla Türkiyə arasında ticarət dövriyyəsi 1995-ci ildə cəmi 167 milyon dollar, 2000-ci ildə 234 milyon dollar, 2005-ci ildə isə 589 milyon dollar təşkil edib. Bu ticarət dövriyyəsi Azərbaycanın ümumi xarici ticarət dövriyyəsinin müvafiq olaraq 1995-ci ildə 12.8%-i, 2000-ci ildə 8%-i, 2005-ci ildə isə 7%-ini təşkil edib. 1995-ci ildə Azərbaycanın idxal əməliyyatlarının beşdə biri (21%-i), 2000-ci ildə 11%-i, 2005-ci ildə isə 7.4%-i Türkiyə ilə aparılan əməliyyatların payına düşüb.

Qeyd edək ki, son illər Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyü çərçivəsində də Türkiyə ilə əməkdaşlığı uğurla davam etdirir. Azərbaycan Milli Məclisində müzakirə edilən yeni Gömrük Məcəlləsinin həmmüəllifləri arasında Türkiyə ekspertləri də var. Bu sənəd ölkənin gömrük sisteminin və tətbiq edilən gömrük rejimlərinin təkmilləşməsinə nəzərdə tutur. İndiki mərhələdə iki ölkə arasındakı mövcud gömrük qanunvericiliyi, gömrük statistikasına və gömrük hesabatlarının unifikasiyasına da ehtiyac duyulur.

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Qarşılıqlı artan maraqlar ölkələrimiz arasındakı ticarət əlaqələrinə də pozitiv təsir göstərüb. Azərbaycanın idxalda əsas tərəfdaşlarının siyahısında

Türkiyə 2006-cı ildə 4-cü, 2007-2010-cu illərdə isə 2-ci mövqeyə sahib olub¹⁷. İxrac tərəfdaşları arasındakı mövqe isə son illər bir qədər geriləyib (2006-cı ildə 3-cü, 2007-ci ildə 1-ci, 2008-ci ildə 12-ci, 2009 və 2010-cu illərdə 22-ci) ki, bu da ölkəmizin ixrac həcminin neft və təbii qaz hesabına 2007-ci ildən sonra xeyli genişlənməsi və Türkiyənin daha çox bu çərçivədə tranzit rol oynaması ilə bağlıdır. Hesablamalar göstərir ki, xarici ticarətin neft-qaz faktorundan təmizlənməsi zamanı Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsidəki payına görə Türkiyə Rusiyanı da qabaqlayaraq birinci yeri tutur. 2011-ci ilin birinci yarısında bu göstəricilər müvafiq olaraq 166,1 milyon dollar və 599,8 milyon dollar təşkil edib. 2011-ci ilin 10 ayı ərzində iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 1.4 milyard. dollardan çox olub. O cümlədən, idxalın həcmi 990 milyon dollar, ixracın həcmi isə 400 milyon dollar təşkil edib. Ötən ilin analoji dövrü ilə müqayisədə ticarət dövriyyəsi 85%, idxal 64%, ixrac 2,7 dəfə artıb¹⁸.

Azərbaycanın Türkiyədən ticari dəyərinə görə 10 əsas əmtəə qrupu və növü üzrə idxal										
Məhsullar	2006		2007		2008		2009		2010	
	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)
1. Metal konstruksiyalar	7571	15462	10080	18315	15139	31282	17460	38755	17839	40852
2. Kağız məhsulları	2723	9541	6378	26365	8361	34904	9521	36489	11181	38288
3. Sintetik yuyucular	12719	14456	15834	20947	18177	28267	20898	33397	22437	37709
4. Qara metal məmulatlar	14299	11036	33192	18490	77295	66215	81987	106670	26507	23858
5. Mebellər (ədəd)	49786	7004	82918	12024	81468	11534	77622	13350	119104	23688
6. Plastik məmulatlar	4940	4601	6844	6077	6784	9649	10710	12661	15344	22944
7. Sement və sürtkü yağları	6238	3063	19511	5866	292041	19432	208858	17046	111116	16653
8. Kənd təsər. maşın. (ədəd)	46	2249	216	16991	168	12196	33340	12821	12109	16613
9. Mafitil və kabellər	2141	6964	2238	10542	2129	8002	3627	15286	2456	12551
10. Təzə meyvə - tərəvəz	7513	1073	6608	1000	9176	2257	12520	4678	39916	11815

17 <http://www.azstat.org> (2011)

18 http://abc.az/news_28_11_2011_59965.html

Azərbaycanın Türkiyəyə ticari dəyərinə görə 10 əsas əmtəə qrupu və növü üzrə ixracı										
Məhsullar	2006		2007		2008		2009		2010	
	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)	Miqdarı (ton)	Məbləği (min \$)
1. Xam neft və distilyatlar	297700	116210	1723	838804	625800	274462	---	---	64446	32968
2. Ağ neft və benzin	3.3	1565	13100	7223	10300	10298	15500	13444	3486	3474
3. Qazoyl (dizel, min ton)	310	174468	182	112022	237300	208353	94	42955	78	46186
4. Sürtkü yağları	19914	8558	38657	13657	11061	5656	14536	4994	41548	17961
5. Spirtlər və törəmələri	9138	5516	6343	5061	6971	6555	3822	3392	10489	9050
6. Etilen polimerləri	35768	32908	18934	22882	28458	39274	5349	5539	19903	21509
7. Xam mis və alüminium	8693	15074	11069	20986	29061	58643	5010	3866	5286	7544
8. Emalsız dari (min adəd)	1317	3110	928	985	690	1520	739	2025	1331	3877
9. Elek.enerjisi (mln.kVt/s)	---	---	15	539	61	2125	126	4411	138	5329
10. Meyvə-taravəz şirələri	2311	1527	429	704	82	443	505	1858	769	2168

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

İki ölkə arasında ticarət həcminin artmasına mane olan ən böyük əngəl gömrük rüsumları və vergi yükünün ağırlığıdır. Gürcüstanla Türkiyənin tətbiq etdiyi “ticari imtiyazlara dair dövlətlərarası anlaşma” (“*intercountry adoption agreement on trade preferences*”) bu problemdən çıxış yoludur. Türkiyəyə idxal edilən Yunanıstan istehsalı olan polietilen Avropa Birliyi ilə Türkiyə arasındakı gömrük birliyi anlaşması əsasında gömrük rüsumundan azad olduğu halda, Azərbaycandan idxal edilən polietilenden gömrük rüsumu tutulur. Eyni şəkildə, Azərbaycana idxal edilən Rusiyada istehsal olunmuş sement gömrük rüsumundan azad olduğu halda, Türkiyədən idxal edilən sementdən gömrük rüsumu alınır. Amma iki ölkə arasında yuxarıda qeyd olunan anlaşma baş tutarsa, qarşılıqlı ticarət həcmi ən azı 2-3 dəfə artar, hətta gömrüklərdəki ləngidici prosedurlar böyük ölçüdə aradan qalxar. Həmçinin, xüsusi gömrük güzəştlərinin tətbiq ediləcəyi sənaye məhsullarının siyahısının hazırlanması və xüsusilə də, Türkiyədən idxalında son dövrlər fasilələr yaranan məhsulların idxalının təşviqi, hər iki

ölkənin gömrük nümayəndələrinin iş adamları ilə mütəmadi görüşüb cari vəziyyəti müzakirə etmələri vacibdir. Gömrük rüsumları ilə yanaşı, gömrük rəsmiləşdirməsi, gömrük rejimlərinin seçimi və gömrük anbarlaşmasında da güzəştlərin tətbiq edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Yuxarıda istinad edilən orta q planına əsasən Azərbaycanın və Türkiyənin aidiyyəti qurumları tərəfindən iki ölkə arasında Preferensial Ticarət Sazişinin imzalanması imkanları araşdırılacaq. İki ölkənin özəl sektora aid qurumları və firmaları arasındakı iqtisadi və ticarət fəaliyyətindən irəli gələn biləcək problemlərin mümkün qədər tez və ədalətli həlli üçün İşçi Qrupu yaradılacaq. Azərbaycan-Türkiyə İş Şurasının yığıncaqlarının mütəmadi olaraq ildə bir dəfə keçirilməsi məqsədilə hər iki ölkənin müvafiq qurumları təşviq ediləcək, Azərbaycanda və Türkiyədə təşkil olunan beynəlxalq sərgilərdə hər iki ölkənin firmalarının intensiv iştirakı dəstəklənəcək, ildə bir dəfə ticarət heyətləri arasında qarşılıqlı tədbirlərin təşkili təmin ediləcək.¹⁹

Naxçıvan-İqdir sərhəd bölgəsində azad iqtisadi zonanın formalaşdırılması istiqamətində iki ölkənin müvafiq qurumları arasında dialoq başlanmalıdır. Bu, Naxçıvanın inkişafı ilə yanaşı, Türkiyənin depressiv iqtisadi rayonları hesab edilən Qars və İqdir şəhərlərinin də inkişafına dəstək verir. Yeri gəlmişkən, Ermənistanla sərhədlərin açılmasının tərəfdarlarının əsas arqumentlərindən biri budur ki, bu proses Türkiyənin şərq rayonlarının inkişafına gətirib çıxaracaq. Məhz buna görə Ermənistanla həmsərhəd olan Türkiyənin Qars və İqdir şəhərlərinin iqtisadi problemlərinin həllində Azərbaycan qardaş ölkəyə dəstək verməlidir.

» Sənaye, kənd təərrüfatı və turizm sahəsində əməkdaşlıq

Birgə iqtisadi əməkdaşlıq proqramı və onun icra planına əsasən Azərbaycan və Türkiyənin qurum və firmalarının hər iki ölkədəki investisiya, sənaye istehsalı və modernləşdirmə fəaliyyətlərində iştirakları təşviq ediləcək. Bu çərçivədə, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasındakı əməkdaşlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə kiçik və orta sahibkarlıq üçün məlumat bazalarının qarşılıqlı tətbiqi, məlumat və təcrübə mübadiləsinin aparılması, mütəxəssis mübadiləsinin həyata keçirilməsi kimi tədbirlər həyata keçiriləcək. Sənaye sahəsindəki əməkdaşlığın inkişafını

¹⁹ Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq Proqramı və İcra Planı (1 fevral 2008-ci il) <http://www.e-qanun.az> (2008)

təmin etmək üçün hər iki ölkənin investisiya proqramları və prioritet sektorları haqqında mütəmadi qaydada məlumat mübadiləsi aparılacaq.²⁰ Kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində isə işlər *Azərbaycan-Türkiyə Kənd Təsərrüfatı İcra Komitəsinin* fəaliyyətləri çərçivəsində həyata keçiriləcək, mövcud saziş və protokollarda nəzərdə tutulan əməkdaşlıq sahələri ilə yanaşı, yeni əməkdaşlıq sahələrinin müəyyən edilməsinə dair fikir mübadiləsi aparılacaq. Azərbaycanın və Türkiyənin turizm potensialının hər iki ölkə vətəndaşlarına yüksək səviyyədə tanıtılması məqsədilə əməkdaşlıq davam etdiriləcək, hər iki ölkənin dövlət qurumları və özəl şirkətləri arasında əlaqələr genişləndiriləcək, Azərbaycandakı turizm infrastrukturunun yenilənməsi və ya inkişafı istiqamətindəki işlərdə əməkdaşlıq imkanları müzakirə ediləcək. Bununla əlaqədar, bu Proqramın və İcra Planının qüvvəyə minmə tarixindən etibarən altı ay ərzində bir tədqiqat tipli hesabat hazırlanacaq və hər iki ölkənin müvafiq qurum və təşkilatlarına təqdim olunacaq. Müştərək turizm layihələrinin həyata keçirilməsi sahəsində hər iki ölkənin investorlarının təşviq edilməsi istiqamətində işlər görülməkdir. Türkiyənin müvafiq təhsil qurumları ilə Azərbaycanda yeni yaradılmış Azərbaycan Turizm İnstitutu arasında əlaqələr yaradılacaq və Türkiyədən mütəxəssislər dəvət ediləcək.

» Nəqliyyat və rabitə sahəsində əməkdaşlıq

Tikintisinə 2008-ci ildə start verilən və 2012-ci ildə başa çatdırılması planlaşdırılan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin işə düşməsi ilə Azərbaycanla Türkiyə arasında qurulması nəzərdə tutulan strateji infrastruktur xətləri böyük ölçüdə başa çatacaq ki, bu da hər iki ölkənin regiondakı strateji, geosiyasi və geoiqtisadi nüfuzunun daha da güclənməsini şərtləndirəcək. Azərbaycan, həmçinin, Qarsdan Naxçıvana dəmiryolunun tikintisi ilə Naxçıvanla birbaşa dəmiryolu əlaqəsinin qurulmasına nail olacaq. Qars-Axalkalaki (*Gürcüstan*) arasında 98 kilometrlik yeni bir dəmiryolunun tikintisi, Gürcüstanda isə 160 kilometrlik mövcud dəmiryolunun modernləşdirilməsi ilə birlikdə Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan dəmiryolu şəbəkələrinin birbaşa birləşdirilməsini nəzərdə tutan “Bakı-Tbilisi-Qars” dəmiryolu layihəsinin 2012-ci ildə tam reallaşdırılması da planlaşdırılır²¹. Bundan başqa, Türkiyə Dövlət Dəmiryolları İşlətməsi ilə

20 <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&dodid=13851&doctype=0> (2011)

21 <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>

Azərbaycan Dövlət Dəmiryolu İdarəsi arasındakı institusional əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, strateji əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi məqsədilə Xəzər və Qara dəniz hövzələrində multimodal yükdaşımalarda inkişafı nəzərdə tutulur.

Rabitə sahəsində isə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında Trans-Asiya-Avropa fiber-optik kabel xətti bağlantısının Gürcüstan üzərindən çəkilməsi, Türkiyə ilə Naxçıvan arasında fiber-optik kabel xəttinin çəkilməsi, Azərbaycanın Türksat A.Ş. peyklərinin rabitə və yayım həcmələrindən faydalanması, Azərbaycanda informasiya texnologiyaları ilə əlaqədar Azad İqtisadi Zonanın - İT Texnoparkının yaradılmasında Türkiyə ilə əməkdaşlıq məsələləri gündəmdədir.

» İnsan resurslarının sərbəst hərəkəti

Yuxarıda adını çəkdiyimiz “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilənin 18-ci maddəsində qeyd olunur ki, tərəflər milli qanunvericiliklərinə uyğun olaraq vətəndaşlarının bir-birinin ölkələrinə gediş-gəlişinin asanlaşdırılması, bir tərəfin vətəndaşının digər tərəfin ölkəsində yaşamasının, daşınmaz əmlak əldə etməsinin, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması və sosial müdafiəsinin təmin olunması üçün tədbirlər görəcəkdir.

Əslində, məsələ daha geniş qoyulub və fikrimizcə, məsələyə daha geniş prizmadan yanaşsaq, ölkələrimiz arasında əmək (işçi) resurslarının sərbəst hərəkəti barədə anlaşmanın imzalanmasına ehtiyac var. Başa düşürük ki, hazırkı məqamda bunun reallaşması olduqca çətin məsələdir, lakin artıq bu barədə düşünməyə və çalışmağa başlamaq lazımdır. Bu baş verərsə, hər iki ölkənin vətəndaşları qarşılıqlı olaraq ixtisaslarına uyğun və əməkhaqqı gözləntilərinə cavab verən işlər üzrə həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə rahat şəkildə işləyə bilirlər. Əslində, bu zaman Azərbaycanın əldə etdikləri Türkiyənin əldə etdiklərindən daha çox olacaq. Türkiyə iqtisadiyyatı miqyasına görə Azərbaycan iqtisadiyyatından dəfələrlə böyükdür. Nəticədə işçi axınında balansın Azərbaycanın xeyrinə müsbət olacağı aydındır. Digər tərəfdən, bu, Azərbaycana qısa müddət ərzində xidmət, turizm, telekommunikasiya, səhiyyə, sənayenin müxtəlif sahələri və kənd təsərrüfatı üzrə peşəkar kadrlar əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Son zamanlar tez-tez səsləndirilən üçüncü ölkələrdə birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün qeyd etdiyimiz məsələlər vacibdir. Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyinin üzvü olan Türkiyə sərmayəli şirkətlərdən bir çoxu ilk zamanlar işə başlarkən peşəkar yerli kadrlar tapa bilmədiklərindən Türkiyədən ixtisaslı kadrlar gətirməli olurdular. Lakin apardığımız monitorinq göstərir ki, getdikcə Türkiyədən gələn işçiləri onların yanında yetişmiş yerli işçilər əvəz etməyə başlayır. Nəticədə şirkətlərdə yerli işçilər mütləq çoxluğa malik olurlar. Bundan sonra isə həmin şirkətlər Azərbaycan vətəndaşı olan işçilərindən Türkiyədə, o cümlədən digər ölkələrdə həyata keçirdikləri layihələrdə də istifadə edirlər. Beləliklə, əməyin sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi ilə üçüncü ölkələrdə birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün ciddi kadr potensialını formalaşdırmaq mümkündür.

İki ölkənin iş adamları üçüncü ölkələrdə, xüsusilə də keçmiş sovet respublikalarında birgə ciddi nailiyyətlərə imza ata bilirlər. Azərbaycanla Türkiyə arasındakı əlaqələr kompleks şəkildə gücləndirilərək, sinerji yaradılmalı və bu, ölkələrimiz arasında mövcud olan münasibətlərlə yanaşı, digər ölkələrlə əlaqələrə də töhfə verməlidir.

Beləliklə, Azərbaycan bu prosedən keyfiyyətli insan resursları axını, Türkiyə isə işsizlik probleminin müəyyən qədər də olsa yumşalması faydasını görəcək. Qarşılıqlı viza tələbinin, ümumiyyətlə, ləğv edilməsi və MDB məkanında tətbiq edilən vizasız rejimin bu halda Türkiyə vətəndaşlarına tətbiq edilməsi vacibdir. Azərbaycana daxil olarkən cəmi 3 ölkənin vətəndaşları viza haqqı ödəməkdən tamamilə və ya qismən azad ediləblər ki, bunlar da Türkiyə, Pakistan və Yaponiya vətəndaşlarıdır.

Hazırda Azərbaycanda 11,3 min əmək miqrantı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur. Əgər 2006-cı ilə kimi Azərbaycan işçi qüvvəsi ixrac edirdisə, ölkə 2011-ci il iyunun 1-nə təxminən 90 ölkədən miqranta malikdir. Burada Rusiya, *Türkiyə* və İran üstünlük təşkil edir²².

» Enerji daşıyıcılarının ixracı sahəsində əməkdaşlıq

Azərbaycanla Türkiyə arasında 20 illik iqtisadi əməkdaşlıqda enerji sahəsi xüsusi yer tutur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz ixrac kəmərlərində Türkiyə həm tranzit, həm də layihə iştirakçısı kimi çıxış edir. BTC-də TPAO-nun payı 6.53%, “Azəri-Çıraq-Günəşli”

²² <http://www.apa.az> (2011)

layihəsində 6.75%, “Şahdəniz” layihəsində 9%-dir²³. Beş il əvvəl - 2006-cı il iyunun 4-də ilk neft partiyası BTC ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ərazisindən 1.768 km məsafə qət edib, Ceyhan limanına çatdı.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri “Şahdəniz” yatağından hasil edilən qazın bir hissəsini (7,7 mlrd. m³) Bakıdan Türkiyənin Ərzurum şəhərinə nəql etmək üçün tikilib. Uzunluğu 970 km olan, məhsuldarlığı ildə 30 mlrd. m³ olan kəmərlər BTC-yə paralel çəkilib. Kəmərin tikintisi 2004-cü ildə başlayıb və 2006-cı ilin sonunda başa çatıb. Bağlanmış müqaviləyə müvafiq olaraq Türkiyə 15 il ərzində 91,0 milyard m³ qaz alacaq²⁴. Ərzurum şəhərindən kəmərlər Türkiyənin daxili qaz kəmərləri şəbəkəsinə qoşulacaq ki, bu da Azərbaycan qazının Türkiyənin qərbinə nəql olunaraq Cənubi Avropa ölkələrinə çıxmasına imkan yaradacaq. Beləliklə, Azərbaycan qazını nəinki Türkiyəyə, həm də Türkiyə üzərindən Yunanıstana, İtaliyaya, Balkan yarımadasına və başqa Avropa ölkələrinə ixrac etmək mümkün olacaq.

Eyni zamanda, ARDNŞ Yaxın Şərqi bazarına da Türkiyə vasitəsilə çıxmaq istəyir. Azərbaycan qazının Suriyaya tədarüku 65 km-lik Türkiyə-Suriya (*Kilis-Hələb*) boru kəməri çəkiləndən sonra mümkün olacaq. Amma Suriyadakı siyasi qeyri-sabitlik layihənin müddətinə təsir edə bilər. Türkiyənin BOTASŞ şirkəti bu marşrutu gələn il başa çatdırmağı planlaşdırır. O, Türkiyəni Hələblə birləşdirəcək və ARDNŞ-ə qazını İordaniya və İsrailə satmaq imkanı verəcək.

Türkiyə və Azərbaycanın əməkdaşlıq edə biləcəyi növbəti layihə “Nabukko”dur. “Nabukko” layihəsi (“TAP” və “ITGI” layihələri ilə paralel) Xəzər regionundan təbii qazın Rusiyadan yan keçməklə, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya və Avstriyadan Avropa ölkələrinə nəqlini nəzərdə tutur. Bu layihə ildə 31 milyard kubmetr qaz nəqli üçün nəzərdə tutulub ki, bu da 2020-ci ildə Avropa İttifaqının tələbatının 5%-ə qədərini təşkil edəcək. Layihə iştirakçıları Avstriyanın “OMV”, Macarıstanın “MOL”, Bolqarıstanın “Bulgargaz”, Rumıniyanın “Transgaz”, Türkiyənin “BOTASŞ” və Almaniyanın “RWE” şirkətləridir. Hər birinin layihədə iştirak payı 16,7%-dir. “Nabucco Gas Pipeline International GmbH” və beş tranzit ölkəsinin (*Avstriya, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya və Türkiyə*) səlahiyyətli nazirləri arasında layihəyə dəstək sazişinin imzalanması ilə “Nabukko” boru kəməri üzrə hüquqi çərçivələr tamamlandı. Layihəyə artıq imzalanan

23 <http://socar.az/btc-az.html> (2011)

24 <http://socar.az/btc-az.html> (2011)

dəstək sazişləri Nabukko Konsorsiumuna daxil olan şirkətlər və hər bir tranzit ölkəsinin hökuməti arasında imzalanan ikitərəfli hüquqi sazişlərdir. Dəstək sazişlərinin əsas elementləri Türkiyə qanunvericiliyi əsasında Avropa İttifaqının yardımı ilə işlənib hazırlanmış səmərəli tranzit rejiminin təsdiq olunması, “Nabukko” boru kəmərinin qanunda potensial dəyişikliklərdən müdafiəsi və layihənin gələcək icrası üçün qanunverici və inzibati fəaliyyətə dəstəkdən ibarətdir.

İki ölkə arasında qaz sahəsində əməkdaşlığın perspektivləri çox əhatəlidir. Azərbaycan 2011-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi üçün əlavə vəsait ayırıb. Həmçinin elektrik enerjisi sahəsində əməkdaşlıq, xüsusən Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycanın elektrik ötürücü xətlərinin birləşdirilməsi, habelə Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracı da rəsmi gündəmədir.

Enerji sahəsində iki ölkə arasında uzun müddət müzakirə predmeti olan təbii qazın nəqli qiymətlərində yeni formul artıq razılaşıdırılıb. Bununla da həm “Şahdəniz” yatağı üzrə 1-ci fazada Türkiyəyə satılmış qazın yeni qiymətləndirilməsindən sonra həmin ölkənin qaz borcu problemi, həm də 2-ci faza üzrə yeni nəql həcmi və qiyməti problemi xeyli dərəcədə həllini tapıb. 2010-cu il dekabrın sonunda Türkiyə “Şahdəniz” səhmdarlarına qaza görə borcunu da ödəməyə başlayıb. 2010-cu ilin iyununda rəsmi Bakı və Ankara Türkiyə bazarında qazın qiyməti və “Şahdəniz 2” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan qazının həcmi üzrə razılıq əldə edib.

“Şahdəniz”in işlənməsinin 2-ci mərhələsindən Türkiyəyə ildə 6 mlrd. kubmetr və Türkiyədən tranzitlə Avropaya 10 mlrd. kubmetr qaz göndərilməsi realdır. “Mərhələ 2” layihəsi çərçivəsində boru kəmərinin tikintisi də daxil \$25-30 milyard investisiya qoyulacaq. “Şahdəniz” qazının əsas alıcısı olan Türkiyə daim alış həcmi azaldır. Əgər 2008-ci ildə bu ölkə Azərbaycandan 5,3 milyard kubmetr qaz almışdysa, 2009-cu ildə 5,1 milyard kubmetr, ötən il cəmi 4,9 milyard kubmetr qaz alıb. 2011-ci ildə həmin göstəricinin 4,75 milyard kubmetrə düşəcəyi gözlənilir²⁵.

2011-ci ilin oktyabrında iki ölkə arasında Türkiyənin Azərbaycandan qaz almasına və Azərbaycan qazının Türkiyə ərazisindən Avropaya tranzitinə imkan verən bir sıra mühüm qaz ixracı sazişləri imzalanıb. Bu sənədlərə Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında hökumətlərarası saziş, ARDNŞ və “BOTAS” arasında, eləcə də Azərbaycan Qaz Təchizatı

25 <http://www.milli.az> (2011)

Şirkəti ilə “BOTAS” İnterneşnal Limitid arasında qaz satışı sazişləri, ARDNŞ və “BOTAS” arasında qaz tranziti sazişi və Azərbaycan mənşəli qazın Türkiyə ərazisi vasitəsilə tranziti üçün şərt və qaydaları müəyyən edən çərçivə sazişi daxildir. Sazişlərə uyğun olaraq Türkiyədən tranzit ya “BOTAS”-ın mövcud ötürmə şəbəkəsinin modernləşdirilməsi, ya da Türkiyə ərazisində yeni bir boru kəmərinin yaradılması yolu ilə həyata keçiriləcək. Bu sənədlər “Şahdəniz” yatağının tammiqyaslı işlənməsi üçün və Azərbaycanın Xəzərdəki bu nəhəng qaz yatağında “Mərhələ-2” qazını Türkiyəyə və Avropa bazarlarına çıxarmaq üçün imkanlar açır. “Şahdəniz” yatağının işlənilməsinin 2-ci mərhələsi Azərbaycan qazını Avropaya və Türkiyəyə çatdıracaq nəhəng bir layihədir. Bu layihə yeni “Cənub qaz dəhlizi” vasitəsilə Avropa bazarlarına qaz təchizatını və enerji təhlükəsizliyini artıracaq. Layihənin 1-ci mərhələsində hasil olunan ildə təqribən 9 milyard kubmetr qaza ildə 16 milyard kubmetr qaz əlavə ediləcəyi gözlənilir. Bu, dünyada ən böyük qaz işlənməsi layihələrindən biridir²⁶.

» Monetar və maliyyə sahəsində əməkdaşlıq

“Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq Proqramı və İcra Planı”na görə, Azərbaycan və Türkiyə bankları arasındakı əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq davam etdiriləcək. Azərbaycanda kapital bazarı və birjaların inkişafı məqsədilə əməkdaşlıq aparılacaq, bu sahədə Azərbaycanın ehtiyac duyduğu texniki yardım və mütəxəssisləri imkanlar çərçivəsində Türkiyə təmin edəcək²⁷.

Ortaq monetar məkanın qurulmasında milli valyutaların rolu danılmazdır. Yeni türk lirəsi (TRY) yeni Azərbaycan manatı (AZN) qarşısında son 5 ildə müxtəlif məzmunlu faktorların təsiri ilə dəyişkən məzənnə sərgiləyib. 2006-cı ilin ortalarına qədər davam edən lirədə dalğalı ucuzlaşmanı, 2008-ci ilin əvvəllərinə qədər davam edən dalğalı bahalaşma əvəz edib. 2008-ci ilin əvvəllərindən 2009-cu ilin əvvəllərinə qədər isə durğunluq və yenidən lirənin manat qarşısında bahalaşması dönməli olub. 2009-cu ilin aprelində isə lirə bir qədər bahalaşaraq 1 TRY = 0.5 AZN həddinə çatıb. Ancaq 2010-2011-ci illər ərzində bu məzənnədə

²⁶ <http://socar.az/3889-news-view-az.html>

²⁷ <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=13851&doctype=0>

dəyişikliklər olub. 2011-ci ilin ortalarına doğru yeni türk lirəsi daha da ucuzlaşaraq $1 \text{ TRY} = 0.42 \text{ AZN}$ həddinə düşüb²⁸. Dolayısı ilə liranin uzunmüddətli bahalaşma trendinə keçəcəyi ehtimalı o qədər də yüksək deyil. Manat təqribən eyni reaksiyanı avro və dollar qarşısında da göstərib. Lirə isə avro və dollar qarşısında qısa vaxt intervalında daha dəyişkən və fluktual məzənnəyə malik olur və onun global valyuta bazarında baş verənlərə təbii olaraq daha həssas olduğunu söyləmək olar. Azərbaycanın Türkiyə ilə qarşılıqlı ticarət əməliyyatları hesablaşmalarının üçüncü ölkə valyutasından istifadə etmədən manat-lirə bazasında aparılması perspektivi realdır. Çünki qarşılıqlı ticarət dövriyyəsi artdıqca tranzaksiya və mübadilə xərclərini azaltmaq üçün üçüncü valyutadan istifadə etməyərək, ödəmələrin birbaşa manat-lirə bazasında aparılması zərurəti də artır.

» Yekun

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı ticarət və investisiya həcminin yüksələn dinamikasına baxmayaraq, fikrimizcə, ümumi dövriyyə qarşılıqlı potensialı əks etdirmir. Çıxış yolu kimi isə Türkiyədən Azərbaycana idxal edilən sənaye və investisiya təyinatlı malların, o cümlədən xammal və yarımfabrikatların gömrük rüsum və vergilərindən azad olunmasını vurğulamaq istərdik. Digər ticari mallar üzrə isə tətbiq olunan gömrük rejimi qaydaları və rüsum səviyyələri saxlanıla bilər. Eyni zamanda, türk iş adamlarının Azərbaycandakı nisbətən ucuz işçi qüvvəsi və daha az istehsal xərclərindən yararlanaraq istehsallarını burada qurmaları və Azərbaycan üzərindən Orta Asiya və digər region ölkələrinə mallarını ixrac etmələri səmərəli olardı. MDB ölkələrinə (*Türkmənistan istisna olmaqla*) güzəştli gömrük rejimi tətbiq olunur. Azərbaycanın türk mallarını reeksport etmək imkanları da genişdir. İki ölkə arasında qeyri-tarif baryerlərinin (*non-tariff barriers*) də yumşaldılması mühümdür.

Regionda Rusiya-Gürcüstan konfliktini, Yaxın Şərqdə baş verənlər və Ermənistanla sərhədlərin açılması ajiotajı nəticəsində yaranan yeni reallıqlar və bunun ikitərəfli əlaqələrə təsiri məsələsi nəzərdən keçirilməlidir. Bölgədəki enerji layihələrinin (“Nabukko”, “Mavi axın 2”, “Cənub axını”) perspektivi, Azərbaycan və Türkiyənin bu istiqamətdə regional aktorlarla, o cümlədən

28 <http://www.cbar.az> (2011)

Avropa Birliyi ilə əlaqələri, həmçinin ikitərəfli yeni enerji müqavilələrinin mümkün şərtlərinin müzakirəsi isə növbəti istiqamət olacaq.

Azərbaycan və Türkiyə arasında qaşılıqlı ticarət dövriyyəsi və investisiya qoyuluşları mütləq ölçüdə artsa da, bu, xüsusən son qlobal iqtisadi böhrandan sonra daha təhlükəsiz bazarların arandığı dövrdə iqtisadi əməkdaşlığın tam potensialını əks etdirmir. İkitərəfli investisiya və ticarət əlaqələrinin qarşısında duran milli qanunvericilik, gömrük və vergi sistemlərinin tələbləri ilə bağlı, həmçinin, qarşılıqlı əməkdaşlıq üçün sənaye və kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, digər klasterlərin tam müəyyən edilməməsi ilə əlaqədar problemlər geniş müzakirə olunmalıdır.

Türkiyənin iqtisadi baxımdan aktiv regionlarında Azərbaycanın investisiya imkanlarının tanınması və eyni zamanda, Azərbaycanda həmin işin görülməsi vacibdir. Sahibkarlıq subyektləri üzrə yoxlamalar və mövcud lisenziyalaşdırma prosesinin çətinliyi, ölkədə müntəzəm qalmadıqları üçün Türkiyədən gələn işçilərin tibbi sığortasının olmaması da problemlər sırasındadır. İqtisadi inteqrasiya səviyyəsi də iki ölkənin potensialına cavab vermir. Türkiyədə qlobal maliyyə böhranının təsiri ilə hələ də bir sıra sənaye müəssisələrində durğunluq hökm sürür. Onların bir qismi müəyyən təşviqlər ilə Azərbaycana köçürülsə, buradan çox perspektivli MDB ölkələri bazarlarına nəqliyyat baxımından daha rahat, iqtisadi baxımdan daha sərfəli şərtlərlə çıxış əldə edə bilərlər. Türkiyə tərəfi Azərbaycanda çalışan türk şirkətlərinin güzəştli şərtlərlə kreditlərlə təmin olunmasına da diqqət ayırmalıdır. Hər iki ölkənin şirkətlərinin qarşılıqlı şəkildə özəlləşdirmə müsabiqələrinə daha aktiv şəkildə qoşulmalarına ehtiyac var. Ölkələrimiz arasında təhsil, mədəniyyət və digər sosial əlaqələrin də inkişafına xüsusi diqqət verilməlidir. Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemlərinin uyğunlaşdırılması, ticarət logistikası imkanlarından bərabər istifadə ilə bağlı əməkdaşlıq da gücləndirilməlidir. Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin, xüsusilə investisiya əlaqələrinin koordinasiyası və mövcud vəziyyətin müntəzəm nəzərdən keçirilməsi üçün “Azərbaycan-Türkiyə Qarşılıqlı Sərmayələr üzrə Məşvərət Şurası”nın təsis edilməsi iqtisadi inteqrasiyanı gücləndirən addım olardı.

Baxmayaraq ki, ikitərəfli mədəni əlaqələr, sivil toplum səviyyəsində əlaqələrdən daha aktivdir və onun əsas təşkilatçısı hökumət təşkilatlarıdır, aşıqardır ki, sosial əlaqələri daha da kütləviləşdirmək lazımdır. Elə bir

qarşılıqlı effektiv platformalar formalaşdırılmalıdır ki, mədəni təsisatlar, sivil toplum qurumları, universitetlər, araşdırma mərkəzləri hökumətlərin çağırışı olmadan da ikitərəfli iqtisadi, mədəni, elmi, tarixi, sosial və ekoloji əlaqələrin inkişafına töhfə verə bilsinlər ²⁹.

29 Qeyd: yazıda istinad edilən əlavə mənbələr bunlardır: <http://www.deik.org.tr>; <http://www.setav.org>; <http://www.sam.gov.tr>

Gülmira RZAYEVA

Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin
İqtisadiyyatın təhlili və qloballaşma
şöbəsinin elmi işçisi

Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətləri: çağırışlar və perspektivlər

» Giriş

Azərbaycan və Türkiyənin siyasi, hərbi və iqtisadi münasibətləri son iyirmi il ərzində daha aktiv inkişaf etməyə başlayıb. Hər iki ölkənin möhkəm etnik, tarixi və coğrafi bağlılığı olsa da, siyasət və enerji sahələri üzrə münasibətlərdə müəyyən boşluqlar qalmaqdadır. “Yüksək siyasətə” (high politics) aid olan siyasi və hərbi əməkdaşlıq hələ də hər iki ölkə üçün prioritet təşkil etmir. Halbuki, “aşağı siyasətə” (low politics) aid olan ticarət və enerji münasibətləri daha önəmli forma alaraq, öz anlamından çıxıb və əgər belə demək mümkünsə, “yüksək siyasət” təəssüratı bağışlayır. Xüsusilə enerji əməkdaşlığı digər sahələrdəki münasibətlərə təsir göstərərək, onları yaxşılaşdırmaq və ya pisləşdirmək gücünə malikdir. Enerji məsələləri kommersiya və mənfəətlə bağlı olduğundan hər iki ölkə qərar verdikdə “rəasional seçim” nəzəriyyəsinə uyğun olaraq milli maraqlarından çıxış edir. Bu halda yuxarıda qeyd etdiyimiz etnik, tarixi və coğrafi bağlılıq kimi amillər qərarların qəbul olunmasında təsiredici gücə malik olmur.

Son iyirmi il ərzində bu iki türk dövlətinin enerji sektorunda mürəkkəb münasibətlər meydana gəlib. Müstəqiliyinin ilk illərində Azərbaycanın enerji sektoruna cəlb olunan ilk ölkələrdən biri Türkiyə olub. Keçən

əsrin 90-cı illərinin əvvəlindən indiyədək hər iki ölkə arasında enerji əməkdaşlığı üçüncü tərəflərin təsiri və çoxtərəfli münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilir. Bu mənada Türkiyənin siyasi və enerji ambisiyaları Türkmənistandan Avstriyaya, Rusiyadan Suriyayadək mürəkkəb geosiyasi kontekstdə inkişaf edir. Şübhəsiz, soyuq müharibədən sonrakı dövəmdə enerji sahəsində ikitərəfli münasibətlər yürüdülməsi və hər iki dövlətin tranzit və ya istehsalçı ölkə kimi yalnız öz maraqlarından çıxış etməsi, digər oyunçuların maraqlarının nəzərə alınmaması yanlış olardı. Bu baxımdan, Xəzər dənizi karbohidrogen resurslarının Türkiyə üzərindən qərbə nəql olunması barədə hər iki ölkə arasında aparılan danışıqlarda birtərəfli şərtlərin irəli sürülməsi, adətən, prosesin uzanmasına gətirib çıxarır və nəticə vermir. Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətlərində üçüncü tərəfin rolunu, bu və ya digər layihənin reallaşması üçün maraqlı qrupların lobbiciliyini və qərar verən zaman transmilli enerji şirkətlərinin təsirini nəzərə almaq vacibdir.

Məqalədə iki ölkə arasındakı mürəkkəb enerji münasibətlərində mövcud olan boşluqlar analiz edilib, bir-biri ilə bağlı qərarların qəbulunda güclü və zəif tərəflər sadalanıb, çoxmərhələli yanaşma çərçivəsində hər iki dövlətin rəasional seçiminin təhlili nəzərdə tutulub.

» Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəməri

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanın enerji sektoruna cəlb olunan ölkələrdən biri Türkiyə idi. Hələ 1993-cü ildə Türkiyənin dövlət şirkəti “BOTAŞ” neftin mümkün ixrac yollarını təklif edərək ən səmərəli və potensial marşrutun Bakı və Türkiyənin Aralıq dəniz limanı olan Ceyhan arasında olduğunu iddia edirdi. Eyni zamanda, Türkiyənin digər dövlət neft şirkəti “TPAO” (Türkiye Petroleri A.O.) “Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağından neft hasilatına dair danışıqlarda iştirak edən konsorsiuma daxil idi.

1993-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin xüsusilə enerji sahəsində yürütdüyü balanslaşdırılmış siyasəti rəsmi Ankaranı tək və əsas strateji tərəfdaş qismində görmür və bunun nəticəsi kimi “TPAO” Azərbaycan Beynəlxalq Əməkdaşlıq Şirkəti (ABƏŞ) konsorsiumunda yalnız 2% paya sahib olur¹. Bu fakt Azərbaycanın xarici siyasətinin qərb istiqamətində balanslaşdırılmış şəkildə formalaşmasından xəbər verir.

İrənin neft şirkəti “NIOC”-a ABƏŞ konsorsiumunda 5%-lik payın

1 Hemming, Jonathan (1998) “The Implications of the Revival of Oil Industry in Azerbaijan”, CMEIS Occasional Paper 58 (Durham: University of Durham), available at <http://dro.dur.ac.uk/94/1/58DMEP.pdf>

verilməsi o zaman Türkiyəni narahat edən əsas məsələ idi. İki dəfədən artıq payın İrana verilməsi rəsmi Ankaranı vadar edir ki, daha böyük pay qazanmaq üçün deyil, nəqliyyat marşrutlarının ərazisindən keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətə başlasın və beləliklə, Türkiyənin regionda enerji üzrə mühüm yer tutmasına nail olsun. Bunun nəticəsi kimi Azərbaycan neftinin Gürcüstan vasitəsilə qardaş ölkə ərazisindən dünya bazarlarına çıxarılmasını müdafiə edən əsas dövlət Türkiyə olur və bu yanaşma BTC-nin reallaşmasına böyük töhfə verir.

Tranzit gəlirlərdən əlavə BTC həm də ona görə Türkiyə üçün sərfəli idi ki, nefti dünya bazarlarına ölkənin həddindən artıq yüklənmiş Bosfor boğazından deyil, digər marşrutla nəql edəcəkdi. BTC layihəsi ilk dəfə gündəmə gələndə bəzi transmilli enerji şirkətləri bu təşəbbüsü siyasi və mürəkkəb sayaraq, bunun əvəzinə Bakı-Supsa marşrutunu genişləndirməklə əlavə həcmdə neftin məhz bu yolla nəql olunmasını təklif etmişdilər. Lakin Türkiyə həddindən artıq yüklənmiş Bosfor boğazından neftin keçməsinə kəskin etirazını bildirir və onun ətraf mühitə zərərli olduğunu iddia edir. Rəsmi Ankara bəyan edir ki, boğazda tanker tıxacının yaranmaması məqsədilə onların oradan keçməməsinə göstəriş vermə hüququna malikdir ki, bu da Bakı-Supsa kəmərinə kommersiya baxımından əlverişsiz duruma sala bilər. Şirkətlər 1936-cı ilin “Montreux Konvensiyasına”² istinadla Bosfor boğazına çıxış hüquqlarının mövcud olmasına iddia etsələr də, ABŞ Türkiyənin mövqeyini və BTC-nin reallaşmasını dəstəkləyir. Bundan əlavə, BTC ABŞ-ın Xəzər dənizi enerji siyasətində əsas mərkəz nöqtəsi olur. ABƏŞ-in prezidenti Terri Adams Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk boru xətləri ilə neftin nəqli arzusunda olmasına baxmayaraq, BTC-nin reallaşmasını dəstəkləyir və onun ərsəyə gəlməsində böyük siyasi rol oynayır³. Layihə ABŞ-ın siyasi maraqlarına tam cavab verirdi və boru xətti nə Xəzər dənizindən Rusiya ərazisi vasitəsilə Qara dənizə, nə də İran ərazisindən Türkiyəyə çıxırdı. Bu amil ABŞ üçün olduqca vacib idi.

Bakının layihəyə İran kimi mürəkkəb bir oyunçunu gətirməsi və ona 5% pay ayırması təsadüfi deyildi. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Xəzər dənizi karbohidrogen resurslarının qərb istiqamətində nəqli İranın da milli maraqlarına zidd idi və məhz bu səbəbdən kəskin etiraz sərgiləyirdi. İran üçün Xəzər dənizinin delimitasiya məsələsi həll olunmadan və İranın

2 “Montreux Convention 1936” <http://www.globalsecurity.org/military/world/naval-arms-control-1936.htm> (October 20, 2011)

3 Terry Adams (2009) “Baku Oil Diplomacy and ‘Early Oil’ 1994-1998: an External Perspective”, in Petersen, Alexandros and Fariz Ismailzade (2009) Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy (Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası), s. 225-252.

iştirakı olmadan hər hansı bir yatağın istismar olunması və böyük layihələrin həyata keçirilməsi yolverilməz idi. İrənin bu istiqamətdə maneçilik törətməməsi üçün o zamankı hakimiyyət ABƏŞ-də pay ayırmaqla İrəni layihənin reallaşmasında maraqlı tərəf edir. Lakin Bakının bu planı ABŞ hökuməti və şirkətləri tərəfindən müsbət qarşılınmır və onlar ABƏŞ-i tərkdəcəklərini bildirərək Bakıya təzyiq göstərirlər. Bunun nəticəsində, 1995-ci ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ, ingiliscə “SOCAR”) payının yarısını satmalı olur və “TPAO” bunu alaraq payını 6,75%-ə çatdırır⁴. Lakin “TPAO”-nun payının artması neftin xarici bazarlara daşınması üçün boru kəmər marşrutu məsələsini həll etməzdi.

BTC layihəsi ilə Türkiyə ilk dəfə Azərbaycanın enerji sektoruna daxil olur və bu əməkdaşlığı 1996-cı ildə “Şahdəniz” qaz yatağının 9% payına sahib olması ilə uğurla davam etdirir. Bu cür manevrlər və Azərbaycanın artan gəlirləri nəticəsində Türkiyə Azərbaycan üçün enerji investordan daha çox enerji tərəfdaşına çevrilir. 1999-cu ildə Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan tərəfindən BTC-nin tikilməsinə dair hökumətlərarası sazişin imzalanması qaz sahəsində əməkdaşlıq üçün yeni qapı açır və yeni İpək Yolunun təməlini qoyur.

Şərqi-Qərbi enerji dəhlizi Ankara və Bakı arasında siyasi və iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirsə də, Türkiyənin Azərbaycanda investisiyalarının artımına gətirib çıxarmır. Türkiyə Azərbaycandan ildə 6,6 milyard kub metr qaz idxal edir, lakin buna baxmayaraq türk şirkətləri ölkədə həddən artıq passiv rol oynayırlar. “Şahdəniz”də az paya sahib olan “TPAO” şirkəti heç vaxt strateji məsələlərdə söz sahibi olmayıb. Vəziyyət 2001-ci ildə qaz sazişinin yenidən razılaşdırılması zamanı daha da pisləşir. “TPAO” dövlət şirkəti olduğundan ABƏŞ-in digər üzvləri onun danışıqlara qatılmamasını tələb edirdilər. Buna görə də Azərbaycan qazının nəqli məsələsində danışıqlara “TPAO” şirkətindən heç kəs xüsusi olaraq cəlb edilməyib.

» İntestisiyalar

Son bir neçə il ərzində Türkiyənin Azərbaycana investisiyaları kəskin dərəcədə azalıb. Türkiyənin iki ən böyük dövlət şirkəti olan “BOTAS” və “TPAO” Azərbaycana, ümumiyyətlə, investisiya yatırmır⁵. Azərbaycanın

4 “Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West”, edited by S. Frederick Starr and Svante

E. Cornell <http://www.silkroadstudies.org/new/inside/publications/BTC.pdf> (October 23, 2011)

5 Bağirov Sabit (2007) Azərbaycan nefti: gəlirlər, xərclər və risklər (Bakı: Mərkəzi Avropa Universiteti).

neft gəlirləri perspektivini nəzərə alaraq bu şirkətlər indi Yaxın Şərq ölkələrinə xüsusilə İraqın neft “upstream” sahəsinə investisiyaların yatırılmasına üstünlük verirlər. Son on ildə Azərbaycanda yeni neft yataqlarının quru çıxması nəticəsində bir çox enerji şirkətləri hasilat məkanlarını tərk edib. Məsələn, Türkiyənin “TEKFEN Construction” şirkəti mütəmadi şəkildə Azərbaycanda enerji infrastrukturalarının tikilməsi və reabilitasiya olunmasına dair sazişlərə imza atıb. Ən iri sazişi 2007-ci ildə Sənqəçaldə Cənub dəhliz boru xəttinin qaz ixrac terminalının tikilməsi idi⁶. Rəsmi Bakı və Ankara arasında əməkdaşlıq güclənsə də, son bir neçə il ərzində Azərbaycanın enerji sektoruna Türkiyə tərəfindən yatırılan investisiyaların həcmində artım müşahidə edilmir.

Bu, iki səbəblə bağlıdır. Bir tərəfdən Azərbaycanda yalnız qaz “upstream” layihələri cəlbədidir və hər türk şirkəti mürəkkəb Xəzər mühitində qazın hasil olunması üçün nə texnoloji, nə də maliyyə imkanlarına malikdir. Digər tərəfdən isə Türkiyənin digər qonşuları daha cəlbədiçi investisiya məkanına çevrilirlər. Nəzərə alaq ki, İraq böyük həcmdə neft və qaz potensialına malikdir və buna görə də həmin ölkə Türkiyənin ən böyük enerji investisiya məkanına çevrilib. Bundan əlavə, rəsmi Ankaranın bu ölkədə siyasi ambisiyaları da mövcuddur. Türkiyənin hazırkı hakimiyyətinin məqsədlərindən biri ərəb ölkələri və İraqa siyasi təsirini bərpa etmək və Osmanlı imperiyası dönməsində olduğu kimi bu təsirin coğrafiyasını genişləndirməkdir.

İki ölkə arasında enerji münasibətlərinin ilk on illiyində Türkiyənin Azərbaycana olan məhdud enerji investisiyaları Azərbaycanın Türkiyədə məhdud investisiyaları ilə əvəz olunur. 2005-ci ilədək Azərbaycan Türkiyədə, xüsusilə enerji sektorunda investisiyaların yatırılması iqtidarında deyildi. 2000-ci ilədək ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin əsas hissəsi dövlət büdcəsinin kəsirlərinin aradan qaldırılması üçün xərclənirdi. Neft Fondunun yaradılması və faktiki fəaliyyətindən sonra neft gəlirlərinin bir qismi Azərbaycan iqtisadiyyatını saxlamaq üçün sərf olunurdu. Lakin son illərdə dövlət büdcəsinə ən çox gəlir verən ARDNŞ Azərbaycandan kənar da fəaliyyətinin artırılması üçün yatırımlar edir.

Ölkənin yürütdüyü enerji siyasəti nəticəsində ARDNŞ-in bu qədar sürətlə güclənməsi və zənginləşməsi yaxşı mənada təəccüb doğurur. On beş il ərzində təcrübə toplayıb və gəlirlərini artıraraq həm şirkət, həm də ölkənin maraqlarına uyğun xaricdə neft “downstream” bazarlarına investisiyalar

6 http://www.tekfeninsaat.com/achievements_awards.asp (October 24, 2011)

yatırır. Belə siyasətin yürüdülməsi Azərbaycan kimi istehsalçı ölkə üçün olduqca vacibdir. Türkiyədə və digər qonşu ölkələrdə neft emalı və neft-kimya məhsulları istehsalına böyük həcmdə investisiyaların yatırılması və yanacaq doldurma stansiyalarının “SOCAR” brendi altında açılması Azərbaycanı xammal ölkəsindən hazır neft məsulları ixrac edən dövlətə çevirir ki, bu da neft gəlirlərinin axınına bir neçə dəfə artırır.

ARDNŞ ilk dəfə Gürcüstanda neft “downstream” bazarına investisiyaların yatırımına başlayıb, lakin son bir neçə ildə daha çox Türkiyədə bunu etməklə sərmayə siyasətini genişləndirir. Məsələn, 2006-cı ildə ARDNŞ Türkiyənin pərakəndə yanacaq satışı ilə məşğul olan “Turcas Petrol” şirkəti ilə strateji tərəfdaşlıq formalaşdırıb. Sonra Türkiyədə investisiya imkanlarını genişləndirmək məqsədilə hər iki şirkət “STEAS” (SOCAR Turcas Enerji AS) adlı birgə müəssisə yaradıb⁷. 2008-ci ilin iyulunda Türkiyə hökuməti neft-kimya şirkəti olan “PETKİM”-in yarısını özəlləşdirməyə qərar verdiyi zaman şirkət ilk dəfə fəaliyyətə başlayırdı⁸. Konsorsium “SOCAR”, “TURCAS” və Səudiyyə Ərəbistanı şirkəti olan və 51% paya iddia edən “İnjaz” şirkətlərindən ibarət idi, lakin “İnjaz” şirkətinin yatırdığı 2,04 milyard dollar kifayət etmirdi. Sonradan Türkiyənin Özəlləşdirmə Administrasiyası mövqeyini dəyişir və “İnjaz” konsorsiumu tərk edərək payını geri təhvil verir.

“PETKİM” Azərbaycanın Türkiyədəki investisiyalarının başlanğıc nöqtəsi oldu. “STEAS” Türkiyə üçün gündə iki yüz min barel neft məhsulları istehsal etmə gücünə malik yeni neft hasilatı zavodunun Aliağada qurulması barədə biznes planını - növbəti bir neçə on ilin ambisiyalı layihəsini tərtib etdi. Dörd milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulacaq zavodun 2014-cü ildə işə düşəcəyi gözlənilir. “PETKİM” həmçinin Türkiyədə ən böyük bazara sahib olmaq ümidi ilə neft-kimya istehsalını diversifikasiya etmək niyyətindədir. “STEAS” Qara dəniz regionunda ARDNŞ-i neft-kimya məhsulları istehsal edən lider şirkətə çevirməyi böyük strategiyasının bir hissəsi edib.

Aralıq dənizi sahilində neft-kimya məhsullarının istehsalına yatırdığı investisiya ARDNŞ-i Qara və Aralıq dənizləri regionunda neft məsullarının nəhəng ixracatçısına çevirir ki, dənizlər vasitəsilə şirkət bu məhsulları uzaq ölkələrin bazarlarına ixrac etmək imkanına malik olacaq. Bunun nəticəsində

7 <http://www.socarturcas.com.tr/UserFiles/Files/Steas/Sayil/files/search/searchtext.xml> (accessed October 25, 2011)

8 “Azərbaycan Prezidenti və Türkiyənin Baş naziri ARDNŞ-in Türkiyədə inşa etdiyi neftayırma zavodunun təməlqoyma mərasiminə qatılacaq” <http://az.apa.az/news.php?id=238711> (October 25, 2011)

ARDNŞ-in mövqeyi neft məhsulları ixrac etdiyi ölkələrdə, xüsusilə Avropa bazarlarında daha da möhkəmlənəcək və əlavə gəlirləri təmin edəcək. Beləliklə, Azərbaycan şirkəti məhsuldarlığını və effektivliyini artırmaq niyyətindədir. Buna görə ARDNŞ-in müəssisəsi olan “Azərkimya” 2020-ci ilədək “PETKİM” ilə yaxından əməkdaşlıq etməli, bununla da regionda hasilatın və qiymətin optimallaşdırılmasına töhfə verməlidir. Eyni zamanda, 2007-ci ilin dekabrında açılan və İsveçrədə yerləşən “SOCAR Trading” hər iki şirkət üçün liqroin almaq səlahiyyətindədir⁹.

“STEAS”-lə əməkdaşlıq nəticəsində ARDNŞ növbəti bir neçə ildə Türkiyənin enerji bazarında daha güclü rol oynaya bilər. 2010-cu ilin dekabr ayında Türkiyənin Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK)¹⁰ “STEAS”-ı 30 illik marketing lisenziyası ilə təltif edib. Bunu 2010-cu ilin iyununda “SOCAR” və “BOTAŞ” arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmasının məntiqi nəticəsi hesab etmək olar. Sonra EPDK bəyan edib ki, ARDNŞ və “PETKİM”-ə Türkiyənin daxili bazarında 1,2 milyard kubmetr qaz satmağa icazə verir və qazın yerdə qalan hissəsini “STEAS” daxili istehlakçılara özü satacaq. ARDNŞ-in Türkiyə bazarında qaz istifadəçilərinə birbaşa çıxışı böyük üstünlükdür. Şirkət bununla özünü neftə fiksə olunmuş qaz qiymətlərinin mütəmadi dəyişməsi nəticəsində satış zamanı hər hansı maliyyə itkisindən sığortalamış olur. Bunu xarici şirkət üçün müstəsna üstünlük hesab etmək olar, çünki Türkiyənin özəl şirkətləri və dövlət inhisarçıları yerli qaz paylayıcı bazarda dominantlıq edirlər. Beləliklə, Azərbaycanın Avropaya qaz satışı ilə bağlı apardığı danışıqların nə qədər mürəkkəb və çətin şəraitdə keçməsi məlum olur. Azərbaycan Türkiyəyə qazın ucuz satılmasını bu qazın birbaşa türk və Avropa istehlakçılarna satma hüququna sahib olması ilə izah edə bilər. Qeyd edək ki, memorandumda hər iki məsələ öz əksini tapır.

2011-ci il oktyabrın 26-da Türkiyənin İzmir şəhərində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında qaz tranziti haqqında imzalanan sazişdən əlavə, dəyəri 5 milyard dollar həcmində olan neft emalı zavodunun 2015-ci ilədək bu şəhərdə SOCAR və TURCAS tərəfindən tikilməsinə dair razılıq əldə edilib. Bu barədə sənədi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan imzalayıblar¹¹. Sazişə əsasən, SOCAR birgə müəssisənin 75% payına sahib olacaq. Türkiyənin birdəfəlik

9 <http://www.socartrading.ch/> (accessed October 26, 2011)

10 <http://www.epdk.gov.tr/web/guest;jsessionid=2D5A9B575513C81FE5AFCE6531CBF1F8> (October 26, 2011)

11 “Azərbaycan-Türkiyə qaz sazişləri imzalandı” <http://www.socar.az/3889-news-view-az.html> (October 27, 2011)

ən iri həcmli investisiyası olan bu layihə ölkəyə əlavə gəlirlərin axını və yeni iş yerlərinin açılmasını təmin edəcək. Bundan əlavə, ildə 10 milyon ton maye qaza ehtiyac duyan və hazırda bunu idxal edən Türkiyə zavod vasitəsilə öz hesabına ölkəni maye qazla təmin etmə gücünə malik olacaq.

Nəticədə, Azərbaycan Türkiyədə yeni “downstream” bazarlarına çıxışını planlaşdırır. Gürcüstanda uğurla yerləşdikdən sonra “SOCAR” Türkiyənin enerji bazarında istər neft məsulları, istər neft-kimya, istərsə də qaz bazarında artan aktiv rola malikdir.

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyənin investisiya təcrübəsi hər iki ölkənin yeni iqtisadi mövqeyini əks etdirir. İqtisadi təsirini postsovet məkanında yaymaq uğursuzluğuna düşərək olan Türkiyə bu regionda enerji investisiyaları mövqeyini progressiv olaraq məhdudlaşdırır və karbohidrogen istehsal edən ölkələrlə əməkdaşlığa üstünlük verir. Bundan əlavə, Azərbaycan iqtisadi və siyasi çətinliklərdən sonra sərhədlərindən kənarında, o cümlədən Türkiyədə enerji sektoruna investisiya yəturumuna başlayıb. Vaxtilə Türkiyədən investisiya alan Azərbaycan hazırda bu ölkəyə sərmayə yatırır. Belə cərəyan Azərbaycanın Xəzər-Qara dəniz regionunda enerji sahəsində artan lider mövqeyindən irəli gəlir. Bu, həmçinin enerji tərəfdaşlığına əsaslanan yeni münasibətlərin təməlini qoyur.

» Türkiyə enerji qovşağına çevrilə bilərmi?

Əvəzsiz əlverişli coğrafi vəziyyəti, Şərqi-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi Türkiyəni geniş regionun enerji qovşağına, beynəlxalq leksikonda qəbul olunmuş terminlə desək “hub”-ına və regionda nəhəng neft, qaz, neft-kimya və neft məhsullarının satış mərkəzinə çevirməyə imkan verir. Türkiyə dünyanın karbohidrogen ehtiyatlarının 70%-nin cəmləşdiyi Xəzər dənizi, Rusiya, Yaxın Şərqi və Şimali Afrika regionlarının neft, ənənəvi və qeyri-ənənəvi qaz resurslarını öz ərazisindən nəql etmək gücünə malikdir. Əgər mövcud olan və planlaşdırılan bütün qaz boru xətləri işə düşərsə və onların vasitəsilə Türkiyə təbii qazı ərazisindən nəql edərsə, nəql olunan qazın həcmi 100 milyard m³-ə çata bilər.

Lakin sadalanan geniş regionun karbohidrogen məsullarının satış mərkəzinə çevrilməklə yanaşı Türkiyə bu vəzifəni yerinə yetirməkdə uğursuzluğa da düşərək ola bilər. Bunun səbəbini Türkiyənin regionda həyata keçirdiyi xarici siyasət, onun enerji-tranzit məsələlərinə və ölkədaxili enerji infrastrukturuna yanaşma tərzi və ümumilikdə, Türkiyənin dünyada bu gün tutduğu yerə dair qeyri-müəyyənlik, həmçinin onun Avropaya cəlb

olunmasındakı fərqli vəziyyətdə görmək olar. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Türkiyənin qaz satış mərkəzinə çevrilməsi onun öz əlindədir. Bu məqsədin əldə olunması üçün Türkiyə ilk növbədə ölkə daxilində bazarın liberallaşdırılması yolunu seçməli və bu istiqamətdə müəyyən işlər görməlidir.

Aydın məsələdir ki, Türkiyə fiziki və coğrafi olaraq artıq enerji mərkəzidir. Ölkə ərazisindən keçən nəhəng və ildə 50 milyon ton neft nəql edən BTC neft boru kəməri, həmçinin, qaz boru xətləri bunu deməyə əsas verir. Mövcud qaz xətləri vasitəsilə Türkiyə ölkəsinə külli miqdarda qaz idxal edir: Türkiyə-İran boru xətti ilə Ankaraya ildə 10 milyard m³ qaz, Bakı-Ərzurum xətti ilə 6,6 milyard m³, “Mavi axın” vasitəsilə Rusiyadan ildə 16 milyard m³ həmçinin, Ceyhan limanına Əlcəzair və Nigeriyadan 5,2 milyard m³ maye qaz¹² idxal olunur. Bundan əlavə, Türkiyə planlaşdırılan və qısa müddət ərzində reallaşması gözlənilən Transxəzər boru xətti ilə 16 milyard m³ türkmən qazı, Türkiyə-İraq boru xətti ilə ildə 10 milyard m³ və Ərəb qaz boru xətti vasitəsilə ildə 10 milyard m³ Suriya qazını idxal edib, sonradan Avropa bazarlarına nəql etməyi planlaşdırır. Həmçinin, Türkiyə üzərindən Azərbaycan qazının Suriyaya nəqli haqda 2010-cu ildə memorandum imzalanıb və gələcəkdə 1 milyard m³ həcmində qazın ixracı nəzərdə tutulur. Bu qaz kəmərinin son qolunun çəkilməsinin 2012-ci ildə bitməsi planlaşdırılırdı, lakin “ərəb baharı”ndan sonra, çox güman ki, boru kəmərin istismara verilməsi bir qədər uzanacaq. Rəsmi Ankara ölkənin cənub və şimal limanlarında maye qazı qəbul etmək məqsədilə yenidən qazlaşdırma zavodları tikir və gələcəkdə bunlardan maye qaz hesabına daxili tələbatı ödəmək və qazın tranzitini artırmaq üçün istifadə edəcək.

Bundan əlavə, Türkiyə İraqın qaz yataqlarına böyük ümid bəsləyir və Ərəb qaz xətti vasitəsilə gələcəkdə İraqın şərqində yerləşən nəhəng “Akkas” yatağından qaz nəql etməyi planlaşdırır. Həmçinin, İraqda yerləşən ümidverici neft və qaz yataqlarının hasilatı və onları nəql etmə layihələri türk şirkətləri tərəfindən işlənir. Yeni Çamçamal və Xor-Mor yataqlarının Türkiyənin cənub hissəsi ilə birləşdirilməsi haqqında təkliflər artıq ölkənin müvafiq hakimiyyət orqanına təqdim olunub və plana görə, Şimali İraqdan Türkiyə qaz xəttinə birləşəcək 180 kilometrlik boru kəmərinin tikintisi 2014-cü ildə sona çatacaq.

Şübhəsiz, bütün bunlar Türkiyəni regionda fenomenal boru xətlər qovşağına çevirir. Lakin bu qovşaq ölkəni “hub” adlandırmaq hüququ

¹² <http://www.enerji.gov.tr/index.php?dil=tr&sf=webpages&b=dogalgaz&bn=221&hn=&nm=384&id=40694> (October 28, 2011)

verirmi? “Hub” sadəcə olaraq müxtəlif boru xətlərinin kəsişmə nöqtəsidir, yoxsa real və həqiqi ticarət məkanı?

Avropanın digər ölkələri də bu cür xüsusiyyətə malikdirlər və regionun enerji alış-satış mərkəzinə çevrilmək niyyətindədirlər. Onları da Avropanın tranzit mərkəzi adlandırmaq olarmı? Məsələn, İtaliya Əlcəzair və Liviyadan qaz alır və qazın bir hissəsinin şimala - İsveçrə və Avstriyaya tranzitini həyata keçirir. Regionun “ITGI” (Türkiyə-Yunanistan-İtaliya İnterkonnektoru) və “TAP” (Transadriatik boru xətti) layihələri İtaliyaya və oradan da şimal istiqamətinə - digər qonşu ölkələrə qaz ötürülməsini planlaşdırır. Əgər “hub” dedikdə boru kəmərləri qovşağı nəzərdə tutulursa, o zaman İtaliya, Yunanistan və Bolqarıstan regionun enerji “hub”ı adlanmaq iddiasında çıxış edə bilərlər.

Türkiyə boru kəmərlərinin qovşağı olmaq meyarlarına cavab verir. Yuxarıda qeyd olunan, mövcud və planlaşdırılan bütün boru kəmərlərinin ehtiyac yarandıqda əks istiqamətdə işləməsi də mümkündür. Bu fakt regional kontekstdə olduqca vacibdir, çünki gələcəkdə istənilən qaz gətlişinin qarşısını ala bilər.

Enerji ilə bağlı Türkiyənin böyük ambisiyaları var. O, enerjinin ticarət mərkəzinə çevrilmək istəyir. Bu amil əsasən qaza aiddir. Neftlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə sadəcə dünyanın nəhəng neft boru xətlərinin kəsişdiyi məkan deyil. Azərbaycan və İraq neftini dünya bazarlarına çıxaran Ceyhan limanı artıq qiymət formalaşdıran bir məkana çevrilib. Ceyhan həmçinin Azərbaycan və İraqa yanaşı, Rusiya, Qazaxıstan və İran neftini dünya bazarlarına çıxarma potensialına malikdir. Burada Anadolu ticarət mərkəzi yaradaraq, regionun neft bazarında qiymət standartını formalaşdırmağa bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, açıq, beynəlxalq bazar mühitində fəaliyyət göstərmək və xammalın alış və satışından gəlirini artırmaq üçün Türkiyə məhsula dəyər əlavə etməli və dəyər zənciri yaratmalıdır. Bu, sadəcə xam nefti bir qiymətə alıb, onu daha yüksək qiymətə satmağı nəzərdə tutmur. Bu, əsasən neft-kimya və ya neft emalı müəssisələri şəklində həyata keçirilə bilər. Bu səbəbdən Türkiyə və Azərbaycan uğurlu və aktiv şəkildə “PETKİM” neft-kimya zavodunun tikilməsini həyata keçirir. Azərbaycan tərəfindən layihəyə 13 milyardadək investisiyanın ayrılması nəzərdə tutulur. Oktyabrın 26-da təməli qoyulan neft emalı və neft-kimya zavodu Türkiyəni dəyər zəncirinə çevirəcək. Bundan əlavə, Türkiyə Ceyhanda maye qaz (LNG) zavodunun tikilməsini planlaşdırır və bu da Ceyhanın əsas ticarət “hub”ına çevrilməsini təmin edəcək.

Qazla bağlı “hub” məkanında bir çox istehsalçı və istehlakçı açıq və

şəffaf bir bazarda fəaliyyət göstərir. Bu cür “hub”ın yaranması tək buradan boru xətlərinin keçməsi anlamına gəlmir, hər şeydən öncə, bu, bazarın liberallaşması deməkdir. 2001-ci ildə Türkiyədə qaz bazarı haqqında 4646 nömrəli qanunun qüvvəyə minməsi ilə bazarın liberallaşması rəsmi məqsədə çevrilib. Qanun yüksək keyfiyyətli qazın stabil və rəqabətə davamlı qiymətə satışını təmin edir. Qanun, xüsusilə özəl şirkətlərin azad şəkildə bazara daxil olmasını, qaz təminatında “Botaş” şirkətinin inhisarçılığının ləğv edilməsini, istifadəçilərə maraqlarını təmin etməklə uyğun qiymətlərin təklif olunmasını və qazpaylayıcı sistemin liberallaşmasını nəzərə alır. Bundan əlavə, real “hub” dedikdə qazın idxalı və ixracında yüksək rəqabətin mövcudluğu nəzərdə tutulur. Həmçinin, “Botaş” qaz boru sistemi haqqında qaz istehsalçısı olan ölkələr üçün şəffaf məlumatlara girişin, habelə şirkətə məxsus boru xətlərinin ümumi həcmi və boş qalan həcmi haqqında məlumatın açıq və əlçatan olması ölkənin “hub”a çevrilməsinə böyük töhfə verəcək.

Lakin 4646 nömrəli qanunun qəbulundan 10 il keçməsinə baxmayaraq, “Botaş” bu ilin oktyabr ayınadək ölkənin 80-90% bazarına nəzarət edirdi. Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanan tranzit haqqında saziş “BOTAŞ” şirkətinin monopolmasına son qoyur və ölkənin yaxın bir neçə ildə həqiqi qaz “hub”ına çevrilməsinə imkan yaradır.

» Azərbaycanla Türkiyə arasında imzalanan İzmir tranzit sazişi

2010-cu ilin iyununda tranzit və qazın qiymətlərini razılaşdırdıqdan və memorandum imzaladıqdan sonra bir ildən artıq idi ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında fasiləsiz danışıqlar davam edirdi. Nəhayət, bu proses 2011-ci il oktyabrın 26-da İzmir şəhərində Prezident İlham Əliyev və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın tranzit sazişi imzalaması ilə başa çatdı.

Saziş Cənub qaz dəhlizinin reallaşması üçün qarşıda duran əsas və sonuncu maneəni - tranzit problemini həll etməklə layihənin reallaşmasını bir qədər də asanlaşdırdı. Sazişə əsasən, Azərbaycan “Şahdəniz” qaz yatağının ikinci fazasında (2017-ci ildən etibarən) əldə etdiyi illik 6,6 milyard m³ qazı Türkiyəyə və ildə 10 milyard m³ qazı Türkiyə ərazisi ilə Avropa bazarlarına ixrac edəcək.

İki ölkə arasında tranzit sazişinin imzalanması Azərbaycan, Türkiyə və Avropa enerji münasibətlərində yeni mərhələyə start verir. Qaz təchizatının 60%-dən 100%-ədək hissəsini yeganə mənbədən – Rusiyadan alaraq,

ondan asılı vəziyyətə düşən Cənub-Şərqi Avropa ölkələri və Balkan regionu “Şahdəniz” yatağının ikinci fazasının hasilatından sonra (2017-ci ildən etibarən) enerji təhlükəsizliyi baxımından daha əlverişli vəziyyətə düşəcək. Cənub-Şərqi Avropa ölkələri və Balkan regionu üçün enerji təhlükəsizliyi olduqca vacibdir, çünki bir ölkədən asılılıq və həssaslıq ölkələrin milli təhlükəsizliyinə də təhdid ola bilər. Bu baxımdan, yeni mənbədən – Xəzər regionundan qərb istiqamətində qazın nəqli çox vacibdir və Avropa Azərbaycan qazının qərb istiqamətində nəqlində olduqca maraqlıdır.

Gələcəkdə “Şahdəniz”in ikinci fazasından başqa, yeni aşkar olunmuş və hazırda inkişaf etdirilən yataqlardan (“Abşeron”, “Ümid”, “Babək”, “Zəfər-Məşəl”, “Naxçıvan” və s.) əldə olunan qazın da Türkiyə üzərindən Avropa bazarlarına nəqli nəzərdə tutulur. Hər biri 200 milyard m³-dən 400 milyard m³-dək qaz ehtiyatına malik olan “Ümid”, “Babək” və “Abşeron” yataqlarından əlavə 10 milyard m³ qazın ixracı 2020-ci ildən sonra mümkün olacaq. Başqa sözlə, Azərbaycan 2020-ci ildən sonra Avropa bazarlarına qazın ixracat həcmi 20 milyard m³-ə çatdırmaq iqtidarındadır.

Bundan əlavə, sentyabrın 12-də Avropa İttifaqının (Aİ) Şurası və Avropa Komissiyası Transxəzər boru xəttinin reallaşmasına dair Azərbaycan və Türkmənistanla vahid qurum kimi danışıqlar aparılması və danışıqların sonunda hüquqi gücə malik olan sazişin imzalanmasını qərara alıb.

Bu qərar Avropa İttifaqının vahid xarici enerji siyasəti həyata keçirilməsində mühüm inkişafdan xəbər verir və Aİ-nin layihədə nə qədər maraqlı olduğunu nümayiş etdirir. Hər zaman regionda Rusiyanın maraqlarını nəzərə alan və onunla ehtiyatlı siyasət yürüdən Aİ ilk dəfədir ki, Rusiyanın maraqlarına zidd olan addım atır və bu məsələdə kəskin qərarlı olduğunu bildirir. Bu qərar Cənub qaz dəhlizinin reallaşmasına geniş imkan yaradır, xüsusilə Aİ üçün strateji və ən böyük layihə olan “Nabukko”nun həyata keçməsi üçün qaz həcminin qıtlığı probleminə də son qoyur.

Transxəzər boru xətti regionun ən böyük və əlverişli “hub”ına çevrilməsi üçün Türkiyənin imkanlarını və rolunu daha da artırır. Bu layihə vasitəsilə Türkmənistan Azərbaycan və Türkiyə ərazisindən ilkin olaraq ildə 10 milyard m³, gələcəkdə 20 milyard m³ və daha artıq qazı Avropa bazarlarına nəql edəcək. Layihəyə gələcəkdə Özbəkistan və Qazaxıstanın da qoşulması mümkündür.

Lakin Aİ-nin Transxəzər layihəsinə dair apardığı siyasəti kifayət qədər düşünülmüş adlandırmaq olmaz. Avropa İttifaqı öncə infrastrukturun qurulması siyasətini irəli sürüb. İngiltərənin geoloji şirkəti “Glaflney, Cline&Assosiate”-in verdiyi məlumata görə, Türkmənistanın sübut

olunmuş qaz ehtiyatları 23 trilyon m³-dir. Böyük həcmdə qaz ehtiyatları Türkmənistanı dünyanın qazla ən zəngin dördüncü ölkəsinə çevirir. Lakin əsasən “onshore” yataqlarda yerləşən qaz Çin şirkətləri tərəfindən hasil olunur. Türkmənistanın “upstream” layihələrində 1 dənə də olsun Avropa şirkətinin investisiyası mövcud deyil. Bu o deməkdir ki, Avropanın Türkmənistan qazına nəinki girişi yoxdur, hətta qaz yataqlarının müəyyən hissəsinə Çin nəzarət edir. Çin hasil etdiyi qazın qərb istiqamətində nəql olunmasında nə qədər maraqlı ola bilər?! Şübhəsiz, o bunda heç maraqlı deyil. Qaz mövcud olmadan infrastruktur qurmaq əslində infrastruktur hazır olduqdan sonra ən azı 10 il gözləmək anlamına gəlir. Əgər Avropa bu gün Mərkəzi Asiya ölkələrində “upstream” layihələrinə investisiyaların yatırılmasına başlarsa, qazın ərsəyə gəlməsi ən azı 10 il vaxt tələb edəcək. Bu səbəbdən ilk növbədə boru xəttini çəkmək və 10 il qazın ərsəyə gəlməsini gözləmək düşünülmüş addım sayıla bilməz.

Beləliklə, əgər mövcud olan boru xətləri ilə yanaşı planlaşdırılan layihələr həyata keçərsə, Türkiyə ildə 100 m³ qazı tranzit etmə gücünə malik olacaq. Bu, ölkəni bütün regionda yeganə, hətta Avstriyanın Baumgarten “hub”ından da böyük qaz ticarət mərkəzinə çevirəcək. Son imzalanan tranzit sazişində Türkiyəni bu cür mərkəzə çevirmək üçün bütün məqamlar əks olunub. Cənub qaz dəhlizinin tərkibində olan üç layihədən – “Nabukko”, “ITGI”, “TAP”-dan biri seçilərsə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum xətti ilə yanaşı Türkiyə ərazisində yeni Transanadolu boru xətti tikiləcək və bu xətt “BOTAS”ın inhisarında olmayacaq, digər özəl şirkətlər də açıq, şəffaf və rəqabət əsasında ondan istifadə edə biləcək. Bundan əlavə, həmin boru xətti Türkiyə qanunları ilə deyil, beynəlxalq qanunlara uyğun tənzimlənəcək və əgər hər hansı bir mübahisə yaranarsa, İsveçrə məhkəməsində həll olunacaq.

Bu boru xətti Xəzər dənizinin zəngin resurslarını Türkiyə vasitəsilə artan, rəqabətə davamlı, şəffaf, əlverişli və hüquqi baxımdan yaxşı tənzimlənən, 500 milyon istehlakçısı olan Avropa bazarlarına bağlayacaq. Beləliklə, Türkiyə beynəlxalq qaz ticarət mərkəzinə çevriləcək ki, bu da ölkənin həm siyasi, həm də iqtisadi mövqeyini möhkəmləndirəcək və nəinki Xəzər dənizi, hətta Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələrinin karbohidrogen resurslarını öz ərazisindən Avropaya nəql etməsinə imkan verəcək.

» Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyə dünya enerji resurslarının 70%-nin cəmləşdiyi regionun tam mərkəzində yerləşsə və dünyanın ən böyük və

əlverişli enerji ticarəti mərkəzinə çevrilmə potensialına malik olsa da, bu imkandan indiyədək səmərəli istifadə edə bilməyib. Eyni zamanda, qazı Azərbaycandan və digər ölkələrdən aşağı qiymətə alıb yüksək qiymətə digərlərinə satması bu ölkəni sözügedən qlobal hədəflərdən uzaqlaşdırır. Dünyanın ən böyük “hub”ına çevrilməsi üçün Türkiyənin ərazisində yalnız boru xətlərinin kəsişməsi kifayət deyil.

Ölkəni enerji ticarət mərkəzinə və “hub”ına çevirən ən başlıca amillər qanunvericiliklə tənzimlənən enerji bazarının liberallaşması və üçüncü şirkətlərin boru xətləri sisteminə asan, şəffaf və azad daxil olma imkanlarıdır. Müasir enerji ticarətinin tələbləri ilə ayaqlaşmaq məcburiyyətində qalan, Azərbaycan yataqlarının inkişafına külli miqdarda investisiya yatırmış və regionda böyük gücə malik qərb transmilli enerji şirkətlərinin maraqlarını və habelə Avropa alıcısını nəzərə alan rəsmi Ankara İzmirdə Azərbaycanla saziş imzalamaqla enerji siyasətində köklü dəyişikliklər edib. Cənub qaz dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan qazının Avropaya nəqli üzrə tranzit şərtlərində “BOTAŞ”a məxsus boru xəttinin liberallaşması, üçüncü tərəfin bu xəttə sərbəst daxil olma imkanlarına razılıq verilməsi Türkiyənin enerji siyasətində mühüm dönüş nöqtəsidir. Sazişə əsasən, Azərbaycan qazının nəqli üçün tikilməsi planlaşdırılan Transanadolu boru xətti beynəlxalq qanun və transmilli enerji şirkətləri tərəfindən idarə ediləcək və Türkiyənin regionun ən böyük və ən vacib enerji mərkəzinə çevrilməsində başlanğıc layihə olacaq. Öz növbəsində Azərbaycan da bununla Avropa bazarlarına çıxışını təmin etmiş olur və Cənub dəhlizi vasitəsilə Rusiya, Şimalı Afrika və Norveçdən sonra Avropanın dördüncü qaz təchizatçısına çevrilir.

Dr. Salih POLAT

TİKA Azərbaycan Proqram Koordinatoru

Abbas HÜMMƏTOV

TİKA Bakı Proqram Koordinasiya Ofisi Assistenti

Azərbaycan-Türkiyə arasında texniki yardım layihələri: TİKA nümunəsi

» Giriş

Məlum olduğu kimi, ötən əsrin 90-cı illərində dünya coğrafiyasında sürətli transformasiyalar yaşanıb. Varşava blokunun və SSRİ-nin süqut etmələri nəticəsində Orta Asiya, Cənubi Qafqaz və Balkan yarımadasında yeni dövlətlər meydana çıxıb. İnkişaf etmiş ölkələr gözləmə siyasəti yürüdərək, Türkiyə müştərək tarix, mədəni və dil bağları olan yeni dövlətlərin müstəqilliyini tanıyıb. Türkiyənin tarixi məsuliyyəti, sahib olduğu təcrübəni region ölkələri ilə daha asan paylaşa bilmə üstünlüyü və bu ölkələrin dünya ilə inteqrasiyasına kömək edə bilmə imkanları xüsusi bir vəzifə və məsuliyyət anlayışı formalaşdırıb. Bu anlayışdan irəli gələrək 1992-ci ildə Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi Baş Ofisi (TİKA) qurulub. Türkiyə Cümhuriyyəti uzun illər boyu qardaş dövlət və cəmiyyətlərə sözlə və qəlbən verdiyi dəstəyi həmin tarixdən etibarən texniki əməkdaşlıq və konkret layihələr ilə tamamlamağı prioritet xarici siyasət hədəfinə çevirib. Bu çərçivədə qarşıya inkişaf etməkdə olan türkdilli ölkələr, qohum cəmiyyətlər və Türkiyəyə qonşu dövlətlərlə iqtisadi, ticarət, texniki, sosial, mədəni və təhsil üzrə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, bu ölkələrin inkişafına köməklik göstərmək hədəfi qoyulub. Türkiyə Cümhuriyyəti Baş

Nazirinin Mərkəzi Aparatı nəzdində fəaliyyət göstərən TİKA çox geniş sferaya yayılan layihə və proqramların əlaqələndirilməsini təmin etmək üçün Proqram Koordinasiya Ofisləri açıb. Hazırda Albaniya, Azərbaycan, Bosniya-Hersoqovina, Efiopiya, Əfqanıstan, Fələstin, Gürcüstan, Kosovo, Makedoniya, Moldova, Monqolustan, Qaradağ, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Özbəkistan, Seneqal, Serbiya, Sudan, Suriya, Tacikistan, Türkmənistan və Ukraynada olmaqla (cəmi 23 ölkədə) 26 TİKA Proqram Koordinasiya Ofisi fəaliyyət göstərir.

TİKA-nın Bakı Proqram Koordinasiya Ofisi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanmış “Texniki Əməkdaşlıq Protokolu” çərçivəsində 1994-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, turizm, institusional infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, texniki, sosial, mədəni və təhsil sahələrində həyata keçirilən fəaliyyətlər üzrə dost və qardaş Azərbaycanın dövlət və qeyri-dövlət strukturları ilə əməkdaşlıq qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verilir.

Azərbaycanın inkişafına kömək göstərilməsi və Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində TİKA-nın indiyədək həyata keçirdiyi 600-dən çox layihə və fəaliyyətin qısa xülasəsini aşağıdakı şəkildə vermək mümkündür.

» Kənd təsərrüfatı

Azərbaycan-Türkiyə Toxum İstehsalı və Tədqiqat Müəssisəsi

Azərbaycanda toxumçuluğun inkişaf etdirilməsi istiqamətində 1995-ci ildən etibarən həyata keçirilən fəaliyyətlərin konkret bir struktur vasitəsilə aparılması, Türkiyə və Azərbaycan mənşəli toxum növlərinin sınaqdan keçirilməsi, yaxşılaşdırılması və uyğun növlərin istehsal edilməsi məqsədi ilə 2001-ci ildə Xaçmaz rayonunda Azərbaycan-Türkiyə Toxum İstehsalı və Tədqiqat Müəssisəsi yaradılıb. Kənd təsərrüfatı avadanlıqları, toxum və gübrə ilə təchiz edilən müəssisənin keyfiyyətli toxum istehsal etməsi təmin olunub. Bundan əlavə, müəssisədə fermerlərin təlim keçməsi üçün Fermer Təlim Mərkəzi yaradılıb və işçilər üçün təlim proqramları təşkil olunub. Aparılan toxumçuluq işləri nəticəsində məhsuldarlıqda 25-30% artım əldə edilib. TİKA-nın Türkiyədən gətirdiyi toxumların sınaq əkini nəticəsində illik ortalama 500-600 ton yüksək keyfiyyətli toxum istehsal olunaraq ölkənin müxtəlif regionlarındakı fermerlərə verilməkdədir.

“Bitki mühafizəsi və karantin laboratoriyalarının yenilənməsi” layihəsi

Azərbaycana idxal olunan bitkiçilik məhsullarının sağlam şəkildə müayinə edilərək ölkəyə daxil olmasının təmin edilməsi məqsədi ilə 2000-2006-cı illər arasında layihə həyata keçirilib. Layihə çərçivəsində bitki mühafizəsi və karantini sahəsində xidmət göstərən Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Dövlət Fitosanitar Nəzarəti Xidmətinə bağlı Bakı mərkəz, Astara və Samur sərhəd karantin laboratoriyalarına yeni avadanlıqlar verilib və burada işləyən mütəxəssislər (təqribən 100 nəfər) üçün Türkiyə və Azərbaycanda müxtəlif tədris proqramları təşkil olunub. Türkiyədən ezam olunan mütəxəssislər Dövlət Fitosanitar Nəzarəti Xidmətinə məsləhət xidməti də verib. Bundan əlavə, Azərbaycanda bitki mühafizəsi və karantinlə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan fəaliyyətlərə də dəstək göstərilib.

Layihənin bitki mənşəli xəstəlik və zərərvericilərin xaricdən Azərbaycana gəlməsi, eyni zamanda ölkə daxilində regionlar arasında yayılmasının qarşısını alan nəzarət mexanizminin formalaşdırılması, aqrar istehsalın inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi kimi milli hədəflərin reallaşdırılması, habelə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə müsbət və vacib təsirləri olub.

Torpaq analizi laboratoriyaları

Əkin sahəsi kimi istifadə olunan torpaqların kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi, torpaqda və bitkilərdə məhsuldarlığın artırılması və ekoloji problemlərin qarşısının alınması məqsədi ilə 2004-2009-cu illər arasında həyata keçirilən layihə çərçivəsində Gəncə, Quba və Abşeronda fəaliyyət göstərən üç laboratoriyanın infrastrukturunu yaxşılaşdırılıb. Laboratoriyalar müasir cihaz və avadanlıqlarla təchiz olunub, mütəxəssislər (ümumi sayı 40 nəfər) üçün laboratoriya analizləri ilə bağlı təlim proqramları təşkil edilib. Türkiyədən ezam olunan mütəxəssislər tərəfindən laboratoriyalarda aparılan analizlərlə bağlı mütəmadi yoxlamalar aparılıb və lazımi məsləhət xidməti verilib.

Nəticədə, Gəncə, Quba və Abşeron torpaq analizi laboratoriyalarında çalışan yerli mütəxəssislər torpaqların əkin və suvarmaya əlverişli olmasının öyrənilməsi üçün azot, fosfor, natrium, xlor və buna bənzər 70-dən çox kimyəvi analiz apara biliblər.

“Damazlıq ana arı yetişdirilməsi” layihəsi

Azərbaycanda arıçılığın inkişafı, təbliği, müasir arı saxlama texnologiyalarının tətbiqi, arı xəstəliklərinə qarşı mübarizə, yerli arı genofondunun qorunması və damazlıq işinin təşkili məqsədilə həyata keçirilən layihə çərçivəsində Türkiyədən ana arı yetişdirilməsi üçün istifadə olunan avadanlıqlar gətirilib. Bu avadanlıqlar Azərbaycanda damazlıq ana arı yetişdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən “Dağ arıçıları” İctimai Birliyinə təhvil verilib.

Layihənin həyata keçirilməsi ilə aşağıdakı müsbət nəticələr əldə olunub.

- Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ilk dəfə Azərbaycanda beynəlxalq standartlara uyğun kütləvi damazlıq ana arı yetişdirilməsinə başlanılıb.
- Bir il içərisində 3.000-4.000 ədəd ana arı yetişdirilməsinə nail olunub. Əvvəlki göstərici 600 ədəddir.
- Təsərrüfatların məhsuldar ana arılarla təmin olunması nəticəsində bal məhsuldarlığı 35-40% artıb. Başqa sözlə, illik 30 ton əlavə bal istehsal edilir.
- Respublikanın bir neçə bölgəsində ana arı yetişdirilməsinə başlanılıb.
- Ana arı yetişdirilməsi sahəsində yerli mütəxəssislər hazırlanıb.

“Heyvan cinslərinin yaxşılaşdırılması” layihəsi

Kiçikbuynuzlu heyvanlarda məhsuldarlığı artırmaq və yüksək məhsuldar qoyun cinsləri əldə etmək üçün ət və süd məhsuldarlığına görə yüksək nəsil vermə xüsusiyyətləri olan Sakız və İvesi cinsinə aid 30 baş qoç və qoyun Türkiyədən gətirilərək (2004-cü ildə) yerli şəraitə uyğunlaşması və yeni nəsilər əldə edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutuna (Gəncə) verilib.

İnstitut qoyun cinslərini artıraraq ölkənin müxtəlif regionlarındakı qoyunçuluq təsərrüfatlarına paylanılması istiqamətində işlər aparır. Bu yeni qoyun cinsi sayəsində süd və ət məhsuldarlığında əvvəlki dövrlə müqayisədə ciddi artım əldə edilib.

“Kənd təsərrüfatı master planı və kənd yerləri inkişaf strategiyasının hazırlanmasına dəstək” layihəsi

Rayonların kənd təsərrüfatı master planlarının tərtib edilməsi üçün

ixtisaslaşmış kadrların hazırlanması məqsədilə 2005 və 2006-cı illərdə layihə həyata keçirilib. Türkiyədən Azərbaycana ezam olunan peşəkarlar yerli mütəxəssislərə məsləhət xidməti verib və fəaliyyət planı hazırlanıb. Daha sonra 27 nəfər azərbaycanlı mütəxəssis üçün kənd təsərrüfatı master planlarının hazırlanması mövzusunda “təlimçilərin təlimi” mahiyətində 3 həftəlik kurs təşkil olunub. Təlimdə iştirak edən mütəxəssislər arasında seçim aparılaraq, iki pilot rayonda kənd təsərrüfatı master planlarının hazırlanması üçün işçi qruplar formalaşdırılıb. Bu işçi qrupların həyata keçirdiyi 15 günlük sahə çalışmalarında türkiyəli mütəxəssislər də yaxından iştirak edərək lazımi məlumat, təcrübə və məsləhət yardımı göstəriblər.

“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi” layihəsi

Ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üçün elmi təminatın həyata keçirilməsinə məsul olan dövlət strukturu Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutudur. Bu qurumla birgə icra olunan layihə ölkədə alternativ aqrar istehsal forması kimi ekoloji kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədini güdür. Bu sahədə Türkiyə təcrübəsinin Azərbaycana gətirilməsi və hər iki ölkə qurumları arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi üçün yerli mütəxəssislərin qardaş dövlətdə təlim, təcrübə və tədqiqat proqramlarında iştirak etməsi təmin olunub. Layihə çərçivəsində 2011-ci il oktyabrın 31-dən noyabrın 4-dək Gəncə və Bakı şəhərlərində Türkiyədən dəvət olunan mütəxəssislər və yerli elm adamlarının iştirakı ilə seminarlar təşkil edilib.

Layihənin sonrakı mərhələlərində beynəlxalq konfransın təşkil olunması, Türkiyədən mütəxəssis ezam olunması və pilot istehsal layihəsinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Yuxarıdakı layihə və fəaliyyətlərdən başqa aqrar tədqiqat mərkəzlərinə avadanlıq yardımı göstərilib, yerli fermerlərin təlimi üçün audio, video və yazılı tədris materialları gətirilib, gübrə və toxum yardımı edilib, azərbaycanlı mütəxəssislər üçün təlim proqramları təşkil olunub, kənd təsərrüfatı maşınları hədiyyə verilib, Türkiyədə keçirilən konfrans, seminar, sərgi və s. bu kimi tədbirlərdə azərbaycanlı mütəxəssislərin iştirakı təmin edilib.

» **İqtisadi inkişaf**

“Abşeron sənaye şəhərçiyi qurulması” layihəsi

Qeyri-neft sektorunun inkişafı, sənaye potensialının yüksəldilməsi, regionlar arasında inkişaf fərqlərinin azalması və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması, ixrac və sərmayə imkanlarının artırılması məqsədilə Azərbaycanda qurulacaq ilk sənaye bölgəsinin pilot infrastrukturunun plan, xəritə və layihələrini 2005-2007-ci illərdə TİKA hazırlayıb.

“Kiçik və orta sahibkarları əhatə edəcək İnternet şəbəkəsinin qurulması” layihəsi

Azərbaycanda ixracat istiqamətli istehsalla məşğul olan kiçik və orta sahibkarların xarici bazarlara çıxmasını və beynəlxalq əməkdaşlıq qurmasını təmin etmək üçün “KOS-NET” adlandırılan İnternet şəbəkəsi qurulub.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük prosesinə dəstək

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük prosesində Türkiyənin sahib olduğu təcrübədən faydalanmaq məqsədi ilə tədris proqramları təşkil olunub, müxtəlif məsləhət və mütəxəssis köməyi göstərilib.

“Dağlıq Şirvan regionunun sosial-iqtisadi inkişafı” pilot layihəsi

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” çərçivəsində 10 iqtisadi regiondan biri olan Dağlıq Şirvan iqtisadi regionunun Baş İnkişaf Planının hazırlanması istiqamətindəki fəaliyyətlərə TİKA tərəfindən köməklik göstərilib.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Antiinhisar Siyasəti Departamenti ilə əməkdaşlıq

Rəqabətin təşkili və istehlakçı hüquqları mövzularında qanunların hazırlanması vəzifəsini həyata keçirən İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Antiinhisar Dövlət Xidməti ilə Türkiyə Cümhuriyyəti Rəqabət Qurumu və

Sənaye və Ticarət Nazirliyi İstehlakçı Hüquqlarının Qorunması Baş İdarəsi arasında təcrübə mübadiləsini təmin edən əməkdaşlıq təsis olunub .

Bütün bunlara əlavə olaraq aşağıdakı layihə və fəaliyyətlər də həyata keçirilib:

- Azərbaycanda İnvestisiyaların Təşviqi və Məsləhət Fondu ilə əməkdaşlıq;
- “Keyfiyyət və standartlar sahəsində texniki dəstək və əməkdaşlıq” layihəsi;
- Vergi təhsili proqramları;
- Bank və sığorta təhsili proqramları;
- “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonalar” qanun layihəsinə məsləhət dəstəyi;
- “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı Dövlət Proqramı”na məsləhət dəstəyi;
- “Rəqabət hüququ” mövzusunda təlim proqramı;
- “Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi” mövzusunda təlim proqramı;
- İstehlak mallarına nəzarət sahəsində təlim proqramı.

» Səhiyyə

“Sümük İliyi Transplantasiyası Mərkəzinin yaradılması” layihəsi

TİKA Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və Heydər Əliyev Fondu ilə əməkdaşlıq edərək Bakıda Sümük İliyi Transplantasiyası Mərkəzinin yaradılmasına dəstək verib. 2008-ci ildə TİKA Baş Ofisi Bakıdakı Talasemiya Mərkəzinin nəzdindəki Sümük İliyi Transplantasiyası Mərkəzini lazımi tibbi və laboratoriya avadanlıqları ilə təchiz edib. Sümük İliyi Transplantasiyası Mərkəzində işləyən həkim və orta tibb heyəti üçün Azərbaycan və Türkiyədə təlim proqramları təşkil olunub.

1 saylı Respublika Psixiatriya Xəstəxanası həkimləri üçün təlim

2010 və 2011-ci illərdə 1 saylı Respublika Psixiatriya Xəstəxanasının 20 nəfərlik həkim və tibbi heyəti üçün İstanbul Bakırköy Ruhi və Əsəb Xəstəlikləri Xəstəxanasında müxtəlif mövzularda təlim proqramları təşkil olunub.

Azərbaycan Respublikası Milli Onkologiya Mərkəzinin həkimləri üçün təlim

2010 və 2011-ci illərdə Milli Onkologiya Mərkəzində işləyən 14 həkim Türkiyənin müxtəlif universitet və xəstəxanalarında tibbin müxtəlif sahələrində təlim keçiblər.

“Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq” layihəsi

Naxçıvanda səhiyyə xidmətinin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə Muxtar Respublikanın səhiyyə sektorunda çalışan tibb heyəti üçün TİKA Baş Ofisinin dəstəyi ilə Türkiyədə müxtəlif ixtisaslar üzrə təlim və təkmilləşmə kursları təşkil olunub. 2007-2011-ci illərdə keçirilən bu kurslarda 52 nəfər tibb işçisi iştirak edib.

Bundan əlavə, səhiyyə sahəsində aşağıdakı layihə və fəaliyyətlər həyata keçirilib:

- Reprodaktiv sağlamlıq təlim proqramları;
- Şəmkir Rayon Mərkəzi Xəstəxanası həkimləri üçün təlim proqramı;
- Mərkəzi Klinik Xəstəxana həkimləri üçün təlim proqramı;
- Səhiyyənin müxtəlif sahələri üzrə təşkil olunan beynəlxalq konqres, simpozium, konfrans və digər bu kimi tədbirlərdə azərbaycanlı mütəxəssislərin iştirakının dəstəklənməsi.

» Təhsil

Azərbaycan Dillər Universitetinin tərcümə fakültəsində sinxron tərcümə laboratoriya sisteminin qurulması

Azərbaycanda tərcümə sahəsində keyfiyyətli peşə təliminin verilməsini təmin etmək üçün TİKA Baş Ofisi 2010-cu ildə Azərbaycan Dillər Universitetinin tərcümə fakültəsində 12 nəfərlik 2 dərs otağı və 1 konfrans zalından ibarət sinxron tərcümə laboratoriyası sistemini qurub. Laboratoriyanın köməyi ilə dərs otaqlarında eyni vaxtda ən az iki qrupun dərs keçməsinə imkan yaradılıb və təlim müddəti boyunca tələbələr konfrans zalından staj keçmək üçün faydalana bilirlər.

Bakı Dövlət Universiteti (BDU) sosial elmlər və psixologiya fakültəsində elektron kitabxananın qurulmasına dəstək

BDU-nun sosial elmlər və psixologiya fakültəsində elmi tədqiqat və təhsil fəaliyyətinin müasir texniki vasitələrlə aparılması, müəllim-professor və tələbə heyətinin qlobal elm məkanına inteqrasiya olunmasına dəstək verilməsi üçün elektron kitabxananın qurulmasına yardım göstərilib.

Təhsil sahəsində TİKA Baş Ofisi tərəfindən həyata keçirilən layihə və fəaliyyətlərə aşağıdakıları əlavə etmək olar:

- Azərbaycanlı müəllimlər üçün təkmilləşmə proqramlarının təşkili;
- BDU-da “Türk otağı”nın yaradılması;
- Naxçıvan Dövlət Universitetinin Atatürk Mərkəzinə avadanlıq yardımı;
- Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Türk Araşdırmaları Mərkəzinə dəstək;
- Bakı Slavyan Universitetində Türkiyə Araşdırmaları Mərkəzinin yaradılmasına dəstək;
- Qafqaz Universiteti tələbələrinin Türkiyədə staj keçmələrinə dəstək;
- Sənaye avtomatlaşdırma texnologiyaları üzrə təlimlər;
- 149 sayılı Ağdam qaçqın məktəbinə avadanlıq və material yardımı;
- Kitab yardımları.

» Turizm

Turizm təlim proqramları

Turizmdə xidmət keyfiyyətinin artırılması üçün TİKA Baş Ofisi hər iki ölkənin Mədəniyyət və Turizm nazirlikləri ilə birgə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinin turizm müəssisələrində çalışan işçilər üçün tədris kursları təşkil edib. 2001-2011-ci illərdə təşkil olunan bu kurslarda ümumən 800-dən çox yerli turizm mütəxəssisinə təlim verilib.

Habelə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə “Azərbaycanda 2006-2015-ci illərdə turizmin inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı”nın hazırlanmasında mütəxəssis köməyi göstərilib.

TİKA Baş Ofisi və Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi iki ölkə arasındakı tarixi, mədəni və turizm əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün “Ataların tarixi zəfər və şəhadət yolu” adlı layihə həyata keçirib.

» **İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi**

Azərbaycanlı hakimiyə namizədlər üçün təlim proqramları

Azərbaycan məhkəmə-hüquq sistemində həyata keçirilən islahatların dəstəklənməsi məqsədilə 2008-2009-cu illərdə hakimiyə namizədlər üçün Azərbaycan və Türkiyədə müxtəlif təlim proqramları təşkil olunub.

Məhkəmə-Hüquq Şurası üçün “Təlimçilərin təlimi” proqramı

Azərbaycanda ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması, məhkəmə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və ölkələr arasında bu sahədə əlaqələrin inkişafı məqsədilə məhkəmə-hüquq sistemində çalışan 20 nəfər azərbaycanlı hüquqşünas 2011-ci il mayın 28-dən iyunun 5-dək Türkiyədə “Təlimçilərin təlimi” proqramında iştirak edib.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının əməkdaşları üçün təlim kurslarının təşkil olunması

Azərbaycan Mərkəzi Bankı əməkdaşlarının Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankında və Türkiyə Bank Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi və Nəzarəti Agentliyində müxtəlif mövzularda təlim kurslarında iştirakına dəstək göstərilib. İndiyədək Mərkəzi Bankın 26 əməkdaşının Türkiyəyə səfəri təşkil edilib.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinə təlim və məsləhət dəstəyi

TİKA hələ keçən əsrin 90-cı illərində ilk statistika məlumat kitabının nəşr olunmasına dəstək verərək Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin mərkəzi idarəsi ilə regional idarələri arasında elektron əlaqə şəbəkəsinin qurulması işini də həyata keçirib. TİKA Baş Ofisi Türkiyə Statistika Qurumunun (TÜİK) dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinə müxtəlif sahələrdə təlim və məsləhət xidməti verilməsi üçün 2011-2013-cü illəri əhatə edən iş proqramı hazırlayıb. 2011-ci il iş proqramı çərçivəsində aprelin 25-29-da “Balıqçılıq statistikasi”,

sentyabrın 13-16-da isə “İllik iş statistikasını” mövzularında Komitəyə məsləhət xidməti verilib. Habelə Komitə əməkdaşları üçün Türkiyədə həmin mövzularda təlim proqramları təşkil edilib. Verilən təlim və məsləhət xidməti proqramlarına Komitəsinin 25 əməkdaşı cəlb olunub.

Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin təlim dəstəyi

Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi (QKDK) və Türkiyə Kapital Bazarı Şurası (SPK) ilə birgə təşkil olunan təcrübə və təlim kurslarının həyata keçirilməsinə TİKA dəstək verib. Bakıda və İstanbulda keçirilən proqramlarda QKDK-nın təqribən 40 əməkdaşına təlim verilib. QKDK-nın təklifi əsasında Milli Depozit Mərkəzinin 8 əməkdaşının Türkiyənin Takasbank və Milli Qeydiyyat Təşkilatında təşkil olunan təlim proqramlarında iştirak etməsinə köməklik göstərilib.

İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə olaraq TİKA Baş Ofisinin aşağıdakı fəaliyyətləri də vurğulana bilər:

- Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri sahəsində əməkdaşlıq;
- Beynəlxalq Polis Təlimi əməkdaşlıq layihəsi;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin əməkdaşları üçün təlim proqramı.

» Elmi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq

“XXI əsrdə qadının rolu” mövzusunda beynəlxalq konfrans

Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın dövlət müstəqilliyinin 20-ci ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin himayəsi və TİKA, TürkPA, Dialoq Avrasiya Azərbaycan Nümayəndəliyi və Lider Qadınlar İctimai Birliyinin birgə əməkdaşlığı ilə oktyabrın 3-4-də “XXI əsrdə qadının rolu” mövzusunda beynəlxalq konfrans təşkil olunub. Bakıda keçirilən bu konfransda Türkiyə Respublikasının ailə və sosial siyasət naziri Fatma Şahin, Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hicran Hüseynova, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan olan qadın deputatlar, elm adamları, siyasət və qeyri-hökumət təşkilatı nümayəndələri iştirak ediblər.

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının Tətbiqi V Beynəlxalq Konfransı

TİKA Baş Ofisi, Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Qafqaz Universiteti, BDU, UNESCO-nun Təhsildə İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Daşkənd İnformasiya Texnologiyaları Universiteti və Elektrik və Elektronika Mühəndisləri İnstitutunun (İEEE) birgə əməkdaşlığı ilə oktyabrın 12-14-də Bakıda təşkil olunan konfransda 31 ölkədən 162 elm adamı iştirak edib.

Elmi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq istiqamətində, yuxarıda sadalanan layihə və fəaliyyətlərə əlavə olaraq, TİKA Başqanlığının aşağıdakı çalışmaları da qeyd oluna bilər:

- “AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun modernləşdirilməsi” layihəsi;
- II Türk Filmləri Festivalı;
- Beynəlxalq Türk Dili Olimpiadaları;
- Beynəlxalq Molla Nəsrəddin Karikatura Festivalı;
- Beynəlxalq Uşaq Muğam Festivalı;
- Beynəlxalq Mülki Hüquq Simpoziumu;
- Novruz bayramı tədbirləri;
- “Yunus Əmrədən Füzuliyə insan sevgisi” mövzusunda beynəlxalq konfrans;
- “Keçmişdən bu günə Əhməd Yəsəvi” mövzusunda konfrans;
- “Cənubi Qafqazda sabitlik və əməkdaşlığı artırma” mövzusunda konfranslar silsiləsi;
- Qloballaşma prosesində Qafqaz və Orta Asiya Konqresi.

» Sosial məzmunlu layihə və fəaliyyətlər

Müharibədən zərər çəkən ailələrdən olan uşaqlar üçün kompyuter kurslarının təşkili

TİKA Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Regional İnsan Hüquqları və Media Mərkəzi İctimai Birliyinin Bərdə rayonunda təşkil etdiyi kompyuter kurslarını lazımi avadanlıqla təchiz edib. 2010 və 2011-ci illərdə təşkil

olunan kurslarda 121 nəfər uşaq kompyuter biliklərinə yiyələnib. Bu kursları bitirən uşaqlardan 27 nəfəri qazandığı biliklər nəticəsində işlə təmin olunub.

Gəncə Uşaq Evinə dəstək

Gəncə Uşaq Evinə 14-15 yaşa qədər yaşadıqdan sonra uşaq evindən ayrılmaq məcburiyyətində qalan uşaqların peşə sahibi olmasını təmin etmək üçün tədris kurslarının təşkili məqsədi ilə korpusların hazırlanması və digər ehtiyacların qarşılınması üçün zəruri maddi vəsait verilib.

Şəki Əlillərə Qayğı İctimai Birliyinə dəstək

Şəki Əlillərə Qayğı İctimai Birliyi ilə birgə həyata keçirilən “Əqli və fiziki əlillər üçün tədris kurslarının təşkil olunması” layihəsi çərçivəsində əlillərə xalçaçılıq, qobilen, trikotaj, tikiş və kompyuter biliklərinin tədris olunması üçün lazım olan avadanlıq, təchizat və materialların məsrəfləri qarşılıb. Kurslara davam edən əlillərin nəqliyyat problemini həll etmək məqsədi ilə bir ədəd mikroavtobus Birliyə hədiyyə edilib.

Əlil Uşaqlarla İş Mərkəzinə dəstək

Azərbaycanda əlil uşaq və gənclərin sosial problemlərinin həlli istiqamətində fəaliyyət göstərən Əlil Uşaqlarla İş Mərkəzinə əlil uşaqların asudə vaxtlarını dəyərləndirə bilmələri üçün tikiş maşınları və idman ləvazimatları hədiyyə edilib. Bundan əlavə, əlil uşaq və gənclərin müxtəlif məqsədli şəhərdaxili gəzintilərini təmin etmək məqsədilə Mərkəzə bir ədəd mikroavtobus verilib.

Sosial məzmunlu layihə və fəaliyyətlərin sırasında əlavə olaraq aşağıdakıları da qeyd etmək olar:

- Müharibə veteranı olan qadınlar üçün Məişət Xidməti Mərkəzinin yaradılması;
- İnsan alveri qurbanları üçün Sosial Reintegrasiya Mərkəzinin yaradılmasına dəstək;
- Azərbaycan Əlillər Cəmiyyəti Yasamal Rayon Şöbəsinə dəstək;
- Bakı Əlil Uşaqlar Reabilitasiya Mərkəzinə avadanlıq yardımı;
- Azərbaycan Uşaq Təşkilatı Yasamal Rayonu Şöbəsində istilik sisteminin qurulması.

» **Nəticə**

Girişdə qeyd olunduğu kimi, TİKA Baş Ofisi Azərbaycanın inkişafına kömək göstərilməsi istiqamətində bu günə qədər 600-dən çox layihə və fəaliyyət həyata keçirib. Bu layihə və fəaliyyətlər nəticəsində 4500-dən çox yerli mütəxəssisə təcrübə və peşəkarlığın artırılması üçün müxtəlif sahələr üzrə nəzəri və praktiki təlimlər verilib.

TİKA fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində qardaş Azərbaycanın dövlət strukturları, təhsil və elm qurumları, ictimai təşkilatları və bütün insanları ilə xoş münasibət qurub və sıx əməkdaşlıq edib. TİKA Baş Ofisinin Bakı Proqram Koordinasiya Ofisi vasitəsilə Azərbaycanda həyata keçirilən layihə və fəaliyyətlərin müsbət nəticəsini görmək bizləri daim sevindirib və yeni layihələrə təşviq edib.

Türkiyənin sahib olduğu müasir nəzəri və praktiki təcrübəni dost və qardaş Azərbaycanın inkişafına dəstək məqsədilə paylaşmaq üçün Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi Baş Ofisi ilk gündə olduğu kimi bu gün və bundan sonra da əməkdaşlıq və fəaliyyətini hərtərəfli davam etdirəcək.

Qulu NOVRUZOV

Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin müavini

Azərbaycanla-Türkiyə arasında təhsil əlaqələri

Azərbaycanın təhsil sahəsində əməkdaşlıq etdiyi ölkələrdən biri də Türkiyə Respublikasıdır.

Hazırda Azərbaycanla Türkiyə arasında çoxtərəfli və inkişaf etmiş təhsil əlaqələri mövcuddur. Azərbaycanın Türkiyə ilə bu sahədə əməkdaşlığı həm məzmununa, həm də miqyasına görə başqa ölkələrlə müqayisədə çox geniş spektri əhatə edir.

Ötən 15 il ərzində iki qardaş ölkə arasında təhsil sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün lazımı hüquqi baza yaradılıb. 1992-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Müqavilə, 1994-cü ilin fevralında “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında elm, texnika, sosial, mədəni və iqtisadi sahələrdə əhatəli əməkdaşlıq haqqında” Müqavilə, 1997-ci ilin martında “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi arasında təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında” Protokol imzalanıb. Bu sənədlərdə təhsilin müxtəlif sahələri, qarşılıqlı tələbə mübadiləsini təmin edən müddəalar mövcud olsa da, Azərbaycan ali məktəblərində verilən ixtisasların Türkiyə tərəfindən tanınması məsələsi həllini tapmayıb. Bu, sonrakı illərdə Azərbaycan ali

məktəblərini bitirən Türkiyə vətəndaşlarının diplomlarının Türkiyənin müvafiq qurumları tərəfindən tanınmaması kimi ciddi problemə səbəb olub. Türkiyə Respublikasının vətəndaşları yalnız ölkələrinin Ali Təhsil Şurası (YÖK) tərəfindən tanınan ali məktəblərin müvafiq ixtisaslarında təhsil aldıqda belə problemlə rastlaşmırlar.

Türkiyədə daha çox ehtiyac duyulan ixtisaslar üzrə kadr hazırlayan Azərbaycan ali məktəblərinin diplomlarının qardaş ölkədə tanınması üçün hüquqi bazanın yaradılması son dərəcə zəruri idi. Bu məsələ Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanovun 1998-ci il noyabrın 2-9-da Türkiyəyə səfəri zamanı həll olunub. Səfər zamanı “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi və Ali Təhsil Şurası rəhbərliyi arasında təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında” Razılıq Protokolu imzalanıb.

Bu Protokolun təhsil sahəsində imzalanmış əvvəlki sənədlərdən əsas fərqi məhz türkiyəli gənclərin Azərbaycan ali məktəblərində təhsil almasına imkan verən 14-cü maddənin məzmunundadır. Protokolun bu maddəsi aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:

“Azərbaycan ali təhsil ocaqları tərəfindən aşağıda göstərilən ixtisaslar üzrə hər səviyyədə verilən ali təhsil diplomları Türkiyə Respublikası Ali Təhsil Şurası tərəfindən tanınacaqdır. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən rəsmi dövlət universitetlərindəki dəqiq elmlər, tarix, incəsənət tarixi, coğrafiya, sosiologiya, klassik arxeologiya, türk dili və ədəbiyyatı, müasir türk dilləri və ədəbiyyatları, ingilis dili və ədəbiyyatı, fransız dili və ədəbiyyatı, alman dili və ədəbiyyatı, holland dili və ədəbiyyatı, polyak dili və ədəbiyyatı, italyan dili və ədəbiyyatı, ispan dili və ədəbiyyatı, ərəb dili və ədəbiyyatı, rus dili və ədəbiyyatı, bolqar dili və ədəbiyyatı, fars dili və ədəbiyyatı, urdu dili və ədəbiyyatı, yapon dili və ədəbiyyatı, koreya dili və ədəbiyyatı, incəsənət, tətbiqi riyaziyyat, hesablama texnikası, fizika müəllimi, riyaziyyat müəllimi, kimya müəllimi, biologiya müəllimi, bədən tərbiyəsi və idman müəllimi, incəsənət müəllimi, xarici dil müəllimi, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında asfaltit və neft-qaz istehsalının fiziki mərhələləri, dənizdə neft və qaz istehsalı avadanlığı, neft və təbii qaz geologiyası, neft-qaz quyularının və anbarlarının layihələndirilməsi, inşası və istismarı, neft və qaz istehsal maşınları və təchizatu, neft-qaz yataqlarının istismarı və istifadəsi, Azərbaycan Texniki Universitetində kompyuter mühəndisliyi sahələrindəki əyani (gündüz) təhsili ixtisasları.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi hər il üçün əvvəlki ilin noyabr

ayının sonuna qədər bu ixtisaslara qəbul olunacaq tələbə sayını və digər şərtləri bildirəcəkdir”.

Protokolda həmçinin təhsilin müxtəlif sahələrində, orta və ali məktəb müəllimlərinin mübadiləsi, dərslük və nəşriyyat, türkdilli respublikalarda tədris olunacaq orta q tarix və ədəbiyyat kitablarının yazılması kimi məsələlərdə əməkdaşlığın qurulması və daha da genişləndirilməsi əksini tapıb. Azərbaycan nümayəndə heyəti səfər zamanı Türkiyənin müxtəlif tədris müəssisələrinə baş çəkib, orta və ali təhsil sistemi ilə yaxından tanış olub. Bu səfərdən və qeyd olunan Protokolun imzalanmasından sonra Azərbaycanla Türkiyə arasında tələbə mübadiləsi sahəsində əməkdaşlığın məzmununda çox ciddi dəyişikliklər baş verib. Bu vaxta qədər Azərbaycan vətəndaşları xarici dövlətlərə, xüsusilə Türkiyəyə təhsil almağa göndərilərkən onların ölkəyə daha vacib olan ixtisaslar üzrə təhsilini təmin etmək məsələsində müəyyən nöqsanlara yol verilirdi. Çox zaman bu, müəyyən qanunauyğunluğa əsaslanmadan tələbələrin ixtiyarına buraxılırdı. Nəticədə, bəzi ixtisaslar üzrə ali təhsilli mütəxəssislər ehtiyac olmasa da Türkiyədə hazırlanırdı. Məsələn, 1997/1998-ci tədris ilinin statistik məlumatlarına əsasən, Ankara, Qazi, İstanbul, Mərmərə, Egey, Doqquz Eylül, Səlcuq, Uludağ və On doqquz Mayıs universitetləri üzrə aparılmış təhlil göstərir ki, bu ali məktəblərdə tələbələrimizin 34,1%-i pedaqoji, 27%-i iqtisadi, idarəetmə və ictimai elmlər fakültələrində (maliyyə, iqtisadiyyat, menecment, beynəlxalq əlaqələr, sosiologiya, psixologiya), 8,2%-i hüquq və jurnalistika, 8%-i ilahiyyat, 5,1 %-i mühəndislik, 4,1%-i kənd təsərrüfatı və 4,3%-i tibb ixtisasları üzrə təhsil alıblar. Soydaşlarımızın 9,2%-i ali məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərən ikiillik ali peşə məktəblərinə (məslək yüksək okulları) qəbul edilib. Göründüyü kimi, tələbələrimizin 1/3 hissəsi respublikamızın bir çox ali məktəblərində mövcud olan ixtisaslar üzrə təhsil alıblar.

Qeyd olunan Protokol Azərbaycanda həyata keçirilən və aparılacaq təhsil islahatlarına Türkiyə tərəfinin hərtərəfli yardım göstərməsi və bu sahədə faydalı əməkdaşlığın qurulması üçün də real zəmin yaradıb. Təhsil naziri Misir Mərdanovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin 1999-cu il 22 iyul – 4 avqust tarixində Türkiyəyə növbəti səfəri yeni perspektivlər açıb. Məqsəd Türkiyədə aparılan təhsil islahatlarının gedişi ilə tanış olmaq, bu ölkənin təcrübəsini yaxından öyrənmək idi. Həmin il Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının ayırdığı kredit hesabına Azərbaycanın Təhsil Nazirliyi orta təhsil sistemində islahatlara başlamışdı. Qərb təhsil sisteminə inteqrasiya yolunda böyük uğurlar əldə etmiş Türkiyə

məktəblərinin təcrübəsinin öyrənilməsi səfər zamanı diqqət mərkəzində olub.

Artıq təhsil əlaqələri qurulub və fəaliyyət üçün hüquqi əsas yaradılıb. Ölkələrimiz arasında əməkdaşlıq genişlənilir. Bu baxımdan Azərbaycan nümayəndə heyətinin Qaradəniz Universitetlər Birliyinin İstanbulda 2000-ci il iyulun 2-dən 11-dək keçirdiyi II Beynəlxalq Konqresdə iştirakı da faydalı olub. Konqresin açılışında Misir Mərdanov çıxış zamanı bildirib ki, bu tədbir Qaradəniz hövzəsi universitetləri arasında yeni əlaqələrin qurulması və əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynayacaq.

Konqresdə Albaniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova, Rumıniya, Rusiya, Yunanıstan və Ukraynadan da qonaqlar iştirak ediblər. Qaradəniz Universitetlər Birliyinin növbəti görüşü 2002-ci ildə Bakıda keçirilib.

Təhsil sahəsində əməkdaşlıqla bağlı əlamətdar hadisələrdən biri də 2000-ci ilin dekabrında Misir Mərdanovun dəvəti ilə Türkiyə Respublikası milli təhsil nazirinin Bakıya səfəridir. Türkiyə Respublikasının milli təhsil naziri Mətin Bostançıoğlu səfər zamanı bəyan edib ki, həmin il Bakıda baş vermiş zəlzələdən ziyan çəkmiş iki məktəbin təmirini Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi üzərinə götürür. Bakı şəhərindəki İncəsənət Gimnaziyası və Səbail rayonundakı 7 nömrəli orta məktəbin təmirinə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi 50.000 ABŞ dolları məbləğində vəsait ayırıb. Səfər zamanı təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında növbəti Protokol imzalanıb. Bu Protokolun 14-cü maddəsində ali təhsil diplomlarının *qarşılıqlı tanınmasını sürətləndirmək üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Ali Təhsil Şurası (YÖK) rəhbərliyinin mütəxəssislərindən ibarət yaradılmış Birgə Komissiyanın ildə bir dəfə Bakıda və ya Ankarada işləməsi üçün şərait yaradılması* qeyd olunub. Buna əsasən formalaşmış Birgə Komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan ali məktəblərinin müvafiq ixtisaslarının tanınması sahəsində müəyyən irəliləyişlər əldə edilib.

Protokolun 12-ci maddəsinə *“Türk dünyası tarixi” və “Türk dünyası ədəbiyyatı” dərs kitablarının çap olunması üçün bu günə qədər aparılan işlərin davam etdirilməsi*”, 19-cu maddəsinə Azərbaycan və Türkiyənin qarşılıqlı olaraq qarşı tərəfin *təhsil işçiləri üçün “Azərbaycan dilini öyrətmə və təhsil sistemini tanıma” və “Türk dilini öyrətmə və təhsil sistemini tanıma” mövzularında xidməti təhsil seminarlarının təşkil olunması*”, 22-ci maddəsinə *“iki ölkə arasında tərəflərin daxili imkanları nəzərə alınmaqla ali təhsil işçilərinin mübadiləsini gücləndirmək üçün tədbirlərin*

görülməsi”, 24-cü maddəsinə Türkiyə tərəfinin yeni təlim texnologiyaları sahəsindəki bilik və bacarıqlarını Azərbaycan tərəfi ilə bölüşməyi, dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında və müəllimlərin bu sahədə ixtisasartımlarını istiqamətlərində, həmçinin Azərbaycan tərəfinin Dünya Bankı və başqa beynəlxalq qurumlarla həyata keçirəcəyi layihə fəaliyyətlərinə hər cür texniki yardım göstərəcəyi”, 26-cı maddəsinə pedaqoji kadrların müxtəlif ixtisaslar üzrə ixtisasartırma, yenidən hazırlanma, rəhbər kontingentin idarəetmə sahəsində elmi nəzəri, təcrübə biliklərinin artırılması, məsafədən (distant) təhsil, rəhbər və pedaqoji kadrların attestasiya mexanizmləri ilə bağlı” əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyən müddəalar əlavə edilib.

Tərəflər iki ölkə arasında, xüsusilə 1998-ci ildən bəri təhsil və elm sahələrində əməkdaşlığın uğurlu olduğunu ifadə etməklə yanaşı, bəzi sahələrdəki çətinlikləri, xüsusən də bir sıra ixtisaslar üzrə Azərbaycan ali məktəb diplomlarının Türkiyə tərəfindən tanınmaması məsələlərinə toxunublar. Müzakirələr nəticəsində “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Ali Təhsil Şurası arasında ali təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair” İlk Protokol imzalanıb. Bu Protokolda Azərbaycan ali məktəbləri tərəfindən verilən iqtisadiyyat, beynəlxalq əlaqələr, memarlıq və inşaat, elektrik-elektronika və maşın mühəndisliyi ixtisaslarının ən yaxın zamanda tanınması üçün müvafiq işlərin aparılması nəzərdə tutulub. Tərəflər iki ölkənin ali məktəblərini tibb ixtisasları üzrə bitirən məzunların diplomlarının tanınması şərtlərinin müəyyən edilməsində razılığa gəliblər. Azərbaycanın Türkiyə vətəndaşları üçün müəyyən etdiyi kontingent çərçivəsində Türkiyədə keçirilmiş qəbul imtahanları nəticəsində Azərbaycan Tibb Universitetinə qəbul olunmuş tələbələr ilk 3 ili bu ali məktəbdə təhsil aldıqdan sonra təhsillərini Türkiyənin aparıcı ali məktəblərində davam etdirmələri barədə razılıq əldə edilib. Protokolda bu da qeyd olunub ki, Türkiyədə “tibbdə uzmanlıq” proqramı üzrə dövlət xətti ilə təhsil almağa göndərilən Azərbaycanın ali məktəb məzunları bir tədris ili “Türk dili üzrə hazırlıq mərkəzi”ndə oxuduqdan sonra Egey Universitetində təşkil ediləcək ixtisas imtahanlarının nəticəsinə görə Ali Təhsil Şurası tərəfindən müvafiq ali məktəblərə yerləşdiriləcəklər. Eyni zamanda, tərəflər istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət xətti ilə qarşılıqlı olaraq ayrılmış təqaüd yerləri çərçivəsində diplomdansonrakı təhsilə (magistratura, doktorantura) qəbulun artırılması məqsədilə müvafiq tədbirlərin görülməyi haqqında razılığa gəliblər.

2000-ci ildən başlayaraq Bakının 6, 14, 41, 56 və 261 saylı məktəblərində türk dili tədris olunur. Dərslər Bakıda fəaliyyət göstərən Bakı

türk liseylərinin türkiyəli müəllimləri tərəfindən aparılır. Dərslərin daha keyfiyyətli və maraqlı keçməsi üçün Türkiyə Respublikasının Bakıdakı səfirliyi həmin məktəblərin hər birində bir sinif otağını yeni məktəb mebeli ilə yanaşı, kompyuter dəsti, televizor və tələb olunan dərsliklərlə təchiz edərək “Türk dili” kabinetini təşkil edib.

Türkiyə tərəfi ilə təhsil sahəsində imzalanmış protokolların müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq əməkdaşlıq istiqamətində görülən işlərin icrasına nəzarət, qarşılıqlı müzakirələrin aparılması, qarşıya çıxan problemlərin vaxtında həll edilməsi üçün müvafiq təkliflərin hazırlanması, iki ölkənin təhsil nazirlikləri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə hər iki tərəfin nümayəndələrindən ibarət yaradılan Daimi Komissiyanın fəaliyyəti tənzimlənir. Bu günə qədər Daimi Komissiyanın 8 iclası keçirilmişdir.

Türkiyə Respublikasının milli təhsil naziri Hüseyn Çelinyin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2005-ci il 14-20 mart tarixində Türkiyədə olub. Səfərin əsas məqsədi Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı təhsil sahəsində aparılan çoxtərəfli və inkişaf etmiş əməkdaşlığın genişləndirilməsi, təhsil sənədlərinin (xüsusilə ali təhsili əhatə edən) qarşılıqlı tanınmasına dair danışıqların aparılması idi. Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə Türkiyə Respublikası Yüksək Öyrətım Kurulu Başqanlığı və Milli Təhsil Nazirliyi arasında qabaqcıdan planlaşdırılmış danışıqlar zamanı ölkələrimiz arasında təhsil sahəsindəki ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, 1993-cü ildən etibarən Türkiyə tərəfindən maliyyələşdirilən “Böyük Tələbə Layihəsi” çərçivəsində yüzlərlə azərbaycanlı gəncin Türkiyənin ən qabaqcıl ali məktəblərində Azərbaycan iqtisadiyyatının bugünkü tələblərinə cavab verən müasir ixtisaslar (o cümlədən tibb) üzrə hazırlanması, eyni zamanda türk gənclərinin dövlət və qeyri-dövlət xətti ilə Azərbaycanın ali məktəblərində təhsilləri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılıb.

Azərbaycan ali məktəbləri ixtisaslarının Türkiyə Ali Təhsil Şurası tərəfindən tanınmasının mahiyyəti qeyd olunmalıdır. Türkiyənin təhsillə bağlı milli qanunvericiliyi və Ali Təhsil Şurasının qaydalarına görə, türkiyəli gənclər xarici ölkə ali məktəblərinin yalnız Ali Təhsil Şurası tərəfindən tanınan ixtisasları üzrə təhsil ala bilərlər. Əks halda onlar tələbə kimi Türkiyə tərəfindən tanınmır, nəticədə aldıkları diplomları tanımaq üçün çox ciddi problemlərlə üzləşirlər. Buna görə, türkiyəli gənclər bu və ya digər xarici ölkədə Ali Təhsil Şurası tərəfindən tanınan müəyyən ali məktəblərin konkret ixtisasları üzrə təhsil ala bilərlər. Burada maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, türkiyəli abituriyentlər ölkələrində

konkret xarici ölkələrin ali məktəblərinə ayrılmış yerlər hesabına imtahan verməklə təhsil ala bilərlər.

Türkiyə ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafının davamı kimi qeyd etmək olar ki, Avropa Şurası və Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyinin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 2007-ci il mayın 4-5-də İstanbulda Avropa ölkələri Təhsil Nazirlərinin Daimi Konfransının 22-ci Sessiyasının işində iştirak edib.

Sosial vəziyyətdən, etnik və dini mənsubiyyətdən, fiziki və əqli inkişafından asılı olmayaraq bütün uşaqlara təhsil almaq üçün bərabər imkanların verilməsi, insan haqları, mədəniyyətlərarası təhsil və milli azlıqların təhsili sahəsində tədrisin keyfiyyətinin artırılması ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi sözügedən konfransın əsas məqsədi olub. Sessiyanın sonunda Avropa ölkələri Təhsil Nazirlərinin Yekun Bəyannaməsi qəbul edilib.

2008-ci il mayın 28-31-də Türkiyə Respublikası Yüksək Öyrətim Kurulunun 5 nəfərlik nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər edərək ali təhsil və bilavasitə konkret ali məktəblərin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olublar. Səfərin əsas məqsədi Azərbaycan tərəfinin ayrı-ayrı ali məktəblərin ixtisaslarının əlavə olaraq tanınması barədə müraciətini dəyərləndirmək idi. Nümayəndə heyəti Bakı Dövlət Univesiteti, Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti və Azərbaycan Pedaqoji Universitetini ziyarət edib. Qonaqlar ali məktəblərin maddi-texniki bazası, kitabxanası, müxtəlif laboratoriyaları, auditoriyaları və bəzi ixtisaslar üzrə tədris proqramları ilə tanış olublar.

Türkiyə ilə təhsil sahəsində əməkdaşlıq barədə danışarkən “təhsil təmsilçiliyi” məsələsinə toxunmamaq olmaz. İki ölkənin Təhsil Nazirlikləri arasında əldə edilmiş razılığa əsasən, Türkiyə Hökumətinin müvafiq qərarı ilə “Böyük Tələbə Layihəsi” çərçivəsində bu ölkənin ali məktəblərində Azərbaycan və digər türkdilli ölkələrdən gələn tələbələrin təhsil, məişət və digər məsələləri ilə məşğul olmaq məqsədilə *təhsil təmsilçisi* vəzifəsi təsis edilmişdi. 2008-ci ildən etibarən təhsil təmsilçisi vəzifəsi ləğv edilərək Azərbaycanın Türkiyədəki səfirliyinin nəzdində təhsil attaşesi vəzifəsi təsis edilmişdir.

2008-ci ilin sonlarında Azərbaycan və Türkiyə arasında təhsil üzrə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafı qarşılıqlı səfərlərin təşkili ilə müşahidə olunub. 12-14 noyabr 2008-ci il tarixində Türkiyə Respublikasının Yüksək Öyrətim Kurulu - Ali Təhsil Şurasının sədri, professor, doktor

Yusuf Ziya Özcanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda ilk rəsmi səfərdə olub, Azərbaycanın təhsil naziri Misir Mərdanovla görüşüb. Görüş zamanı nazir qonaqlara iki ölkə arasında mövcud əlaqələrin genişləndirilməsi üçün görülən işlər haqqında ətraflı məlumat verib və qeyd edib ki, digər ölkələrlə müqayisədə Türkiyədə ali təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin sayı ilbəl artmaqdadır. Nazir Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq olunmuş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” haqqında da qonaqlara məlumat verib. Təhsil naziri ölkəmizdə fəaliyyət göstərən “Çağ” Öyrətim İşlətmələri Şirkətinin, Azərbaycan Türk Özəl liseylərinin və Qafqaz Universitetinin nümunəvi təhsil ocaqları kimi tanıdığını və bu təhsil ocaqlarının Azərbaycanla Türkiyə arasında körpü rolunu oynadığını bildirib.

Qardaş Türkiyə ilə təhsil sahəsində əməkdaşlığın ən nəzərəçarpan sahələrindən biri tələbə mübadiləsidir. Qeyd olunan müvafiq sənədlər tələbə mübadiləsi sahəsində uğurlu əməkdaşlıq üçün geniş perspektivlər açır. Qarşılıqlı şəkildə müəyyən olunmuş sayda təqaüd yerlərinin ayrılması, eyni zamanda bu təqaüddən kənar öz imkanları hesabına ödənişli olaraq qarşı tərəfin ali məktəblərində təhsillə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi həmin sənədlərdə nəzərdə tutulub. Buna görə Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə ən çox təhsil aldığı ölkə Türkiyədir, həmçinin təhsil üçün Azərbaycana üz tutan xarici tələbələr içində qardaş ölkə nümayəndələri sayca birinciliyini bu gün də saxlayır. Ümumilikdə, hər iki ölkədən qarşı tərəfin ali məktəblərində təhsil alan tələbələrin sayı bir neçə mindən artıqdır. Sənədlərdə də qeyd olunduğu kimi, hər iki tərəf ölkələrində fəaliyyət göstərən dövlət ali məktəblərində tərəfdaş ölkədən gələn tələbələrin təhsil almaları üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını öz üzərinə götürmüşdür. Bunun üçün tərəflər müəyyən kontingent çərçivəsində təqaüdlər də ayırmaqdadır. Təşəkkür hissi ilə qeyd etməliyik ki, 1992-ci ildən etibarən Türkiyə Respublikası Hökumətinin həyata keçirdiyi “Böyük Tələbə Layihəsi” çərçivəsində azərbaycanlı gənclər Türkiyənin ali məktəblərində müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil almış və almaqda davam etməkdədirlər. Məhz bu layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində onlarla azərbaycanlı gənc diplomdan sonrakı təhsil – tibdə uzmanlıq proqramları üzrə təhsil almaq üçün Türkiyə ali məktəblərinə göndərilmiş və onların artıq böyük bir qrupu təhsillərini uğurla bitirərək ölkəmizin müxtəlif tibb mərkəzlərində tibbin müxtəlif sahələrini əhatə edən ixtisaslar üzrə (ürək-damar cərrahiyyəsi, urologiya, ginekologiya,

göz həkimliyi və s.) yürsək səviyyəli kadrları olaraq fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etdiyi tarixdən bu günədək qardaş Türkiyənin ali məktəblərində 4000-ə yaxın azərbaycanlı gənc dövlət xətti ilə təhsil almaq imkanına malik olmuşdur. Yuxarıda da göstəriləndiyi kimi, bu prosesin daha nizamlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsi 1998-ci və sonrakı illərdə Təhsil Nazirliyinin Türkiyənin müvafiq təhsil qurumları ilə imzaladığı sənədlərlə tənzimlənmişdir.

Türkiyə Respublikasının illər üzrə Azərbaycana ayırdığı təqaüdlərə və Azərbaycan tərəfinin istifadə etdiyi yerlərə aid statistik məlumat

İllər	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Ayrılan təqaüdlərin sayı	150	150	150	150	150	150	150
İstifadə olunan təqaüdlərin sayı	174	138	141	140	150	150	150

İllər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ayrılan təqaüdlərin sayı	150	150	150	125	125	125	125
İstifadə olunan təqaüdlərin sayı	140	128	126	93	91	117	117

Türkiyə Respublikasında dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrə aid statistik məlumat

Tədris ili	1997-1998	1998-1999	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004
Tələbələrin sayı	1503	1327	837	667	610	543	561

Tədris ili	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2010-2011	2011-2012
Tələbələrin sayı	636	734	659	605	548	503	487

Qeyd etdiyimiz kimi, 2006-cı ilə qədər gənclərimiz daha çox təhsilin bakalavr səviyyəsi üzrə müxtəlif ixtisaslarda təhsil almaq üçün Türkiyəyə göndərilirdisə, 2006-cı ildən etibarən gənclərimizin Azərbaycanın ehtiyac duyduğu ixtisas istiqamətləri (İKT, tibb, mühəndislik, idarəetmə və maliyyə) üzrə əsas təhsildən sonrakı təhsil səviyyələri (magistratura, doktorantura)

üzrə təhsil almalarına üstünlük verilirdi. Müalicə işi və stomatologiya ixtisasları üzrə əsas təhsillərini bitirən tələbələrin tibbin müxtəlif sahələri üzrə uzmanlıq (rezidentura) səviyyəsində təhsil almaları üçün şəraitin yaradılması xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Ötən illər ərzində 2 minə yaxın tələbəmiz məzun olaraq ölkəmizin müxtəlif sahələrində uğurla çalışmaqdadırlar. Bu gün respublikamızın ali və orta məktəbləri, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Xarici və Daxili İşlər nazirlikləri, Ədliyyə Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Konstitusiya Məhkəməsi, Milli Elmlər Akademiyası, onun Naxçıvan MR-dəki filialı, digər dövlət qurumları və müəssisələrində çalışan mütəxəssislər arasında Türkiyə ali məktəblərinin məzunlarına rast gəlmək olar. İxtisasca iqtisadçı və bank işçisi olanların müəyyən bir qrupu respublikamızda fəaliyyət göstərən çoxsaylı dövlət və özəl banklarda çalışırlar.

Türkiyə ali məktəblərindən məzun olmuş bəzi azərbaycanlı gənclər dünyanın müxtəlif ölkələrində (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Rusiya və s.) təhsillərini davam etdirir və ya bu ölkələrin özəl şirkətlərində çalışırlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 16 aprel 2007-ci il tarixli, 2090 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” gənclərimizin qardaş Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almaq imkanklarını daha da genişləndirmişdir. Bu Proqram çərçivəsində hazırda 853 nəfər dünyanın nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almaqdadır ki, onların da 201 nəfəri Türkiyənin aparıcı ali məktəblərində təhsil alırlar. Proqram çərçivəsində təhsil alan tələbələrin bütün xərcləri (təhsil, yaşayış, gediş-gəliş və s.) Azərbaycan dövləti tərəfindən ödənilir.

Proqram iştirakçıları olan azərbaycanlı gənclər Türkiyənin əsas ali təhsil ocaqlarının müxtəlif təhsil səviyyələrində müxtəlif ixtisas sahələri (tibb, iqtisadiyyat və idarəetmə, sənaye və mühəndislik, İKT, xidmət) üzrə təhsillərini davam etdirirlər. Ötən 4 dərs ili ərzində (2007/2008-2010/2011) təqribən 130 nəfər Türkiyədə təhsil almaq hüququ qazanmışdırsa, təkcə 2011-ci ildə bu rəqəm 103 nəfər olmuşdur. 2011/2012-ci tədris ilində Türkiyəyə göndərilənlərin 80-i tibb ixtisası üzrə, xüsusilə də rezidentura proqramlarında təhsil alanlar olmuşdur.

5 illik dinamika ilə bağlı rəqəmlər onu göstərir ki, 2011-ci ildə ən çox tələbə həm tibb ixtisası üzrə, həm də ümumilikdə Türkiyəyə

göndərilmişdir.

Azərbaycan gənclərinin Türkiyədə təhsil almaları ilə yanaşı, Türkiyə vətəndaşları da Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində müxtəlif ixtisaslarda təqaüdlər çərçivəsində və ya şəxsi vəsaitləri hesabına təhsil almaqdadırlar. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin böyük əksəriyyətini məhz qardaş Türkiyə Respublikasından olan tələbələr təşkil edir.

Hazırda Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində, Azərbaycan Dillər Universitetində, Azərbaycan Texniki Universitetində, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində, Bakı Musiqi Akademiyasında və digər ali məktəblərdə 3459 nəfər (2010/2011-ci tədris ilində) Türkiyə vətəndaşı təhsillərini davam etdirirlər.

Türkiyədən gələn tələbələr, əsasən, kompyuter mühəndisliyi, beynəlxalq münasibətlər, memarlıq, neft və qaz geologiyası, azərbaycan dili və ədəbiyyatı, xarici dillər, rus dili və ədəbiyyatı, ssenari yazıçısı, marketing, menecment, iqtisadiyyat, texniki və humanitar fənlər müəllimliyi, tibb, musiqi, dizayn, qrafika ixtisaslar üzrə respublikamızın dövlət və özəl ali məktəblərində təhsil alırlar.

Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində təhsil alan Türkiyə Respublikası vətəndaşları haqqında statistik məlumat

Tədris illəri	2004- 2005	2005- 2006	2006- 2007	2007- 2008	2008- 2009	2009- 2010	2010- 2011
Tələbələrin sayı	2640	3365	3874	4218	4499	4073	3459

Azərbaycan xalqının ilahi sərəvəti olan *“qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi”* siyasətinə töhfə verən Azərbaycanla Türkiyə arasında təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq bundan sonra da yüksələn xətt üzrə inkişaf etdiriləcəkdir.

Ölkələrimiz arasında təhsil sahəsində ildən-ilə genişlənən əməkdaşlıq xalqlarımızın bir-birinə daha da yaxınlaşmasına xidmət edir və istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Yəhya MUSAYEV

Azərbaycan Respublikası müdafiə sənayesi nazirinin müavini

Hərbi-texniki sahədə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı (1991-2011)

» Giriş

Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra hər bir xalqın gördüyü ilk iş dövlət atributlarını yaratmaq olur. Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqilliyinin bərpasını elan etdikdən sonra dövlət atributlarını təmin etmək üçün çalışmağa başlayıb. Dövlət atributlarının ən vacibi və əhəmiyyətli Silahlı Qüvvələrdir. Rusiya imperiyasının tərkibində olarkən Azərbaycan 170 il ərzində nizami orduya malik olmayıb və ona Silahlı Qüvvələrini yaratmaq imkanı verilməyib. Müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan ilk günlərdən həlli mürəkkəb olan problemlərlə üzləşib. Sovet imperiyasının dağılmasını anlayan Ermənistan əvvəlcədən yaradılmış erməni silahlı dəstələri (sonralar bu dəstələr Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin əsasını təşkil edib) və parçalanmış Sovet ordusunun muzzdlu əsgərlərinin köməyi ilə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürərək elan edilməmiş müharibəyə başlayıb. O dövrdə Azərbaycan erməni silahlı dəstələrinin işğalçı hücumundan ərazilərini müdafiə etmək məqsədilə könüllülərdən ibarət silahlı dəstələr yaratmışdı. Lakin hərbi təcrübəsi olmadığından və vahid komandanlıq altında birləşmədiyindən bu silahlı dəstələr erməni işğalına qarşı səmərəli müqavimət göstərə bilmirdi.

Belə bir halda nizami ordunun təcili yaradılması zərurəti meydana çıxmışdı. Lakin Silahlı Qüvvələrin yaradılması ən çətin proseslərdən biridir. Hərbi sahədə azərbaycanlı milli kadrların sayı olduqca az idi və mövcud qüvvə ilə Silahlı Qüvvələrin yaradılması üçün sabitlik və sülh dövrü tələb olunurdu. Erməni işğalı isə davam edirdi. Mövcud vəziyyətdən çıxmaq üçün könüllü dəstələrə hərbi təlimlər vermək, eyni zamanda nizami ordu yaratmaq çox vacib idi. Belə halda Silahlı Qüvvələrinin yaradılması prosesində sıx əməkdaşlıq üçün Azərbaycan Türkiyə Cümhuriyyətinə müraciət etdi. Yaradılacaq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin gənc zabıt heyətinə təlim vermək, müxtəlif təkmilləşdirmə kurslarında iştirak etmək, eyni zamanda yaradılan orduya texniki cəhətdən yardım göstərmək məqsədilə 1992-ci ildə “Azərbaycan Hökuməti ilə Türkiyə Hökuməti arasında hərbi sahədə elmi, texniki və təlim-tədris üzrə əməkdaşlıq haqqında” Saziş imzalandı. Sazişin maddələrini icra etmək və daha geniş tərkibdə təlim vermək məqsədilə Türk Silahlı Qüvvələri içərisindən seçilmiş ən bacarıqlı zabıt və gizir heyəti Azərbaycana gətirildi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən çətin durumunda onun yanında olan və onu yaxından dəstəkləyən ilk dövlət məhz Türkiyə olub. Beləliklə, döyüşlərin getdiyi anda gənclərə hərbi təlim verən, hərbin sirlərinə sahib olmaqda təcrübəsiz gənc zabıtlərə köməklik göstərən Türkiyə ordusunun təmsilçiləri, eyni zamanda, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin formalaşdırılması prosesində də yaxından iştirak etməyə başladılar. Həmin dövrdə türk zabıtlərinin məskunlaşdığı təlim mərkəzlərindən birinin kazarmasının girişində yazılmışdı: “Azərbaycan qardaşlarımıza yardım türklərin vicdan borcudur”. Bu nə dahi bir insan, nə də filosofun dediyi bir kəlam idi. Bu sözlər çətin anda qardaş köməyinə qoşan sadə bir türk zabıtının qəlbindən gələn səmimi hissləri ifadə edirdi.

» Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq

Müstəqilliyin ilk on ilini Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin formalaşması dövrü kimi qəbul etmək olar. Bu dövr ərzində Azərbaycanın güc strukturlarında xidmət edən minlərlə zabıt və gizir Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin təlim-tədris mərkəzlərində təhsil alıb və müxtəlif təkmilləşdirmə kursları keçiblər. Ən bacarıqlı zabıtlər isə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin hərbi akademiyyalarında təhsillərini davam etdiriblər. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri strukturlarının formalaşmasında yaxından iştirak edən Türkiyə

Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Ordusuna müxtəlif sahələr üzrə mütəmadi hərbi yardımlar ediblər. Bütün bu yardımlar beynəlxalq hüquq normalarına cavab verən sazişlərlə tənzimlənib. Məhz bu illər ərzində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında bir neçə beynəlxalq saziş imzalanıb. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinə, o cümlədən hərbi sahədə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Məhz bunun sayəsində Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin iştirakı və dəstəyi ilə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Azərbaycan Ali Hərbi Hava Qüvvələri Məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi prinsipcə yenidən qurulub və NATO standartları səviyyəsinə çatdırılıb. Hal-hazırda bu məktəblərdə təlim-tədris səviyyəsinin yüksək standartlara cavab verdiyini etiraf edən xarici dövlətlərin hərbi sahədəki mütəxəssisləri ölkələrinin gənclərinin də bu məktəblərdə təhsil almaları üçün Azərbaycana müraciətlər edirlər.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin strukturu yaradıldıqdan və ordunun texniki təchizatı lazımi səviyyəyə çatdırıldıqdan sonra Silahlı Qüvvələrin qarşısında mövcud strukturun təkmilləşdirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması həlli vacib məsələ kimi qalmaqda idi. NATO üzvü olan Türkiyə bu məsələnin həllində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə hərtərəfli yardım göstərib. Türk Silahlı Qüvvələrinin müşavirləri tərəfindən verilən tövsiyələri nəzərə alan Azərbaycan bölgədə ən çevik və qüvvətli orduya malikdir. Bu dövr ərzində Türk Silahlı Qüvvələrinin dəstəyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası yaradılıb və bu gün Azərbaycan ordusunun bacarıqlı zabitləri bu Akademiya da hərbi elminin sirlərinə yaxından yiyələnirlər. Hərbi Akademiyanın uğurlu fəaliyyəti nəticəsində bu gün Azərbaycan ordusunda peşəkar general və zabitlərin sayı artıb. Məhz bu general və zabit heyətinin bacarığı sayəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş qabiliyyəti xeyli yüksəlib.

Formalaşmış Silahlı Qüvvələrin döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün ən vacib amil texniki təchizətdir. Azərbaycan dövlətinin müdafiə sənayesi kompleksi mövcud olsa da, səmərəli fəaliyyət göstərmirdi. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün Türkiyənin hərbi sənaye kompleksinə daxil olan şirkətlər Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ehtiyacını ödəməyə çalışırdılar. Həmin dövrdə Türkiyə Milli Müdafiə Nazirliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri arasında yaranmış əməkdaşlığı xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi. Lakin yenə də göstərilən bu köməkliklər Azərbaycan Ordusunun tələbatını tam ödəmirdi. Ölkənin hərbi sənaye kompleksini təşkil edən

Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsi artıq təkmilləşdirilmiş ordunun tələblərinə cavab vermirdi. Komitənin fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə 2000-ci il sentyabrın 20-də Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsi (XMKK) ilə Türkiyənin hərbi təyinatlı məmulatlar istehsal edən Makina və Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) arasında “Müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Müqavilə imzalanıb. Müqavilədə MKEK-in Azərbaycan hərbi sənaye kompleksinin inkişafına hərtərəfli yardım etməsi nəzərdə tutulurdu. Tərəflər arasında imzalanan bu müqavilə XMKK-nin işinə müəyyən qədər müsbət təsir göstərsə də, qurum dövrün tələblərinə cavab vermirdi. 2005-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı əsasında ölkənin müdafiə qüdrətini möhkəmləndirmək və xaricdən asılılığı azaltmaq məqsədi ilə hərbi sənaye kompleksini özündə birləşdirən Müdafiə Sənayesi Nazirliyi (MSN) yaradıldı. MSN köhnəlmiş sovet stereotiplərini dağıdaraq, tabeliyində olan bütün müəssisələrin ən yeni texnologiya ilə işləyən müasir avadanlıqlara malik olması üçün yenidənqurma işləri həyata keçirdi. Müəssisələrin müasir texnologiya və avadanlıqla təchiz edilməsi üçün beynəlxalq sahədə fəaliyyət göstərmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının müdafiə sənayesi naziri Yavər Camalov xarici dövlətlərə ilk rəsmi səfərini məhz 2006-cı il sentyabrın 11-15-də Türkiyə Respublikasının milli müdafiə naziri cənab Vecdi Gönülün dəvəti ilə qardaş ölkəyə edib. Hər iki ölkənin nazirləri arasında hərbi-texniki sahədə əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında müzakirələr aparılıb. Səfər zamanı nümayəndə heyəti Türkiyənin hərbi sənaye kompleksinə daxil olan bir sıra müəssisələri ziyarət edərək, onların işləri ilə yaxından tanış olub. NATO standartları və qabaqcıl texnologiya əsasında işləyən Türkiyənin müəssisələri ilə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi qərara alınıb.

2007-ci ilin mart ayında Türkiyənin MKEK-in Baş direktorunun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti işgüzar səfərlə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyini ziyarət edib. Ziyarət əsnasında MKEK-in Baş direktoru Ünal Önsipahioğlu Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin rəhbər heyəti ilə görüşərək əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında fikir mübadiləsi aparıb və müəssisələrimizlə tanış olub. Ziyarət nəticəsində tərəflər arasında bir neçə müqavilə imzalanıb. MKEK müəssisələrimizdən birinə təmənnasız olaraq ov patronları istehsal xəttinin verilməsi haqqında qərar qəbul edib və 2008-ci ilin iyulunda bu xətt gətirilərək montaj olunub. Hazırda bu xətt məmulat istehsal etməkdə davam edir. Bununla yanaşı, Türkiyənin

“ROKETSAN” şirkətinin nümayəndələri Azərbaycana işgüzar səfərdə olublar və görüşlər zamanı əməkdaşlıq sahələri müəyyən edilib.

Əməkdaşlıq sahələri genişləndiyindən tərəflər bu prosesin əlaqələndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə 2007-ci ildə Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq İclasını (YSHDİ) təsis ediblər. YSHDİ ildə iki dəfə toplanaraq meydana çıxmış problemlərin həlli və əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində hərtərəfli fəaliyyət göstərib.

2008-ci il ərzində Türkiyə Mülli Müdafiə Nazirliyi Müdafiə Sənayesi Müstəşarlığının rəhbərliyi və nümayəndə heyəti müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana işgüzar səfərlər ediblər. 2008-ci ilin iyulunda Türkiyənin müdafiə sənayesi müstəşarı Murat Bayarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti, həmin ilin sentyabrında isə Beynəlxalq Əlaqələr İdarəsinin rəisi Lütfi Varoğlu işgüzar səfərlə Müdafiə Sənayesi Nazirliyini ziyarət ediblər. Qonaqlar, eyni zamanda, müəssisələrimizi ziyarət edərək aparılan yenidənqurma işlərini dəyərləndiriblər. Bu görüşlər nəticəsində yeni əməkdaşlıq sahələri müəyyən olunub. Hər iki səfərin sonunda bir neçə müqavilə imzalanıb. Müqavilələrə əsasən müəssisələrimizin Türkiyə müəssisələrindən xammal və dəstləşdirici hissələr əldə etmək imkanı yaranıb. Digər bir müqavilə ilə Türkiyə Müdafiə Sənayesi Müstəşarlığı Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyini 2008-ci ilin noyabrında Pakistanda keçirilən Beynəlxalq Müdafiə Məmulatları Sərgisində iştirak etməyə dəvət edib. Bu dəvətə görə Türkiyə icarəyə götürdüyü stendə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyi üçün təmännəsiz guşə ayırıb. Bununla da tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan istehsal etdiyi milli silahlarını beynəlxalq səviyyəyə çıxarmaq imkanı əldə edib. Uğurla keçən bu sərgi iki ölkə arasında qardaşlıq əlaqələrinin inkişafının bir nümunəsidir.

Digər bir müqavilə ilə mütəxəssislərimizin Türkiyədə ixtisasartırma kurslarında iştirak etməsi haqqında razılıq əldə olunub. Bu razılığa əsasən, 2009-cu il ərzində bir neçə müəssisəmizin mütəxəssisləri Türkiyədə ixtisasartırma kursları keçiblər.

Bundan başqa, Türkiyənin “TİSAŞ” şirkəti Müdafiə Sənayesi Nazirliyi ilə kiçik çaplı atıcı silahların birgə istehsalı layihəsini həyata keçirib. Hazırda layihə bütünlüklə icra edilib və müəssisələrimizdə bu məmulat istehsal olunur.

Müəssisələrimizdə aparılan yenidənqurma işləri və müasir texnologiyanın gətirilməsi nəticəsində Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin

müəssisələri rəqabətə davamlı məmulatlar istehsal edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Türkiyə Milli Müdafiə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyini istehsal etdiyi məmulatları beynəlxalq sərgidə nümayiş etdirmək məqsədilə İstanbulda keçirilən IX Beynəlxalq Müdafiə Sənayesi Sərgisinə (IDEF-2009) dəvət edib. MSN sərgidə 27 adda məmulatı uğurla nümayiş etdirib. Sərginin açılışında Türkiyənin Baş naziri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycan stendini ziyarət edib və məmulatlarla, xüsusilə də “İstiqlal” adlı snayper tüfəngi ilə yaxından tanış olub. Azərbaycanın qısa müddət ərzində əldə etdiyi uğurlara sevindiğini gizlətməyən cənab Baş nazir Müdafiə Sənayesi Nazirliyinə fəaliyyətində daha böyük uğurlar qazanmasını arzulayıb. Sərgi zamanı Müdafiə Sənayesi Nazirliyi bir neçə müqavilə imzalamağa da müvəffəq olub. Türkiyənin “ASELSAN” şirkəti optik sahədə müəssisələrimizlə əməkdaşlıq etmək hüququnu əldə edib. Bunun nəticəsində müəssisələrimizdə müasir texnologiya ilə istehsal edilən optik cihazlar istehsal olunacaq. Hazırda istehsal xəttinin yaradılması prosesi başa çatmaq üzrədir. Bununla əlaqədar bir sıra mütəxəssislərimiz “ASELSAN” şirkətində ixtisasartıma kursları keçirlər.

2010-cu ildə Türkiyənin “ROKETSAN” şirkəti ilə müzakirələr davam etdirilib və əməkdaşlıq haqqında razılıq əldə olunub. Həmin ildə mütəxəssislərimiz Türkiyənin tank zavodunu ziyarət edərək təcrübə mübadiləsi keçiblər. Bundan başqa, Türkiyənin bir neçə müəssisəsi ilə əməkdaşlıq müqavilələri imzalanaraq həyata keçirilib. 2010-cu il avqustun 16-18-də Azərbaycana rəsmi səfər edən Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün başçılıq etdiyi rəsmi heyətin tərkibində olan bu ölkənin müdafiə sənayesi müstəşarı Murat Bayar azərbaycanlı həmkarı Yavər Camalovla görüşərək əməkdaşlıqdan məmnunluğunu bildirib və gələcək inkişaf planları haqqında fikir mübadiləsi aparılıb.

Bu məqsədlə 2011-ci ilin aprelində MKEK-in Baş direktoru Ünal Önsipahioğlu Müdafiə Sənayesi Nazirliyinə işgüzar səfər edərək, gələcək planlar haqqında fikir mübadiləsi aparıb.

MSN 2011-ci ilin mayında İstanbulda keçirilən “IDEF-2011” X Beynəlxalq Müdafiə Sənayesi Sərgisində 89 adda məmulatla iştirak edib. Sərginin açılış günü Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül stendimizi ziyarət edib və uğurlar arzulayıb. Bu ziyarət Azərbaycana verilən dəyərin və əhəmiyyətin təcəssümü idi.

Sərgi zamanı Azərbaycanın müdafiə sənayesi naziri Yavər Camalov Türkiyənin milli müdafiə naziri Vecdi Gönüllə görüşərək, ölkələrimizə fayda gətirəcək perspektiv müqavilələr imzalayıblar. Müqavilələrə əsasən, hər iki tərəfin mütəxəssisləri prinsipinə yeni növ silahların işlənilib hazırlanmasında iştirak edəcəklər. Bununla da Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyi yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Müdafiə Sənayesi Nazirliyi yeni inkişaf səviyyəsinə çatdığını, gələcəyin əsasını bu gün qoya bilən əqli potensiala malik olduğunu göstərir. Hər iki tərəfin mütəxəssisləri 2011-ci ilin iyununda görüşərək birgə fəaliyyət göstərmələri haqqında qərar qəbul edib və layihənin uğurla nəticələnməsinə əmin olduqlarını bildiriblər.

Çox az dövlət var ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra qısa vaxt ərzində inkişaf hesabına başqa ölkələrdən asılılığını azaltsın. Azərbaycan Respublikasını məhz bu cür dövlətlərə aid etmək olar. Ötən iyirmi il ərzində Azərbaycan Respublikası istər iqtisadiyyatda, istər əhalinin sosial təminatında, istər dövlət və istərsə də ordu quruculuğunda əldə etdiyi uğurlarla müstəqilliyini yeni qazanmış dövlətlərə nümunə ola bilər. 2011-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələr Günü münasibəti ilə keçirilən hərbi nümayişdə dövlətimizin bu istiqamətdə əldə etdiyi uğurlar göz qarşısında idi. Hərbi nümayiş sübut etdi ki, Azərbaycan xəyallarla yaşamır, sabahı düşünərək gələcəyə inamla gedir. Bu cür əqli potensiala, orduya və iqtisadiyyata malik olan dövlət basılmazdır.

Hazırda Azərbaycanın Müdafiə Sənayesi Nazirliyi ilə Türkiyənin hərbi sənaye kompleksləri arasında əməkdaşlıq müxtəlif sahələri əhatə edir və sürətlə inkişaf edir. Qardaş Türkiyənin sahib olduğu müasir hərbi sənaye Azərbaycan üçün də fəxr mənbəyidir, çünki güclü Türkiyə eyni zamanda güclü Azərbaycan deməkdir.

Dr. Hətəm CABBARLI

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi
Analitik informasiya şöbəsinin müdir müavini

Azərbaycan və Türkiyə ortaq tarix doktrinası: erməni iddialarına qarşı yeni platformanın yaradılması

» Giriş

Qloballaşmanın yeni mərhələyə daxil olduğu dünyamızda yalnız siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik sahələrində deyil, ictimai, mədəni, tarixi və elmi sahələrdə də ortaq nöqtələr mövcuddur. Sovet İttifaqının parçalanması ilə Azərbaycan və Orta Asiya türk respublikalarının müstəqillik əldə etməsindən sonra türk dünyasının tarixi və elmi dəyərlərinin ortaq nöqtələrdə birləşməsinə daha çox ehtiyac duyulur. Bu baxımdan əsrlərdir ortaq tarixi paylaşan Azərbaycan və Türkiyə üçün yeni imkan və fürsətlər meydana çıxıb. Azərbaycan və Türkiyə bəzi dövrlərdə qarşı-qarşıya gəlsələr də, zamanla bu anlaşılmazlıqlar dəf edilib və qarşılaşdıqları ortaq problemlərin həlli üçün uyğun mühit yaranıb. Xüsusilə Azərbaycan 18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra Türkiyə ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq inkişaf edib və əlaqələr yeni səviyyəyə yüksəlib. Əlbəttə, iki ölkə arasında inkişaf edən əməkdaşlıq təqdirə layiqdir. Amma bütün türkdilli xalqların bu mövzularda ortaq məxrəcə gəlməsi, gələcəkdə siyasi inteqrasiyanın təməlini təşkil edəcək strategiya, təhlükəsizlik, iqtisadiyyat, tarix, mədəniyyət, elm və texnologiya sahələrində əməkdaşlığın genişlənməsi bu günün həqiqətləri və türk dünyası liderlərinin siyasi iradəsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Bu məqalədə hər iki ölkənin qarşılaşdığı tarixi problemlərin həllində dövlətlərin dəstəyi ilə xarici işlər, mədəniyyət, təhsil, universitetlər, ictimai birliklər və təşkilatlararası əməkdaşlığın inkişafı, ortaq tarix doktrinasının yaradılması məsələlərinə toxunulub. Eyni zamanda, Naxçıvanda keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının IX Sammitinin (2-3 oktyabr 2009-cu il) qərarlarının tətbiqi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi, Türkiyəyə qarşı qondarma soyqırımı iddialarının hüquqi dayacağının olmaması və bunlarla bağlı həqiqətlərin ictimaiyyətə çatdırılması, hər iki ölkənin və xarici dövlətlərin arxivlərində ortaq araşdırmaların həyata keçirilməsi imkanları tədqiq edilib .

» Azərbaycan və Türkiyə ortaq tarix doktrinasının təşkilatlanma infrastrukturunu

Türk dünyasının görkəmli xadimlərindən olan İsmayıl Bəy Qasıralının *“dildə, fikirdə, işdə birlik”* düşüncəsinin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilmə fürsəti olmasa da, 1991-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqının parçalanmasından sonra türk dünyasının birlik və bərabərliyini təmin etmək üçün yeni imkan yarandı. Bu tarixdən etibarən Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Orta Asiyada Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan müstəqilliklərini elan etdilər. Dünya siyasi xəritəsini yenidən formalaşdıran geosiyasi dəyişikliklər fonunda türk dünyasının bir məqsəd, bir amal ətrafında birləşməsi üçün uyğun mühit yetişmişdi. 100 ildən artıq tarixin qaranlıq keçmişində qalmış türk birliyi – *“dildə, fikirdə, işdə birlik”* düşüncəsi yenidən canlanmış, türksöylü millətlərin ortaq platformasını meydana gətirəcək tarixi fürsət əldə edilmişdi. Bu işin liderliyini Türkiyə öhdəsinə götürdü və türk birliyinin meydana gəlməsinə imza atan mərhum Turqut Özalın təşəbbüsü ilə ilk dəfə 1992-ci il oktyabrın 30-31-də Ankarada zirvə görüşü keçirildi. Sonrakı sammitlər 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bişkekdə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda, 2001-ci ildə İstanbulda, 2006-cı ildə Antalyada və 2009-cu ildə Naxçıvanda təşkil olunub.

Ankara sammiti böyük hədəflərlə başlasa da, ilk dəfə keçirildiyindən daha çox tanışlıq və ortaq problemləri öyrənmək xüsusiyyəti daşıyıb. Buna baxmayaraq, bu sammitdə “TÜRKSÖY”ün yaradılması, türk dünyasının elm və mədəniyyət sahəsində tanınmış nümayəndələrinin ortaq xatırlanması mövzusunda qərarlar qəbul edilib.

1996-cı ildə Daşkənddə keçirilən IV Zirvə Görüşünə qədər “Türk

Zirvəsi” olaraq keçirilən görüşlərin adı “Türk Respublikaları Dövlət Başçıları Zirvəsi”, 1998-ci ildə Astanada keçirilən sammitdə “Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvəsi” olaraq dəyişdirilib. 1992-ci ildən etibarən müəyyən fasilələrlə təşkil edilən zirvələrdə türk dünyasının problemləri gündəmə gətirilib.

Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvəsinin IX Sammiti 2009-cu il oktyabrın 2-3-də Naxçıvanda keçirilib. Bu sammitdə imzalanan müqavilənin şərtlərinə görə, Türk Şurası adlanan daimi katiblik qurulub. Müqaviləyə uyğun olaraq, Türk Şurasının təşkilatı mərkəzi İstanbul, akademik mərkəzi Qazaxıstan, Parlament mərkəzi (TÜRKP) Bakı olub. “TÜRKSÖY” da birbaşa bu şuraya daxil edilib.

Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvəsinin əsas məqsəd və vəzifəsi türk dövlətləri arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni, ictimai, ortaq tarixi və mədəni bağları dərinləşdirmək, qarşılıqlı əməkdaşlığı genişləndirmək və ortaq tarixi mirasa sahib çıxmaqdır.

Buna əsasən aşağıdakılar aiddir:

Ortaq mədəni dəyərlər baxımından:

- türk xalqları arasındakı mövcud əlaqələri daha da inkişaf etdirmək;
- türk respublikaları arasındakı dostluq və təşkilatı əlaqələri gücləndirmək;
- türk dünyasının ortaq əlifbasını hazırlamaq;
- türk ləhcələrinin müqayisəli lüğətini hazırlamaq;
- türk tarixini tədqiq edəcək Ortaq Türk Tarixi İnstitutu qurmaq;
- ortaq mədəniyyət mirası olan tarixi əsərlərin qorunması, təmir edilməsi və tanınması ilə əlaqədar layihələr hazırlamaq və tətbiq etmək.

Ortaq təhsil baxımından:

- təhsil nazirlikləri və universitetlər arasındakı əməkdaşlığa səy göstərmək;
- qarşılıqlı təqaüdü tələbə mübadiləsini inkişaf etdirmək;
- lisey və universitetlərarası şagird/tələbə mübadilə və sirkulyasiya sistemini qurmaq;
- ortaq türk tarixi kitabı və ortaq tarix tədris planı hazırlamaq.

Regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından:

- beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə xidmət edən müsbət təşəbbüsləri artırmaq;
- terrorizm, qaçaqmalçılıqla mübarizə və təhlükəsizlik sahəsində

əməkdaşlığı genişləndirmək;

- Avrasiyada türk varlığı və əməkdaşlıq potensialını daha da artırmaq;
- müstəqillikdən sonra türkdilli ölkələrin siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahəsində ortaq hərəkət etməsinə səy göstərmək;
- ortaq hərbi fəaliyyətləri həyata keçirmək.

İqtisadi baxımdan:

- türk coğrafiyasını əməkdaşlıq, sabitlik və barış bölgəsinə çevirmək;
- beynəlxalq və regional platformalarda ortaq hərəkət edərək siyasi və iqtisadi fəaliyyətlərini artırmaq;
- türk dünyasını bir-birinə bağlayacaq enerji siyasətləri meydana gətirmək;
- İstanbul-Almatı qatar və ümumi nəqliyyat şəbəkəsinə Bişkeki daxil etmək və Bakı-Tbilisi-Axalkələk-Qars dəmiryolunun inşasına dəstəyi artırmaq;
- İpək Yolunun tarixi əhəmiyyət və funksionallığını canlandırmaq;
- müxtəlif sahələrdə çoxtərəfli və ikitərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirmək;
- türk dünyasının iqtisadi inteqrasiya olunmasını təmin etmək məqsədilə ortaq gömrük müqaviləsi imzalamaq;
- nəqliyyat və informasiya layihələri tətbiq etmək, biznes və iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək.

Təşkilatlanma baxımından:

- daimi bir katiblik yaratmaq;
- digər sahələrdə əməkdaşlıq koordinasiyasını təmin etmək məqsədilə müxtəlif alt komitə və komissiyalar qurmaq.

Siyasi baxımdan:

- Parlamentlərarası Şura və Parlamentlərarası Əlaqələr İnstitutu qurmaq;
- ölkələr arasındakı regional və beynəlxalq problemlər haqqında fikir mübadiləsi aparmaq və ortaq strategiyaları inkişaf etdirmək.

Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvəsinin mövcud potensialını daha da artıraraq Avropa Birliyi modelində “Türk Dövlətləri Birliyi”nin qurulması üçün fəaliyyətə başlamaq lazımdır.

Bu görüşlərin davamı olan Naxçıvan Sammiti təşkilatlanma, ölkələr arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, xarici siyasətlərinin koordinasiyası, regional və beynəlxalq problemlərin müzakirəsi, türk dünyasının gələcəyinin hazırlanması və uzunmüddətli əməkdaşlıq

sahələrinin müəyyən olunması və prioritet mövzulara görə təsnif edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹

Naxçıvan Sammitində ikitərəfli görüşlər keçirilib və regional əməkdaşlıq mövzuları ilə qlobal məsələlər müzakirə olunub. Bu sammitdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül arasında birbaşa aparılan görüşlərin Ermənistan məsələsi və Türkiyə-Ermənistan protokollarının imzalanmasından əvvəl təsadüf etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Naxçıvan Sammitində qəbul edilən mühüm qərarlardan biri də dövlətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığı təmin edəcək Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının qurulmasına dair müqavilənin imzalanmasıdır. Müqaviləyə uyğun olaraq, Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Şurası, Türkdilli Ölkələrin Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Təcrübəli Məmurlar Komitəsi, Ağsaqqallar Heyəti və mərkəzi İstanbula olacaq Katiblikdən ibarət olan nizamlı bir məşvərət mexanizmi yaradılıb.

IX Sammitin Naxçıvanda təşkilinin başqa xüsusiyyəti də son zamanlarda Ermənistanın Naxçıvana yönəlik ərazi iddiaları olub. Zirvə görüşünün Naxçıvanda keçirilməsi Azərbaycanın siyasi və mədəni mərkəzinin sadəcə Bakıdan ibarət olmaması və Ermənistanın əsassız ərazi iddialarına qarşı türk dünyasının ortaq şəkildə cavab verməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türk respublikaları arasında əməkdaşlığın ticarət, iqtisadi, mədəni və ictimai sahələrdə reallaşması ehtimalı daha yüksəkdir. Bu əməkdaşlığın genişlənməsində Xəzər hövzəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə Transxəzər neft və təbii qaz boru xətləri layihələrinin müzakirəsi və ortaq mənfəətlərin qorunması daha perspektivlidir.

Türk respublikaları arasında xarici siyasətin koordinasiyası, mövcud olan problemlərin həlli, beynəlxalq təşkilatlarda əməkdaşlıq üçün ciddi addımlar atmaq mümkündür. Hələlik bu mövzuda dövlətlər təkliflərini bildirsə də, konkret addımlar atılmayıb.

Bir başqa problem digər türk respublikalarının Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi məsələsinə Türkiyə qədər və eyni zamanda Türkiyənin beynəlxalq sahədə qarşılaşdığı qondarma erməni soyqırımını təbliğatı və Kipr probleminə Azərbaycan qədər həssas olmamalarıdır.

Bütün bu mənfi cəhətlərə baxmayaraq, türk respublikaları arasında

1 Rövşən İbrahimov, "Türkdilli Dövlətlərin Sammiti: Simvolik toplantı, yoxsa işlək bir qurum?", <http://www.caspianweekly.org/turkce-makale/turk-dis-politikasi/3054-turk-dili-konusan-dovletlerin-zirvesi-sembolik-toplanti-mi-yoxsa-calisan-bir-kurum.html>

yaşanan bəzi problemlər əlaqələri zədələyəcək amillər kimi deyil, daha da gücləndirəcək amillər olaraq qiymətləndirilməli və ortaq həll yolları tapılmalıdır. Üzv ölkələr arasındakı problemlərə, bölgə və bölgə xaricindəki dövlətlərin bu tipli birliyin yaranmasını istəməməsinə baxmayaraq, Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Sammitinin davamlı olması böyük bir müvəffəqiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Mühüm olan türk respublikalarının bu mövzuda siyasi iradəyə sahib olması və zamanla daha da təşkilatlanan birliyin türk dünyası, regional və beynəlxalq problemlərin həllində iştirakına inanmalarıdır.

Türk dünyasının birlik və bərabərlik içində olması onların təbii haqqıdır və dünyada son zamanlarda inkişaf edən geosiyasi dəyişikliklər bunu zəruri edir. Əhəmiyyətli olan bu siyasi iradə və potensialı gerçəyə çevirməkdir.

Azərbaycan və Türkiyənin həm Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Sammiti çərçivəsində, həm də ikitərəfli müqavilələr formasında siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, təhsil və elm sahələri üzrə əlaqələri inkişaf etdirmək imkanları var. Lakin bu imkanlardan faydalanmaq üçün yaxın, orta və uzun müddətli strategiya planı hazırlanmalıdır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında mütəxəssis kadrların hazırlanması, təhsil, elmi akademiyalar arasında əməkdaşlığın qurulması, idman, mədəniyyət və digər sahələrdə ortaq fəaliyyət sahələrinin təməlini aşağıdakı protokollar və müqavilələr təşkil edir:

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında mütəxəssis kadrların hazırlanması haqqında” Protokol (2 noyabr 1992-ci il);
- “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında təlim, təhsil, texniki və elmi əməkdaşlıq haqqında” Müqavilə (3 may 1992-ci il);
- “Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyası ilə Türkiyə Elmi və Texnoloji Araşdırma Qurumu (TUBİTAK) arasında elmi və texniki əməkdaşlıq haqqında” Müqavilə (2 noyabr 1992-ci il);
- “Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Komitəsi ilə Türkiyə Respublikası Radio və Televiziya Qurumu arasında əməkdaşlıq haqqında” Protokol (2 noyabr 1992-ci il);
- “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında idman sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Protokol (9 fevral 1994-cü il);
- “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mədəniyyət və incəsənət sahələrində əməkdaşlıq haqqında” Protokol (9 fevral 1994-cü il);
- “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında təhsil və

- elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında” Protokol (9 fevral 1994-cü il);
- “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında elm, texnika, sosial, mədəniyyət və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında” Müqavilə (30 may 1994-cü il);
- “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Televiziya Yayınları haqqında” Müqavilə (8 dekabr 1995-ci il);
- “Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Protokol (13 aprel 2004-cü il).²

» Erməni iddialarına qarşı yeni platformanın yaradılması

Erməni probleminin ortaya çıxması, üsyanlar, Nemesis intiqam təşkilatı və ASALA

Erməni probleminin ortaya çıxması 93 döyüşü ilə yaddaşlarda qalan 1877-1878-ci illərdəki Osmanlı-Rus müharibəsinə son qoyan Yeşilköy (31 mart 1878-ci il) müqaviləsinə əsaslanır. Osmanlı dövləti bu müharibə ilə təkcə ərazi itirməyib, eyni zamanda daxili işlərinə müdaxilə edilməsinə icazə verəcək qədər zəifləyib. Osmanlı dövləti və Rusiya arasında 31 mart 1878-ci ildə aparılan sülh danışıqlarında ermənilər müzakirə mövzusu olmayıb. Lakin razılaşma mətni hazırlandığı zaman ruslar ermənilərlə əlaqəli bir maddənin qəbul edilməsinə nail ola biliblər. Belə ki, Yeşilköy müqaviləsinin 16-cı maddəsinə əsasən, Osmanlı dövləti ermənilərin can və mal təhlükəsizliyini qorumağı öhdəsinə götürüb. Yeşilköy müqaviləsinin şərtləri İngiltərənin mənfəətlərinə zidd olduğu üçün Osmanlı rəhbərliyi ilə görüşərək Rusiyaya qarşı onu müdafiə edəcəyini bildirib və yeni sülh konfransının təşkilini təklif edib. Uzun müzakirələrdən sonra konfransın Berlində keçirilməsi qərarlaşdırılıb. Berlin konfransında erməni məsələsi 61-ci maddədə qeyd olunub. Beləliklə, erməni problemi ilk dəfə beynəlxalq sənəddə yer alır və indiki dövrə qədər gəlib çatan bir mərhələ başlanır.

Ermənilərin ilk dəfə 1890-cı ildə Ərzurumda qiyam etmələri və daha sonra çıxardıqları üsyanlar Osmanlıyı çox çətin bir vəziyyətə gətirib çıxarıb, I Dünya müharibəsinin başlaması isə hadisələrin istiqamətini tamamilə dəyişdirib. Müharibənin başlaması daşnakları seçim qarşısında qoyur: ya Osmanlıya bağlı qalaraq hökumətin yanında olacaq, ya da Rusiya ilə

² Bu haqda geniş məlumat üçün baxın: http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=348&Itemid=68, (24 oktyabr 2011-ci il)

əməkdaşlıq edərək hədəflədikləri müstəqilliyi əldə etmək üçün Osmanlıya qarşı müharibə edəcəklər. Daşnaklar 1914-cü ilin iyul ayında keçirdikləri qurultayda rusların yanında olmayacaqları haqqında qərar qəbul ediblər, ancaq hələ Osmanlı dövləti I Dünya müharibəsinə girmədən partiyanın şərqlə bürosu “Qərbi Ermənistan”da ermənilərin “yox edilmə təhlükəsi” ilə qarşı-qarşıya qaldığını iddia edərək ikinci yolu seçib ruslarla birlikdə Osmanlıya qarşı döyüşmək məqsədilə silahlı birliklər yaradıblar.³

Müharibə başladığı zaman Zeytunda yaşayan ermənilər hökumətə itaət etməyib və vergi ödəməyiblər. Ermənilər bölgələrini mühafizə etmək üçün komandir və zabıtları özlərindən olması şərtilə “Zeytun Fədai alayı” adlı bir milis təşkilatı yaratmaq barədə hökumətdən icazə istəyiblər, ancaq müsbət cavab almadıqda, 30 avqust 1914-cü ildə silahlı üsyana başlayıblar.⁴ Zeytun üsyanından sonra Kayseri, Bitlis, Ərzurum, Mamuratil Əziz, Diyarbəkir, Sivas, Trabzon, Ankara, Adana və Hələb erməniləri də üsyan ediblər.

Erməni silahlı birliklərinin Şərqlə cəbhəsində rus ordusu ilə əməkdaşlıq edərək, yerli xalqa qarşı qırğınlar, terror hadisələri törətmələri, ölkə daxilində üsyan çıxarmaları daxili və xarici təhlükəsizliyə mənfi təsir göstərib. Belə bir çıxılmaz vəziyyət qarşısında qalan Osmanlı hökuməti 24 aprel 1915-ci ildə ermənilərin daha çox gücə sahib olduğu 14 qubernatorluq və 10 əyalətə erməni komitə və dərnəklərinin bağlanması və liderlərinin həbs olunması haqqında əmr göndərib.⁵ Bu əmrdən sonra komitə üzvlərindən 2345 erməni həbs olunub. *Ancaq ermənilərin dövlətə qarşı hərəkətlərinin qarşısını almaq mümkün olmadıqda hökumət 27 may 1915-ci ildə “Təhcir (Köçürülmə) qanunu” adlandırılan “Hökumətə qarşı fəaliyyətdə olanlar üçün görüləcək lazımı tədbirlər haqqında qanun (Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete qarşı gələnler üçün cihət-i askeriyyəce ittihaz olunacaq tədbir haqqında kanun-ı muvakkat)” adlı dörd maddəlik müvəqqəti köçürülmə haqqında qanun qəbul edib.* Bu qanuna uyğun olaraq, Şərqlə cəbhəsində olan ermənilərin ruslarla əməkdaşlığının qarşısının alınması və dinc əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə ermənilər müvəqqəti olaraq başqa bölgələrə köçürüldülər.

Tərəflər arasında müharibə davam edərkən, 1919-cu ildə Daşnaksütyun Partiyasının iclasında ermənilərə qarşı “soyqırımı” icra etmiş türk dövlət adamlarının cəzalandırılması üçün “Nemesis” adlı xüsusi bir qrup

3 Ованнес Качазунни, Дашнакцутюн больше нечего делать!, Баку, Эль, 1990, стр.10.

4 Hüsəmettin Yıldırım, Kafkaslarda Türk-Rus-Erməni Münasibətləri (1914-1918), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 68.

5 Yavuz Ercan, “Ermənilər və Erməni sorunu”, Osmanlıdan Günümüze Erməni Sorunu, Ankara, 2001, Yeni Türkiye yayınları, ss.75-104.

yaradılıb.⁶ Bu silahlı qrup qondarma erməni soyqırımından məsul olan türk dövlət adamlarını və ermənilərin milli iddialarına “xəyanət” edən erməniləri öldürüb.

Ermənistanın 1920-ci ildə Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra daşnaklar və hınçaklar ölkədən sürgün edilib, Sovet Ermənistanı Türkiyəyə qarşı müstəqil siyasət həyata keçirə bilmədiyi üçün erməni məsələsi və qondarma soyqırımı iddiaları 1960-cı illərə qədər gündəmə gətirilməyib. Ancaq yenə də Avropa və ABŞ erməni diaspor təşkilatları bu mövzuda təbliğatlarını davam etdiriblər.

1965-ci ildə Ermənistan hökuməti qondarma soyqırımı qurbanlarını anmaq məqsədilə aprelin 24-də mərasim təşkil edib və Çiçernakabert şəhərində soyqırımı abidəsi ucaldıb. Bu tarixdən sonra Ermənistan hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin soyqırımı təbliğati fəaliyyətlərini koordinasiya etməyə başlayıb, diaspor erməniləri Daşnaksütyun Partiyasının liderliyi altında yenidən təşkilatlanıb. İki il sonra Daşnaksütyun Partiyasının 1967-ci ildə Beyrutda keçirilən XIX qurultayında Avropa dövlətlərinin qondarma erməni soyqırımını gündəmə gətirməyə cəhd göstərməmələri ciddi şəkildə tənqid olunub və Türkiyə ilə birgə Avropa dövlətləri də erməni “soyqırımı”ndan məsul tutulub.

1972-ci ilin dekabr ayında Vyanada keçirilən XX qurultayda isə partiyanın inqilab ənənəsinin yenidən canlandırılmasına qərar verilib. Bu qurultayda “Erməni məsələsinin, daha doğrusu, erməni soyqırımının hansı səbəbə görə mənəvi və siyasi səhnədə olmadığı” müzakirə edilib. Müzakirələr iki ayrı problem üzərində aparılıb:

- Dünya 1915-ci ildə ermənilərə qarşı tətbiq edilmiş “soyqırımı” bilmir. Dünya ictimaiyyətinin ermənilərə qarşı həyata keçirilən “vəhşilik”dən xəbərdar olmaları məqsədilə arxiv sənədlərini axtarmaq, tapmaq və ictimaiyyətə çatdırmaq kifayətdir. Belə olan halda ziyalılar, insan haqlarının müdafiə təşkilatları, hökumətlər və parlamentlər ermənilərin qorunmamış haqlarını geri almaq üçün onları müdafiə edəcək;

- Dünya 1915-ci ildə nələrin baş verdiyini çox yaxşı bilir, ancaq siyasi səbəblərə görə bu mövzuda səssiz qalmağa üstünlük verir.

Bu suallara cavab axtarmaq üçün “Erməni Məsələsi Təşkilatı” təsis edilib. Təşkilatın mövzu ilə əlaqəli son rəyi bu şəkildə olub:

- Müxtəlif ölkələrin arxivlərində erməni “soyqırımı” haqqında çoxlu sayda sənəd vardır. Dünya mətbuatı 1915-ci ildə bu mövzuda saysız xəbərlər verib. Bu xəbərləri və arxiv sənədlərini dərc etmək çətin deyil (bu

⁶ Оганесян, Век Борьбы, стр. 193.

iş sonralar icra edilib). Amma bu gün dünya mətbuatı erməni məsələsi ilə məşğul deyil və kimsə bu işlə maraqlanmır. Ermənilər və erməni məsələsi çoxdan arxivlərə və muzeylərə qoyulub, buna görə də müasir dünyada heç bir təsirləri yoxdur. Avropa dövlətləri NATO-da əməkdaşlıq etdikləri Türkiyəni siyasi və təhlükəsizlik səbəbilə narahat etmək istəmir. Ermənilərin məsələlərinə və problemlərinə dünya mətbuatının diqqətini çəkmək lazımdır. Dünya ictimaiyyətinə ermənilərin beynəlxalq diplomatiyada özünəməxsus yeri olduğunu sübut etmək və beləcə Türkiyəyə qarşı təzyiqlərini təmin etmək lazımdır. Soyqırımın tanınması üçün deyil, erməni məsələsinin yenidən beynəlxalq gündəmdə olması üçün Türkiyəyə təzyiqlər edilməlidir. Daşnaklar Avropa və ABŞ-da erməni məsələsini yenidən gündəmə gətirmək məqsədilə eynilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi gizli şəkildə silahlı hərəkətlərə başlamağa qərar verib.⁷ Beləliklə, Daşnaksütyun Partiyasının qurduğu ASALA (Ermənistanın qurtuluşu üçün gizli erməni ordusu - Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) terror təşkilatı fəaliyyətə başlayıb və türk diplomatlarını, ailələrini və səfirlik əməkdaşlarını yaralayıb və qətlə yetirib.

Azərbaycan və Türkiyənin erməni iddialarına qarşı ortaq fəaliyyət planı

Eyni soydan gəldiklərindən Azərbaycan və Türkiyə, təbii olaraq, ortaq tarixi paylaşır. Amma tarixin bəzi dövrlərində iki ölkə arasında bəzən qopmalar olub. Azərbaycan təxminən 200 il Rusiyanın tərkibində olduğundan, tarixi və mədəni dəyərlərin fərqli istiqamətdə inkişafına məruz qalsa da, əsasən, kökündən qopmayıb. Azərbaycan və Türkiyə, ümumiyyətlə isə digər türk respublikaları qədim çağlardan günümüzdə qədər olan tarix salnaməsinin tədqiqində ortaq hərəkət etməli, tədqiqatlar aparmalı, ortaq türk tarixinin yazılması istiqamətində səy göstərməlidirlər. Türk respublikaları tarix və arxeologiya institutları bir araya gələrək, prioritetli mövzuları müəyyən etməli və bu istiqamətdə layihələr həyata keçirməlidirlər.

Son iki yüz ildə Azərbaycan və Türkiyə fərqli inkişaf yolu keçsələr də, XX əsrin əvvəllərindən etibarən hər iki dövlət erməni problemi ilə üzləşib. Bu problem indiki dövrə qədər davam edir və böyük bir ehtimalla bundan sonra da davam edəcək. Ermənistan son yüz ildə Türkiyəni qondarma soyqırımda ittiham edib, apardığı təbliğat ilə dünyanın müxtəlif dövlətlərində

⁷ Оганесян, Век Борьбы, Том 2, стр. 454-455.

qondarma soyqırımın tanınması istiqamətində müxtəlif qərarlar qəbul olunub. Türkiyənin bütün xoşməramlı cəhdlərinə baxmayaraq, Ermənistan “soyqırımı” təbliğatına davam edir. Azərbaycan və Türkiyə XX əsrin əvvəllərində Ermənistan ilə müharibə vəziyyətində olub, Ermənistan Dağlıq Qarabağda yaşayan, Azərbaycan vətəndaşları olan ermənilərin separatçı fəaliyyətlərinə dəstək verib və 1991-1994-cü illər arasında Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal edib. Problemin həlli üçün beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bu günə qədər müzakirələr davam etsə də, tərəflər arasında son sülh müqaviləsi imzalanmayıb. Azərbaycan və Türkiyənin qarşılaşdıqları bu problemlər onları Ermənistana qarşı ortaq məxrəcə gətirib və prioritet sırasına görə qısa, orta və uzunmüddətli strateji fəaliyyət planı hazırlamağa və tətbiqinə fürsət verib. Bu fürsətlər düzgün şəkildə qiymətləndirilərsə, Ermənistan qarşısında ciddi müvəffəqiyyətlər əldə etmək mümkün ola bilər. Bu fürsətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

- Ermənilər qondarma soyqırımı mövzusunda təxminən 100 ildir fasiləsiz şəkildə təbliğat aparır. Amma 1980-ci illərdə bu mövzuda müvəffəqiyyət qazana biliblər. Bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə tarixçiləri Erməni təbliğat tarixini tədqiq etməli, onların hansı mövzulara üstünlük verdiklərini müəyyən etməli, zəif nöqtələrini tapmalı və ümumiyyətlə, bu istiqamətdə əks-təbliğat işləri prioritet olmalıdır.

- Ermənistan beynəlxalq aləmdə əlinə düşən hər fürsətdə Türkiyəni arxivləri bağlı saxlamaqda günahlandırır, halbuki arxivlər açıqdır. Türkiyə isə Ermənistan və Daşnaksütyun Partiyasının arxivlərinin bağlı olduğunu nə daxildə, nə də beynəlxalq arenada kifayət qədər gündəmə gətirib. Bu mövzuda Türkiyə Ermənistan ilə çox rahat bir şəkildə mübahisəyə girə bilər.

- Türkiyədə qərbi və şərq erməni dilini bilən mütəxəssislərin sayı çox azdır və bu mütəxəssislər erməni dilini yüksək səviyyədə bilmirlər. Türkiyə son zamanlarda bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün bəzi addımlar ataraq Ankara Universitetində erməni dili kursları və Ərciyəs Universitetində erməni dili və əsəbiyyatı ixtisası açsa da, Türkiyədə erməni dili qrammatikasını və erməni dilini mükəmməl bilən müəllim olmadığından problem hələ də qalmaqdadır. Türk mətbuatında dərc olunan xəbərlərə görə, erməni dili müəlliminin Ermənistandan gətirilməsi məsələsi müzakirə olunub. Bu, strateji cəhətdən yanlış addımdır və təhlükəsizlik baxımından gələcəkdə ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Azərbaycanda bu mövzuda vəziyyət fərqlidir. Erməni dilini mükəmməl bilən insanlar var, Azərbaycan Dövlət Radiosu və ATV İnternational televiziya kanalı hər gün erməni dilində proqram nümayiş etdirir. Azərbaycanda erməni dilini mükəmməl

bilən şəxslər Ankara və Ərciyəs universitetlərində bu dili tədris edə bilər. Beləliklə, mövcud problem aradan qaldırılır.

- Rusiya, Fransa, ABŞ, İngiltərə və Vatikan arxivlərində qondarma erməni soyqırımı ilə əlaqəli gizlilik müddəti bitmiş arxiv sənədlərinin öyrənilməsi mövzusu da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Ermənistan və bəzi xarici tarixçilər sadalanan dövlətlərin arxivlərində türklərin soyqırım törətdiyini sübut edən rəsmi sənədlərin olduğunu iddia edirlər. Bu, dezinformasiyadan başqa bir şey deyil. Əgər bu dövlətlərin arxivlərində, həqiqətən də, türkləri soyqırımla günahlandıracaq mahiyyətdə sənədlər olsaydı, çoxdan tədqiqatçılar üçün açıq olar və Türkiyə ittiham edilərdi. Əksinə, bu dövlətlərin arxivlərində XIX əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər onların Osmanlı ermənilərinin təşkilatlanması və üsyan çıxarmalarına kömək etmələri, ASALA terror təşkilatına və Ermənistanın qondarma soyqırımı iddialarına verdikləri dəstək haqqında Türkiyənin lehinə olan bir çox sənədlər mövcuddur. İşlər bu mövzu istiqamətində aparılmalıdır.

- Azərbaycan və Türkiyə Ermənistanı qarşı həyata keçirəcəkləri fəaliyyətdə dünyaca məşhur BBC, CNN, Amerikan FOX News, ABC, CBS, NBC, Əl Cəzirə və başqa televiziya kanallarında fikirlərini əks etdirən proqramların, sənədli filmlərin yayımlanması, “National Geographic”, “History Review”, “Political Science Quarterly”, “Foreign Affairs”, “Journal of American History” və “Journal of Defence and Diplomacy” jurnallarında məqalə və tədqiqatların dərc olunması yollarını tapmalıdırlar. Bu mövzuda xüsusilə ictimai birliklərin regional və beynəlxalq sahədə işlərini Xarici İşlər Nazirlikləri koordinasiya etməlidir.

- İnternet vasitəsilə erməni təbliğatına qarşı Azərbaycan və Türkiyənin həqiqətlərini əhatə edən arxiv sənədləri, türk və xarici elm adamlarının əsərləri ingilis, alman, fransız dillərinə tərcümə edilərək yayılmalı, xüsusi saytlar hazırlanmalıdır.

- Müasir dünyada regional və beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin yeni dövrə girdiyi nəzərə alınaraq xarici dillərdə erməni terroru haqqında elektron məlumatlar hazırlanmalı, dünyanın bütün dövlətlərinin Xarici İşlər Nazirliklərinə, arxivlərinə, universitetlərinə göndərilməlidir. Burada yazılı və vizual medianın imkanlarından faydalanmaqla, 1919-cu ildə Osmanlı dövlət adamlarını öldürmək məqsədilə qurulan “Nemesis”, 1970-ci illərdə türk diplomatlarına qarşı terror törədən ASALA terror təşkilatı, ermənilərin öz dövlət adamlarına qarşı təşkil etdikləri terror hərəkatları, ermənilər tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində Azərbaycan türklərinə

qarşı həyata keçirdikləri Xocalı soyqırımını haqqında məlumatlar verilməlidir.

-Ermənistan və erməni diasporu qondarma soyqırım haqqında çoxlu sayda sənədli və bədii filmlər çəksə də, bu günə qədər Türkiyənin bu mövzuda fikirlərini dəstəkləyən bir neçə sənədli film istisna olmaqla (bu, çox azdır) sənədli və bədii film çəkilməyib. Rejissorluğu Natuk Baytana, ssenarisi Mim Kamal Ökeyə aid olan “Divardakı qan” filmi tarixi həqiqətlərin ictimaiyyətə çatdırılması baxımından əhəmiyyətlidir, amma bu film beynəlxalq cəmiyyətdə nümayiş etdirilməlidir. Teodor Jivkov dövründə Bolqarıstanda türklərə qarşı həyata keçirilən zülmü əhatə edən, Osman F.Sedenin rejissoru olduğu, ssenarisini Sevinc Çoxum yazdığı “Yenidən doğulmaq” filminin nümayiş etdirilməsindən sonra bolqar mövqelərinin verdiyi reaksiya nəzərə alınarsa, bu cür təbliğatın necə nəticə verdiyi anlaşılır. Bu baxımdan son illərdə ciddi inkişafda olan “Yeşilçam” “Hollywood” ilə birlikdə qondarma erməni iddialarını əhatə edən filmlər çəkə bilər. Təbliğatın istənilən nəticəyə çatması baxımından “Yeşilçam”ın adının keçmədiyi müstəqil xarici studiyaların Türkiyənin tezisini dəstəkləyən sənədli və bədii filmlər çəkməsi daha məqsəduyğundur.

- İndiki dövrdə dövlətlərdən daha çox qeyri-hökumət təşkilatlarının apardığı təbliğatın inandırıcı olması və daha ciddi nəticələr verə bilər. Bu baxımdan Avropa, Rusiya və ABŞ-dakı Azərbaycan və Türkiyə diaspor qurumlarının fəaliyyətlərinin istiqamətləndirilməsi və koordinasiya edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Hər iki ölkənin dünyada fəaliyyət göstərən diaspor nümayəndələrinin sayı təxminən 10 milyon nəfərdir. Bu, olduqca ciddi rəqəmdir. Onlar doğru şəkildə təşkilatlı, istənilən müvəffəqiyyəti əldə etmək mümkün ola bilər. Bu diaspor qurumlarının fəaliyyəti mövsümi olmamalıdır; müntəzəm şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətlə nəticəyə çatmaq daha asan olar. Amma bu diaspor qurumları, ümumiyyətlə, qondarma erməni soyqırımının gündəmə gəldiyi 24 aprel və Xocalı soyqırımının gündəmə gəldiyi 26 fevral tarixlərində daha gərgin fəaliyyət göstərir, sonra isə arxa planda qalırlar. Şübhəsiz, müntəzəm olmayan təbliğat işləri istənilən nəticəni verməyəcək.

-Azərbaycan və Türkiyənin fikirlərinə yaxın olan Avropa və ABŞ elm adamlarını müəyyən edərək onlarla görüşmək, Azərbaycan və Türkiyəyə dəvət edərək gerçəkləri tanımaq, arxivlərdə tədqiqat aparmalarına imkan vermək, onlara köməklik göstərmək, yaşadıkları ölkələrdə və başqa dövlətlərdə simpozium və ya konfranslar keçirmələrinə dəstək olmaq, yazdıqları məqalə və kitabları digər dillərə tərcümə etmək daha ciddi nəticələr üçün imkan yaradacaq.

- Avropa və ABŞ-da elm, sənət və idman sahəsində tanınmış Azərbaycan və Türkiyə türklərinin yaşadıkları ölkələrdə televiziya və radio kanallarında mövzu ilə əlaqədar proqramlar hazırlayaraq onların çıxışını təşkil etmək mümkündür.

- Din-islam mövzusunda faydalanaraq son zamanlarda terrorla islamı yanaşı gətirənlərə qarşı arqumentlər göstərmək və islam dininin Qərbdə bilindiyi kimi şiddəti təmsil etmədiyini məntiqli bir şəkildə açıqlamaq lazımdır. Avropada və ABŞ-da qondarma erməni soyqırımını tanıyan və ya tanımağa yaxın olan dövlətlərdə və ya şəhərlərdə Azərbaycan və Türkiyə tarixini, sənətini, mədəniyyətini, folklorunu tanıdan sərgilərin təşkil edilməsi ictimaiyyətə təsir edən amillər kimi qiymətləndirilə bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlər çərçivəsində aparılacaq təbliğat fəaliyyəti vəziyyəti tamamilə dəyişdirməsə də, Azərbaycan və Türkiyəyə bir çox baxımdan üstünlük qazandıracaq. Bu istiqamətdə işlərin başlanılması, Türk Tarix Qurumu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Türkiyə İş Adamları Birliyinin (ATİB) ortaq fəaliyyət göstərərək 2006-cı il mayın 15-də Bakı Dövlət Universitetində “Azərbaycan və Türkiyə tarixində erməni məsələsi” adlı konfrans keçirmələri müsbət haldır. Konfransın yekun sənədində sadalanan dörd təşkilatın imzası ilə Bakı Bəyannaməsi qəbul olunub. Bu təşkilatların 2008-ci il fevralın 27-də Ankarada keçirilən iclasında planlanan işlərin daha sistemətik şəkildə icrası üçün ATİB-in təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Türkiyə Tarixi Araşdırmaları Fondu (ATAF) ictimai birliyinin qurulması qərara alınıb. 2008-ci il mayın 14-də Türk Tarix Qurumunda ATAF-ın Himayəçilər Şurasının ilk iclası təşkil edilib. İclasda Azərbaycan və Türkiyədən olan dövlət adamları, elm xadimləri, ictimai birliklərin nümayəndələri, iş adamları iştirak ediblər. İclasda Himayəçilər Şurası üzvlərinin sayı 11 nəfərdən 52 nəfərə qədər artırılıb, Türkiyə Respublikasının IX Prezidenti Süleyman Dəmirəl Himayəçilər Şurasının sədri, Prof. Dr. İhsan Doğramacı, Azərbaycan Milli Məclisinin üzvü, Səməd Seyidov və ATİB-in fəxri sədri Ahmet Erentok sədr müavinləri seçiliblər. Bu iclasda Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinə ATAF-ın fəxri sədrləri olmaları üçün məktubla müraciət edilməsi barədə qərar qəbul olunub, ATAF Ali Məsləhət Şurasının nizamnaməsi təsdiq edilib. Himayəçilər Şurası tərəfindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri Oqtay Əsədov və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin o vaxtkı sədri Köksal Toptan Ali Məsləhət Şurasının həmsədrləri, Azərbaycan Milli Məclisinin millət vəkili Nizami Cəfərov və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin millət vəkili Mustafa Kabakçı Ali

Məsləhət Şurasının sədr müavinləri seçiliblər.

İclasda ATAF Yüksək Elm Şurasının nizamnaməsi təsdiqləndikdən sonra Türk Tarix Qurumunun o vaxtkı sədri Yusuf Halaçoğlu sədr, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun direktoru, millət vəkili Yaqub Mahmudov, Bakı Dövlət Universitetinin rektoru, millət vəkili Abel Məhərrəmov, Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsinin sədri Ataxan Paşayev, Türkiyə Dövlət Arxivləri müdiri Yusuf Sarınoy sədr müavinləri seçiliblər. İclasda eyni zamanda ATAF Təftiş Komissiyası və ATAF İdarə Heyəti Şurasının üzvləri seçiliblər.⁸

ATAF bu istiqamətdə fəaliyyətinə davam edərək 2008-ci il sentyabrın 27-28-də Ankarada Azərbaycan, Türkiyə və ABŞ-dan gələn qonaqların iştirakı ilə konfrans təşkil edib. Konfransda beynəlxalq hüquq, Azərbaycan və Türkiyə baxımından erməni məsələsi müzakirə olunub və ATAF-ın gələcək fəaliyyəti və hədəfləri, 2009-2015-ci illərdə ATAF-ın fəaliyyət strategiyası müəyyən edilib.⁹

ATAF 2008-ci ildə Türkiyədə bəzi “ziyalıların” türklərin ermənilərə qarşı törətdikləri “soyqırımına” görə başladıkları “üzr istəmə kampaniyası”na da biganə qalmayıb, bu kampaniyada iştirak edənləri qınayıb.¹⁰ Ermənistan ordusunun 1992-ci il fevralın 26-da Xocalıda törətdiyi soyqırımının 17-ci ildönümündə ATAF ilk dəfə Korhan Yurtseverin rejissorluğu ilə türk dilində “Hocalı Katliamı. Bu, Son Olsun” adlı film çəkib. Film azərbaycan, ingilis və rus dillərinə tərcümə edilərək ictimaiyyətə çatdırılıb.¹¹

» Nəticə

Azərbaycan və Türkiyənin ortaq tarix doktrinasının yaradılması istiqamətində gördüyü və ya görəcəyi işlər günümüzün geosiyasi həqiqətlərinin tələbidir. İki ölkə arasında və ümumiyyətlə, türk coğrafiyasında ilk növbədə birliyi təmin etmək, bəlkə, çətin ola bilər. Amma bu istiqamətdə əminliklə atılan hər kiçik addım Azərbaycan və Türkiyə arasında və ümumiyyətlə, türk coğrafiyasında daha bir kərpicə yerinə qoyulması kimi qiymətləndirilməlidir. Təqribən 100 ildir davam edən erməni təbliğati nəticəsində Avropanın bir çox dövlətləri və ABŞ Türkiyəni

8 Ankarada Azərbaycan-Türkiyə Tarix Araşdırmaları Fondunun (ATAF) Himayəçilər Şurasının ilk iclası keçirildi. ATAF-ın rəsmi sənədləri. No: 08.01.01, 16.08.2008

9 Ankarada Azərbaycan-Türkiyə Tarix Araşdırmaları Fondunun (ATAF) araşdırma konfransı keçirildi. ATAF-ın rəsmi sənədləri. No: 08.02.02, 03.10.2008

10 Tarix xəyanətkarların və qondarma iddiaların ömrünün uzun olmayacağını göstərəcəkdir. ATAF-ın rəsmi sənədləri. No: 08.04.04, 18.12.2008.

11 “Hocalı Katliamı. Bu, Son olsun”, ATAF-ın rəsmi sənədləri. No: 08.01.05, 25.02.2009.

qondarma erməni soyqırımını ilə günahlandırır, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi xalqların öz müqəddəratını təyin etmək kimi qiymətləndirilib. Bu, Türkiyə və Azərbaycan ilə müqayisədə hər baxımdan olduqca kiçik olan Ermənistanın uğurudur. Ermənistanın tarixi həqiqətlərdən məhrum olan, yalnız böhtan və yalanlar üzərində qurulmuş təbliğati bu gün daha da genişlənir. Erməni təbliğatının nəticə verməsində təsirli olan iki faktor var: xarici dövlətlərin Azərbaycan və Türkiyəyə düşmən mövqedə olması (bura din faktorunu da əlavə etmək mümkündür) və erməni təbliğatının davamlılığı. Azərbaycan və Türkiyə erməni təbliğatına qarşı fəaliyyətdə ciddi nəticələr əldə etmək istəyirsə, Türkiyə yerləşdiyi geosiyasi mövqeyindən, Azərbaycan sahib olduğu enerji mənbələrindən bəhrələnərək xarici dövlətlərin düşmən mövqedən yanaşmasını minimuma endirməli və erməni təbliğatının nəticələrini aradan qaldırmağı bacarmalıdır. Əks-təqdirdə Azərbaycan və Türkiyə yenə də erməni təbliğatını arxadan izləməyə məcbur olacaq. Təbliğat dünyamızın ən son texnoloji silahından daha təsirlidir. Bu həqiqəti anlamadan, qısa, orta və uzunmüddətli təbliğat planlarını tərtib etmədən arzuolunan nəticəyə çatmaq qeyri-mümkün olacaq. Azərbaycan və Türkiyənin insan resursları, maliyyə və digər parametrlər üzrə ciddi təbliğat potensialı var. Bu potensialı planlı şəkildə hərəkətə keçirmək, əməkdaşlıq etmək və siyasi iradə ortaya qoymaq lazımdır.

Araz ASLANLI

Qafqaz Beynəlxalq Münasibətlər və
Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin sədr müavini,
Xəzər Universitetinin müəllimi

Azərbaycan və Türkiyə QHT-ləri arasında əlaqələr

» Giriş

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri haqqında yazmaq həm çox asan, həm də kifayət qədər çətinidir. Çünki “hər kəsin haqqında hər şeyi bildiyi”, lakin bəzən də “əslində daha bilmədiyimiz nə qədər mövzu varmış” deyərək qiymətləndirdiyi münasibətlərdən yazmaq elə də asan deyil. Digər tərəfdən, ikitərəfli münasibətlər haqqında ümumi xarakterli çoxlu sayda məqalə, kitab, hətta magistr və doktorluq dissertasiyaları da yazılıb.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri baxımından çox az tədqiq edilmiş bir sahə də var: iki ölkənin qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) arasındakı əlaqələr və yaxud ümumi olaraq ikitərəfli əlaqələrdə qeyri-hökumət təşkilatlarının yeri mövzusu.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının xarici siyasətdə, o cümlədən Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərindəki yeri, ümumiyyətlə, az (Türkiyədə digərlərinə nisbətə, Azərbaycanda isə bütün mənalarda) araşdırılıb. Vətəndaş cəmiyyətinin əhəmiyyətinin get-gedə artdığı bir dünyada Azərbaycan və Türkiyədə istər vətəndaş cəmiyyəti – xarici siyasət kontekstində, istərsə də birbaşa hər iki ölkənin vətəndaş cəmiyyətləri arasındakı münasibətlər kontekstində tədqiqatların sayının ciddi dərəcədə artmaması böyük

çatışmazlıq kimi xüsusi diqqət çəkir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzuda elmi araşdırmaların sayının az olmasının təbii səbəbləri də mövcuddur. Son illəri nəzərə almasaq, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində çatışmazlığı ən çox vurğulanan məqamlardan biri də məhz münasibətlərin rəsmi orqanlarla məhdudlaşması olmuşdur.

Bu məqalə qeyd olunan mövzu barədə ilk araşdırmalardan biri olduğu üçün burada çatışmazlıqların və səhvlərin olması mümkündür. Məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri ən azı mövcud vəziyyətin öyrənilməsi və gələcək tədqiqatlarda daha geniş toxunulacaq istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Bu çərçivədə xarici siyasətdə QHT-lərin oynadığı rol ümumi şəkildə nəzərdən keçirilir, bundan sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin ümumi xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, daha sonra isə ikitərəfli əlaqələrdə qeyri-hökumət təşkilatlarının yeri müzakirə olunur. Bu məqsədlə məqalədə QHT-lərin təsnifatı aparılır, dövlətlərin QHT-lər vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyətlərə dair mövqeyinə aydınlıq gətirilir, ictimai təşkilatların qarşılıqlı əlaqələrə töhfəsi baxımından bəzi nümunələrdən bəhs edilir.

» Xarici siyasət və qeyri-hökumət təşkilatları

Klassik mənada beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq sistemdəki elementlərin, xüsusilə də beynəlxalq münasibətlərin əsas oyunçusu kimi qəbul edilən dövlətlərin digər dövlətlər və qeyri-dövlət qurumları (beynəlxalq/regional/hökumətlərarası təşkilatlar) ilə münasibətlərini əhatə edirdi. Sonradan bu tərif beynəlxalq şirkətlər, beynəlxalq normalar və beynəlxalq ictimaiyyət də əlavə olundu. “İkitərəfli münasibətlər” ifadəsi ilə nəzərdə tutulan mənə da, əsasən, bir dövlətin digər dövlət, ya da dövlətlər tərəfindən yaradılan strukturlar ilə əlaqələri idi. Lakin vətəndaş cəmiyyətinin siyasi və ictimai həyatda rolunun artması ilə bu ifadə bir az da dəyişib. Siyasi ədəbiyyatda “iştirakçılıq”, “idarəetmə” (daha sonra “yaxşı idarəetmə”) terminlərini tez-tez eşitməyə başladım. Zaman keçdikcə bu iki ifadə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən milli dövlətlərə “ev tapşırığı” kimi verilməyə başladı.

İştirakçılıq və idarəçiliyin əsas dəyər halına gəlməsi prosesi ilə birlikdə bəzən də ondan müəyyən qədər müstəqil şəkildə vətəndaş cəmiyyətinin təşkilati formada dövlət idarəçiliyində klassik demokratiya vasitələri ilə birbaşa təmsil olunmaqdan başqa yeni vasitə və üsullarla təsir gücünə malik olduqları da müşahidə edildi. Bütün bu dəyişikliklər ortaya çıxdıqca,

şübhəsiz, xarici siyasət və eyni zamanda dövlətin digər dövlətlərlə ikitərəfli münasibətləri də qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) adlandırılan strukturların təsir sahəsinə daxil olmağa başladı. Əvvəlki mərhələyə dair az sayda nümunələr olsa da, qeyri-hökumət təşkilatlarının xarici siyasətdə iştirak etməsi daha çox II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu prosesi iki mərhələyə ayırmaq mümkündür. Birinci mərhələ soyuq müharibənin başladıdığı, ikinci mərhələ isə soyuq müharibənin sona çatdığı dövrüdür. II Dünya müharibəsindən sonra (soyuq müharibənin başladıdığı dövrdə) beynəlxalq qurumların və QHT-lərin beynəlxalq münasibətlərin yeni elementi kimi ortaya çıxması ənənəvi diplomatiya anlayışının dəyişməsinə səbəb olub. QHT-lərin xarici siyasətdəki rolunun müasir səviyyəyə çatması isə birbaşa soyuq müharibədən sonrakı mərhələyə aiddir. Bu, bir tərəfdən beynəlxalq münasibətlərin təbiətinin dəyişməsi ilə əlaqəli olub, digər tərəfdən ölkələrin yaşadıkları dəyişikliklərdən və ehtiyaclardan qaynaqlanıb. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, demokratik transformasiyalar, iştirakçılıq və yaxşı idarəetmə qeyri-hökumət təşkilatlarının siyasi qərarvermə mexanizmində və eyni zamanda, xarici siyasətdə iştirakını zəruri edib. Dövlətlər yalnız digər hökumət və ya beynəlxalq təşkilatları deyil, xarici ictimai rəyi də nəzərə alan siyasətləri inkişaf etdirmək məcburiyyətində qalıb. Bunun nəticəsində klassik diplomatiya anlayışından və terminlərindən əlavə olaraq ictimaiyyətin, medianın, informasiyanın, ictimai rəyə təsirin və gündəmin müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyətinin artması QHT-lərə yeni imkanlar yaratmışdır. Ümumiyyətlə, bu qeyd olunanlar nəticəsində xarici siyasətdə sadəcə dövlətlər deyil, ictimai rəy, media, QHT-lər, ictimai xadimlər, elm adamları və ziyalılar, iqtisadi güclər (milli və beynəlxalq/beynəlmiləl şirkətlər), dövlətin üzvü olduğu və olunmasını hədəflədiyi beynəlxalq qurumlar, imzalanmış və imzalanması planlaşdırılan beynəlxalq və regional anlaşmalar, dini liderlər və qurumlar xarici siyasətdə təsir və təzyiq vasitəsi kimi iştirak etməyə başlayıb.

QHT-lər fəaliyyətlərini xarici siyasət kontekstində müxtəlif formalarda həyata keçirməyə çalışıblar. Onlar dövlətlə əməkdaşlıq edərək, rəsmi siyasətin tamamlayıcısı kimi bəzi sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. QHT-lər, xüsusilə, dövlətin xarici siyasətində boş saxladığı, ya da çox maraqlı göstərmədiyi sahələr üzrə fəaliyyət göstərirlər. Onlar xarici siyasət mövzularında qərar qəbul edən orqanlarla əməkdaşlıq edir, bu orqanlara mütəxəssis dəstəyi verir, ictimaiyyəti istiqamətləndirmə mövzusunda köməklik göstərirlər. QHT-lər rəsmi dövlət siyasətinin təsirinin az olduğu ölkəyə bu və ya digər yollarla təsir göstərməyə çalışırlar. Məsələn, QHT-

lər xarici siyasətin hədəfinə (digər ölkənin ictimaiyyəti, siyasətçiləri və mediasına) xitab edərək, bu yolla təsir etməyə cəhd göstərirlər. QHT-lər beynəlxalq qurumlar vasitəsilə də (birlikdə layihələr həyata keçirməklə və s.) effektiv fəaliyyət göstərməyə çalışırlar. Vurğulamaq istərdik ki, bəzi dövlətlər QHT-ləri digər ölkələrin daxili siyasətinə müdaxilə vasitəsi kimi istifadə edir, nəticədə bəzi dövlətlər də bu mövzuda ciddi narahatlıqlar keçirirlər. Xüsusilə, postsovet məkanında bu mövzuda ciddi narahatlıqlar dilə gətirilir. Demokratiyadan çəkinən və QHT-lərin xarici ölkələr tərəfindən birbaşa olmayan təsir vasitəsi kimi istifadəsi barədə məlumatlara sahib olan idarəçilər ictimai qurumlarla sərt rəftar edirlər.

QHT-lər Türkiyə və Azərbaycanın xarici siyasətlərində yuxarıda qeyd edilənlər çərçivəsində, xüsusilə, gözlənilməz proseslər baş verdiyi zaman daha çox əhəmiyyət qazanmışlar. Məsələn, Türkiyənin ətrafındakı regionlarda baş verən proseslər bu ölkədəki müxtəlif təbəqələri, yəni fərqli etnik, dini, dil, mədəni, coğrafi (məsələn, qafqazlı və s.), ideoloji və s. icmaları hərəkətə keçirib. Türkiyədə yaşayan müxtəlif təbəqələrin özlərini yaxın hiss etdikləri coğrafiyalarda baş verənlər, yaşanan müxtəlif problemlər (Bosniya-Herseqovində yaşananlar, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi, Fələstin problemi, Çeçenistan müharibəsi, Kosova problemi, Abxaziya problemi, İraqda yaşananlar və xüsusilə türkmənlərin vəziyyəti, uyuğurlarla əlaqədar problemlər, Kəşmir problemi, Kırım türklərinin və Ahıska türklərinin vəziyyəti və s.) və müxtəlif hədəflər (AB üzvlüyü, türk dünyasının inteqrasiyası, müsəlman dünyasının birliyi, avrasiyaçılıq və s.) ötən əsrin 90-cı illərində Türkiyədə xarici siyasətin “ictimailəşməsinə”, cəmiyyətin xarici siyasət mövzularına marağının artmasına və müxtəlif vasitələrlə xarici siyasətdə qərar qəbuluna təsir etməsinə səbəb olub.

Bununla yanaşı, bir az qlobal, bir az da milli səbəblərə görə xarici siyasət soyuq müharibə dövrünün standart qəlibindən kənara çıxıb. İqtisadi, ictimai və siyasi liberallaşmanın təsirləri də hiss edilib. Xarici siyasətdə rəsmi olmayan vasitələrin öhdəçilik daşması dövlətdən rol “oğurlama” kimi şərh olunur və düşünmək olar ki, bu, xarici siyasətdə yeni kanalların açılmasını təmin edir. QHT-lər Türkiyənin qardaş toplumlarla əlaqələrində - Qarabağ, Çeçenistan və Bosniya-Herseqovina nümunələrindən görüldüyü kimi müharibələrdə, Abxaziyada olduğu kimi dövlətin rəsmi siyasətinə paralel siyasətin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli bir vasitə funksiyası daşıyıb.

Hazırda beynəlxalq əlaqələr o qədər ictimailəşib ki, bir ölkə (o cümlədən Türkiyə) ikinci bir ölkə ilə əlaqələrini müəyyən edərək yalnız daxili və

ünsiyyətdə olacağı ölkənin cəmiyyətlərini deyil, digər əlaqədar ölkələrin də ictimaiyyətini nəzərə almaq məcburiyyətində qalır.

Azərbaycanda QHT-lərin ictimai həyatda, xüsusən də xarici siyasətdə yer alması kifayət qədər yeni mövzudur və peşəkar mərhələyə, demək olar ki, keçə bilməyib. Türkiyədə TİKA, Azərbaycanda QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Fondunun yaradılması, həm bu iki qurum, həm də digər vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları vasitəsilə ölkə daxilində və onun xaricində layihələr təşkil edilməsi bu sahənin güclənməsinə ciddi təsir göstərib.

» Ümumilikdə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri

Türkiyə və Azərbaycan türkləri eyni millətin övladları kimi uzun illər boyunca eyni bölgədə yaşayıblar. Lakin tarixin müəyyən dövrlərindən etibarən bu iki cəmiyyət ayrı-ayrı dövlətlər qurub. Xüsusilə Osmanlı və Səfəvi dövründə bu iki türk cəmiyyəti arasında ciddi qopma, ictimai səviyyədə olmasa da dövlət səviyyəsində qarşıdurma yaşanıb. Səfəvi dövlətinin dağılmasından sonra Azərbaycanda meydana çıxan xanlıqlar ilə Osmanlı dövləti arasında əlaqələr mövcud olub. Osmanlı dövləti ilə çar Rusiyası arasında yaşanan döyüşlərdə digər Qafqaz xalqları kimi Azərbaycan türkləri də cəmiyyət olaraq Osmanlıya yaxın olublar. Azərbaycan və Anadolu türkləri arasındakı əlaqələr XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yüksək səviyyəyə çatıb. Sovet işğalı altında olarkən Azərbaycanın Türkiyə cəmiyyəti ilə əlaqəsi tam kəsilməsə də, çox məhdudlaşıb. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra iki cəmiyyət arasında əlaqələr yenidən inkişaf etməyə başlayıb. Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduğu zaman onu ilk olaraq Türkiyə tanıyıb. Rusiyadan dəstək alan Ermənistan ona hücum edən zaman Türkiyə Azərbaycanın yanında olub. Müstəqillikdən bu günə qədər keçən müddətə nəzər saldıığımızda iki ölkə arasındakı əlaqələrin əhəmiyyətli mərhələlər qət etdiyini söyləyə bilərik.

Bu əlaqələr başlanğıcda hisslərə və ideologiyaya əsaslanan dövr keçib. Çünki həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda müstəqilliyə qovuşmadan öncə milliyətçi bir seqment formalaşmış. İkinci mərhələdə fərdi əlaqələr ön plana çıxıb. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl arasındakı şəxsi əlaqələr ikitərəfli əlaqələrin təməlini təşkil edib. Üçüncü isə əlaqələrin təşkilatlanması mərhələsidir. Bünövrəsi əvvəlki idarəçilər tərəfindən qoyulan münasibətlərin inkişafı Azərbaycanda İlham Əliyevin, Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyası (AK Parti) hökumətinin vəzifədə olduğu dövrlərdə diqqəti cəlb edir.

Sahib olduqları tarixi keçmiş, dövlət ənənələri və təşkilatlanma səviyyələri arasındakı fərqliliklər, I və II Dünya müharibələrinə və soyuq müharibə dövrünə bağlı fərqli qəbul etmələr, soyuq müharibə dövrü sonrası mərhələ ilə əlaqəli, ümumiyyətlə, ortaq müşahidələrə baxmayaraq, məruz qaldıqları fərqli faktorlar Azərbaycan və Türkiyənin xarici siyasətlərinin formalaşma müddətləri arasında ciddi fərqliliklər ortaya çıxarmışdır. Yəni də, ümumiyyətlə, 1991-2011-ci illərdəki dövrün siyasi əlaqələrini daima güclənən dövrlər olaraq xarakterizə etmək mümkündür. Bu müddətdə ikitərəfli münasibətlərdə qısa, davamlı və nisbi, lakin əhəmiyyətli iki gərginlik məqamından bəhs etmək mümkündür. Bunlardan ilki 1995-ci ilin mart ayında Azərbaycandakı hərbi çevriliş cəhdinin Türkiyə ilə əlaqələndirilməsi ilə başlayan və Heydər Əliyev ilə Süleyman Dəmirəl arasındakı şəxsi əlaqələrin dəstəyi ilə ortadan qaldırılan gərginlik olmuşdur.

İkincisi, Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinin son dövrlərdəki inkişafı ilə bağlı (protokolların imzalanması və sərhədlərin açılması barədə müzakirələr) Azərbaycanla “dərdini qardaşına izah edə bilməmə” və ya “doğru çatdırı bilməmə” kimi xarakterizə olunan problemlər meydana çıxmışdı. Bu dövr ikitərəfli əlaqələrdə QHT-lərin rolu baxımından, bəlkə də, ən sıx dövr olub. Liderlər bir-birinə və ictimaiyyətə daha çox xitab etməyə başladığından sonra isə ikitərəfli əlaqələrdə zirvə sayıla biləcək dövr başlayıb və iki ölkə arasında Strateji Əməkdaşlıq Razılaşması (2010-cu ildə) imzalanıb və Ali Strateji Əməkdaşlıq Şurası yaradılıb. Daha sonra Azərbaycan-Türkiyə Ali Strateji Əməkdaşlıq Şurasının ilk toplantısı keçirilib və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan bu görüşü “sanki iki ölkənin ortaq kabinet toplantısı” kimi xarakterizə edib.

» Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində qeyri-hökumət təşkilatları

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin təşkilatlandığı bir dövrdə cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edəcək şəkildə münasibətlərin genişlənməsinin vacibliyi, bu istiqamətdə mövcud ciddi çatışmazlığın aradan qaldırılması zəruriliyi QHT-lər üçün xüsusi rol müəyyən edir .

QHT-lərin rolu baxımından ifadə ediləcək cəhətlərdən biri iki ölkənin qeyri-hökumət təşkilatları arasında yüksək səviyyəli əlaqələrin olmasıdır. Bu münasibətlər ikitərəfli əlaqələrə töhfə vermək məqsədilə göstərilən fəaliyyətlərin geniş sahəsini əhatə edir. Bu, arzu olunan səviyyədə olmasa da, ictimai, hərbi, təhsil, iqtisadi, idman, hüquq (insan haqları), sağlamlıq, ətraf mühit, media, peşə və digər sektorlar üzrə əməkdaşlıqları inkişaf etdirir.

Son illərdə bu sahələrə araşdırma mərkəzləri arasındakı əməkdaşlıqlar da əlavə olunub.

İki ölkə arasındakı əlaqələrdə QHT-lərin rolunu bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür. Bunların içərisində ən əhəmiyyətlisi Türkiyədəki Azərbaycan dərəcələrinin bu ölkədəki tanıtma işləri, Azərbaycandakı bəzi türk dərəcələrinin tanıtma fəaliyyətləri, Azərbaycandakı bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarının Türkiyədəki işləri, Türkiyədəki bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarının Azərbaycandakı işləridir. Bundan başqa, Azərbaycan və Türkiyə QHT-lərinin ortaq bir mövzu və ya problemlə bağlı üçüncü ölkədəki birgə fəaliyyətləri, habelə ATƏT, NATO və digər beynəlxalq təşkilatlara, müsəlman, ya da türk şəxsiyyətinə istiqamətlənmiş işləri mövcuddur.

Azərbaycandakı QHT-lər ikili əlaqələrdə rəsmi siyasətin tamamlayıcısı rolunda çıxış edirlər. Bəzi QHT-lər dövlətin xarici siyasətdə nisbətən daha az maraq göstərdiyi sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Türkiyə ilə Azərbaycanın daha çox inteqrasiyasına istiqamətlənən səylər, yaxud Şimali Kipr Türk Respublikasının (SKTR) tanınmasında Türkiyənin fəaliyyətini dəstəkləmək üçün görülən işlər bu çərçivədə qiymətləndirilə bilər.

Türkiyədəki vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları içərisində araşdırma mərkəzi kimi fəaliyyət göstərənlərin bəziləri dövlətlə əməkdaşlıq edərək, rəsmi siyasətin tamamlayıcısı rolunda ciddi işlər görüblər. Məsələn, SETAV, TASAM, USAK, ORSAM kimi strateji araşdırma mərkəzlərinin və digər bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarının təşkil etdikləri toplantılarda hər iki ölkənin səlahiyyətli şəxsləri iştirak edib, toplantılar daha çox mövcud idarəçilərin siyasətlərini izah etməyə, əsaslandırmağa və mövcud əlaqələrə töhfə verməyə istiqamətlənib. Rəsmilərin siyasətinə daha çox USAK-ın peşəkarlıq və ictimaiyyəti istiqamətləndirmə mövzusunda dəstək verdiyi də müşahidə edilib. Uzun müddət ərzində Avrasiya Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin (ASAM) çox ciddi işlər gördüyünü xatırlatmaq lazımdır. ASAM Türkiyə və Azərbaycanda ikitərəfli əlaqələrə və ümumi mövzulara aid çoxlu sayda toplantı təşkil edib.

Türkiyə dövlətinin xarici siyasətdə çox maraq göstərmədiyi sahələr üzrə işləyən və Azərbaycan ilə əlaqələrə ciddi töhfələr verən QHT-lər arasında Türk Ocağı, Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyi, Mərmərə Qrupu, TÜDEV ciddi işlər görüblər.

Azərbaycan və türk ictimai rəyinə, siyasətçilərinə, mediasına xitab edərək, ikitərəfli əlaqələrin inkişafı üçün ciddi çalışmalar aparan QHT-lərdən biri TÜRKSAM-dır. TÜRKSAM həm də Azərbaycan və Azərbaycanın maraq göstərdiyi əsas mövzulara dair davamlı işlər (araşdırma, nəşr,

fəaliyyət, şərh və s.) aparan azsaylı QHT-lər arasında yer alır.

Hələ ötən əsrin 90-cı illərində adında “Azərbaycan” sözü keçən, türk və müsəlman coğrafiyasında marağı olan dərnək və vəqflər Türkiyədə müəyyən işlər görüblər. Türk Ocağı, Azərbaycan Kültür Dərnəyi, Azərbaycan Dayanışma Dərnəyi, Türkiyə-Azərbaycan Dostluq və Dayanışma Dərnəyi, KÖKSAV və digər dərnək və vəqflər Türkiyədə, ümumiyyətlə, Azərbaycanın Qarabağ problemi başda olmaqla digər problemlərinin, həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin tanınmasına, qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif sahələrdə inkişafına ciddi töhfələr veriblər.

Xüsusilə 2000-ci illərdə Türkiyədə bu cür dərnəklərin sayında ciddi artım müşahidə edilib. Bu, həm münasibətlərin inkişafındakı sürət, həm Türkiyədəki müvafiq qanunvericilikdəki dəyişikliklər, həm də Azərbaycanın Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Əlbəttə, kəmiyyət artımı keyfiyyət artımında arzuolunan şəkildə əks olunmasa da və tənqid edilsə də, bu QHT-lərin sadəcə təsis toplantısı ilə əlaqədar xəbərlərin mediada və ictimaiyyətdə yaratdığı effekt vurğulanmalıdır. Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində həmin şəhərin adı və “Azərbaycan” sözünü daşıyan dərnəklərin yaradılması iki ölkənin köklü şəkildə yaxınlaşma potensialından xəbər verir. İzmir Azərbaycan Mədəniyyət və Dayanışma Evi Dərnəyi, Çanaqqala Azərbaycan Evi Dərnəyi, Kocaeli Azərbaycan Evi Dərnəyi, Ankara Azərbaycan Evi Dərnəyi, İstanbul Türk-Azərbaycan Dostluq Mədəniyyət və Dayanışma Dərnəyi, Əskişəhər Azərbaycanlıları Dərnəyi, Antalya Azərbaycan Evi Dərnəyi, İstanbul Azərbaycan Mədəniyyət və Sənət Dərnəyi kimi təşkilatları buna misal göstərə bilərik. Bu dərnəklərin bir qismi Türkiyə-Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyası adı ilə ortaq bir platformada birləşib.

Türkiyədə “Azərbaycan” adlı dərnəklərin ilki olan Azərbaycan Kültür Dərnəyi 1949-cu il fevralın 1-də yaradılıb və 1952-ci il aprelin 1-dən etibarən “Azərbaycan” adlı jurnal da nəşr etməyə başlayıb. Dərnək eyni zamanda Azərbaycanın tarixini, sənətini və siyasi həyatını əhatə edən 56 ədəd kitab nəşr edərək ölkənin Türkiyədə daha yaxşı tanınmasına ciddi səy göstərib.

Son illərdə qurulan dərnəklər içərisində isə Türkiyə-Azərbaycan Dərnəyi daha çox diqqəti cəlb edir. 2010-cu il iyulun 31-də Ankarada yaradılan dərnək qısa müddət ərzində ciddi fəaliyyətlərə imza atıb. 24 sentyabr 2011-ci ildə dərnəyin İstanbul şöbəsi açılıb ki, bu mərasimdə millət vəkilləri və Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələri də iştirak edib.

Azərbaycanda daha ciddi işlər görən təşkilatlardan Azərbaycan Türkiyə

İş Adamları Birliyi (ATİB), Türkiyə Sənayeçi və İş Adamları Birliyi (TÜSİAB) və Gəncliyə Yardım Fondunun adları da mütləq qeyd edilməlidir. Bu qurumlar müxtəlif ictimai, akademik, mədəni fəaliyyətlər təşkil edir və Türkiyə adına yardımları həyata keçirirlər.

İkitərəfli əlaqələrə töhfə verən ən əhəmiyyətli qurumlardan biri də Azərbaycandakı “İrəli” İctimai Birliyidir. Bu ictimai birlik ikitərəfli əlaqələrdə orijinal sayıla biləcək fəaliyyətləri həyata keçirib. Birlik 2010-cu il 27 yanvar - 06 dekabr arasında Ərzurumda təşkil edilən 25-ci Dünya Universitetlərarası Qış Olimpiadalarında 20 nəfərlik bir qrupla iştirak edərək xarici heyətlər üçün təmənnəsiz əlavə tərcüməçi dəstəyini göstərib. Buna bənzər fəaliyyət 2011-ci il 23-30 iyul tarixində Trabzonda keçirilən XI Avropa Gənclər Yaz Olimpiadalarında da təşkil olunub. Hər iki iş Türkiyə və Azərbaycan mediasının diqqətini yaxından çəkib və “İrəli”nin addımları ikili əlaqələrdə qarşılıqsız dəstək nümunəsi olaraq müsbət qarşılanıb.

“İrəli” İctimai Birliyi 2009-cu ildən etibarən hər yaz Türkiyədə (Karabük) və Azərbaycanda (Lənkəran) hər iki ölkədən 20 nəfər olmaqla cəmi 40 şagird üçün “Türkiyə və Azərbaycan Gənclərinin Dostluq Düşərgəsi” adlı yaz proqramı təşkil edir. Bundan başqa, 56-cı Avroviziya Mahnı Müsabiqəsinin yarımfinalında Türkiyənin müsabiqədən kənar qalmasından sonra “İrəli” Bakıda bir qrup türk və azərbaycanlı tələbələrə Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləməsi istiqamətində fəaliyyət həyata keçirib. Bəzi QHT-lərin dəstəyi nəticəsində Türkiyənin yardımı ilə Azərbaycan bu yarışmada birincilik əldə edib.

Son dövrlərdə göründüyü kimi, Türkiyə-Ermənistan və Azərbaycan-İsrail əlaqələrində dövlətlər bəzən yalnız daxili ictimaiyyətin rəyini deyil, bir-birlərinin ictimai rəyini də diqqətə almaq məcburiyyətindədirlər. Türkiyə-Ermənistan əlaqələrindəki protokollar müddətində, Türkiyədə terror hücumlarının artdığı dövrlərdə, ŞKTR-ə dəstək mövzularında və son Van zəlzələsi əsnasında bir daha müəyyən oldu ki, hər iki ölkənin vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları inanılmaz qarşılıqlı dəstək nümunəsi göstərir. Xüsusilə protokollar müddətində Azərbaycan və Türkiyədəki çoxlu sayda QHT ortaq hədəf üçün ikitərəfli əlaqələrin əsl potensialını ortaya qoydu. Eyni zamanda ikitərəfli əlaqələrdə QHT-lərin fəaliyyətinin inkişafına daha çox ehtiyac olduğu aydınlaşıb.

Protokollara qədər Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinin inkişafını müdafiə edən QHT-lər daha ön planda olublar. Bu təşkilatlar media üzərindən çox ciddi işlər həyata keçirməklə dövlət orqanlarını istiqamətləndirmək və ictimai fikri yönəltmək üçün addımlar atıblar. Protokollar müddətində hər

iki ölkədəki QHT-lərdə “həssaslığı bir kənara buraxaq, Ermənistan ilə daha yaxşı əlaqə yaradaq” deyənlər və dövlətin rəsmi siyasətinin bir parçası olanlar mövcud idi, həmçinin rəsmi siyasəti tənqid edərək fərqli görüşlər ortaya qoyanlar da var idi. Bu zaman Azərbaycanda Türkiyənin mövqeyi sərt şəkildə tənqid edilmişdi (tənqidin böyük hissəsi Türkiyə rəhbərliyinə yönəlmişdi). Bu dövrdə QHT-lərin çoxsaylı qarşılıqlı ziyarətləri baş tutub və birgə toplantılarda inanılmaz yaxınlaşma müşahidə olunub. Azərbaycandan edilən ziyarətlər içərisində QHT Milli Forumu və QHT Dövlət Dəstəyi Fondu nümayəndələrinin etdikləri səfərlər və keçirdikləri tədbirlər ictimaiyyət arasında ciddi əks-səda doğurub.

Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi sahədə araşdırma aparən QHT-ləri layihələr əsasında əməkdaşlıqlar ediblər. Bu sahədə daha intensiv işləyən dərnəklərdən biri olan Azərbaycan İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi Türkiyədəki İqtisadi Araşdırmalar Vəqfi ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün qarşılıqlı ziyarətlər həyata keçirib və toplantılar təşkil edib. Toplantılarda belə qərara alınıb ki, iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələrin inkişafı haqqında elmi konfransın təşkili üçün birgə fəaliyyətə start verilsin.

Azərbaycan İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi (İTM) Türkiyə-Ermənistan protokolları ilə bağlı Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində gərginlik yaşandığı dövrdə prosesləri qiymətləndirmək məqsədilə Bakıda Qafqaz Beynəlxalq Əlaqələr və Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (QAFSAM) ilə ortaq şəkildə bir konfrans da həyata keçirib. Konfransda ikitərəfli əlaqələrin iqtisadi ölçüləri ətraflı müzakirə mövzusu olub.

QAFSAM həmçinin Türkiyənin iki QHT-si - TÜRKSAM və Azərbaycan Birlik Təşkilatı (ABT) ilə ortaq şəkildə Türkiyənin çoxsaylı universitet tələbəsi üçün təqdimat layihəsi reallaşdırıb.

İki ölkənin QHT-ləri arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq az sayda olsa da mövcuddur. Səhiyyə Mənsubları Dərnəyi (SAMEDEK) ilə Beynəlxalq Qeyri-Hökumət Təşkilatlarını Dəstəkləmə və İnkişaf Etdirmə Dərnəyi (USIDER) tərəfindən reallaşan əməkdaşlıq istiqamətində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında şəfa körpüsü qurulub. Bu layihəyə Azərbaycandan Səhhətimiz Naminə Təbiblər Dərnəyi (SNT) də qoşulub. Layihə çərçivəsində Bakıya səfər edən türkiyəli həkimlər dörd min Azərbaycan vətəndaşını ödənişsiz müayinə ediblər. Bu sahədə nümunə sayıla biləcək digər bir fəaliyyət mərkəzi Ankarada olan Avrasiya Gastroenteroloji Dərnəyi tərəfindən həyata keçirilib. Dərnək davamlı olaraq Azərbaycan QHT-ləri ilə ortaq şəkildə fəaliyyətlər reallaşdırır, tibb sahəsində ortaq elmi işlərə ciddi töhfələr verir.

Avrasiya Metal İşçiləri Konfederasiyası çərçivəsində, həmçinin birbaşa Azərbaycan Həmkarlar Təşkilatı Konfederasiyası ilə Kamu-Sen arasındakı əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlər həmkarlar ittifaqı sahəsində, Avrasiya İnsan Hüquqları Federasiyası çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlər isə insan hüquqları sahəsindəki qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətlərinə nümunələr təşkil edir. Bundan başqa, media sahəsində işlər görən Azərbaycan Parlament Müxbirləri Dərnəyinin Türkiyədəki çoxsaylı milli və yerli jurnalist dərnəkləri ilə imzaladığı razılaşmalar və həyata keçirilən fəaliyyətlər, türk dünyası jurnalistlərini bir araya gətirmə söyləri QHT əlaqələrinin nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir.

QHT-lərin Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində nisbətən az yer tutduğunu söyləyə bilərik. Lakin bu fəaliyyət sahələrinin gün keçdikcə daha da inkişafı və QHT-lərin ikitərəfli əlaqələrdə oynadığı rolun hər keçən gün artdığı da müşahidə edilir. QHT-lərin xüsusilə həssas mövzularda (Qarabağ problemi, ŞKTR, PKK terroru) və mühüm proseslərdə (protokollar, Mavi Mərmərə hücumu və s.) möhkəm bir körpü funksiyası daşdığı və ciddi bir potensiala sahib olduğu artıq sübut edilib. Bu sahənin inkişafı və dərinləşməsi üçün müsbət cəhdlərin intensivliyinin artması faydalı olacaq.

Redaktor:

Mübariz CƏFƏRLİ

Korrektor:

Aqşin MƏMMƏDOV

Tərcüməçi:

Könül MUXTAR

Dizayner:

İntiqam MƏHƏMMƏDLİ

Tiraj: 1000 (min) ədəd

Nəşriyyat:

CBS